

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

FƏZLULLAH RƏŞİDƏDDİN

TƏSİR VƏ DİRÇƏLİŞ

Bakı-2021

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Fars dilindən tərcümə, giriş məqaləsi, şərhlər, terminlər və
göstəricilər tarix elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi
Budad – Vaqif Piriyevidir

Elmi redaktor: **Şahin Fərzəliyev**
tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Tofiq Mustafazadə**
tarix elmləri doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi

Fərəh Hüseyn
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Fəzlullah Rəşidəddin. Təsir və dirçəliş. Fars dilindən tərcümə. “İdeal-Print” MMC, Bakı, 2021, - 192 s.

Əsərdə Azərbaycanın XIII-XIV əsr florasından bəhs olunur. Yüzdən çox bağ və bostan bitkisinin becərilməsi haqqında məlumat verilir, toxumların mühafizəsi, peyvənd üsulları, gübrələmə, şümləmə, suvarma işləri, istixanalar, ziyanvericilərlə mübarizə barədə elmi-təcrübi fikirlər irəli sürülür. Kitabdan tarixçilər, etnoqraflar və kənd təsərrüfatı tarixi ilə maraqlananlar istifadə edə bilərlər.

ISBN – 978-9952-84-34-6-0

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2021

“TƏSİR VƏ DIRÇƏLİŞ” ƏSƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN

Fəzlullah Rəşidəddin (1247, Həmədan – 18.07.1318, Təbriz) dövrünün görkəmli dövlət xadimi, alimi, təbib, tarixçisi, aqronomu olmuşdur. Hülakülər dövlətinin hökmdarı Abaqa xanın (1265-1282) dövründə saraya cəlb edilmiş Fəzlullah Rəşidəddin sonralar dövlət işlərində aparıcı mövqə tuta bilmiş və monqol hökmdarları Qazan xanın (1295-1304), Məhəmməd Ulcaytunun (1304-1316) və bir müddət Sultan Əbu Səidin (1316-1335) dövründə baş vəzir vəzifəsində işləmişdir. Fitri istedadla malik olan Fəzlullah Rəşidəddin Hülakülər dövlətinin XIII əsrin sonlarındakı gərgin iqtisadi vəziyyətinin tənzimlənməsində mühüm rol oynamışdır. O, Qazan xanın həyata keçirdiyi islahatların təşəbbüskarı, təşkilatçısı və ən əsas icraçılarından biri olmuşdur. İslam dinini qəbul etdikdən sonra Qazan xanın hərbi, torpaq, vergi, məhkəmə, rabitə, ticarət və s. sahələrdə keçirdiyi islahatlar tənəzzülə uğramış ölkə iqtisadiyyatının yenidən dirçəlməsinə, inkişafına gətirib çıxardı ki, bu işdə onun əməyi xüsusi qeyd olunur. Fəzlullah Rəşidəddin xeyriyyəçi kimi də məşhurlaşmışdı. O, Təbriz, Sultaniyyə və s. şəhərlərin abadlaşdırılmasına çalışmış, kənd təsərrüfatının inkişafına səy göstərmiş, suvarma arxları çəkirmiş, çoxsaylı vəqflər vermiş və onların idarəsini rəsmiləşdirən “Vəqfnamə” yazmışdır. Lakin alimin sonrakı taleyi acınacaqlı olmuş və o, 1318-ci ilin iyulun 18-də Sultan Məhəmməd Ulcaytunu zəhərlədiyi bəhanəsi ilə edam edilmişdir; bu zaman onun var-dövləti talan olunmuş, tikdirdiyi Rəb-i Rəşidi şəhərciyi qarət edilmişdir. Alimin elmi irsi məhv olunmuşdur. Müasir dövrdə İranda Rəşidəddinin əsərlərinin azlığı da bununla əlaqələndirilir [4, s. 3].

Fəzlullah Rəşidəddini məşhurlaşdıran onun dövlət idarəçiliyindəki fəaliyyəti ilə yanaşı, elmi yaradıcılığı olmuşdur. O, tibb, tarix, fəlsəfə, fiqh, kənd təsərrüfatı və s. sahələrdə qələmini yoxlamış, dünya əhəmiyyətli əsərlər yazmışdır. Onların bir qismi itib-batsa da, dövrümüzə kimi alimin 14 əsəri gəlib çatmışdır. Həmin əsərlərin bir qismi daha kiçik hissələrə – risalələrə bölünür. Alimin tarixə (“Cameət-təvarix”) və tibbə aid əsərləri üstünlük təşkil edir. Müəllifin özünün tərtib etdiyi siyahıya görə, onun əsərləri aşağıda-

kılardan ibarətdir:

1. “Tövzihat” (“İzahlar”) – 19 risalə;
2. “Miftahəl-təfasir” (“Təsvirlərin açarı”) – 2 hissədən ibarətdir və 8 risaləyə bölünür;
3. “Sultaniyyə” və ya “Ketabe-Sultani” – “Giriş” və mətndən ibarətdir; 2 hissədən ibarət “Zeyl”i (davamı) var, 2-ci hissəsi “Nəfayis əl-əfkar” adlanır;
4. “Lətayef” (“Lətifələr”) – 4 risalə;
5. “Bəyanəl-həqayeq” (“Həqiqətlərin açıqlanması”) – 7 risalə;
6. “Asar və əhya” (“Təsir və dirçəliş”) və ya “Asar və əxbar” (“Təsir və xəbərlər”);

“Cameət-təvarix”ə daxil olan əsərlər:

7. Birinci cild – Türk qəbilələri və onların Qazan xana kimi tarixi;
8. İkinci cild – Mübarək İslam padşahının tarixindən başlayaraq dünya xalqlarının tarixi;
9. Üçüncü cild – Bəni-Abbas və Bəni-İsmayıl kimi peyğəmbərlər;
10. Dördüncü cild – “Məsalikəl-məmalik” (“Məmləkətlərin yolları”) ölçüsünə görə 7 qat iqlimlər;

Tibbə aid əsərlər:

11. “Tibbe əhle Xitayi” (“Çin əhalisinin tibbi”);
12. “Ədviyyəyə-müfrideyyə-Xitayi” (“Çinlilərin ayrıca dərmanları – ədvələri”);
13. “Ədviyyəyə-müfrideyyə-moğoli” (“Monqolların ayrıca dərmanları – ədvələri”);
14. “Dər babe siyasəte Xitayi və tədbire məmalike xitaiyan” (“Çin siyasəti və çinlilərin tədbiri barədə”); [1, s. ۵۰۳ ; 4, s. 3-4].

Göründüyü kimi, alimin 1, 2, 3 və 5-ci əsərləri risalələrə bölünür və 38 risalədən ibarətdir.

Fəzlullah Rəşidəddinin əsərlərinin, demək olar ki, hamısı nəşr olunmuş və elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Onun əsərlərindən ayrı-ayrı hissələr də (“Mükatibat”, “Oğuznamə” və s.) işıq üzü görmüş, “Vəqfnamə”si ayrıca nəşr olunmuşdur. Alimin “Cameət-təvarix” (“Tarixlər toplusu”) əsəri bir çox xalqların tarixini əhatə edir. Əsərin

Azərbaycanın XIII-XIV əsrlər tarixinin tədqiqində əhəmiyyəti əvəzsizdir. Bu materialların, yəni əsərin III cildi kimi qiymətləndirilən hissəsinin elmi-tənqidi mətni akad. Ə.Ə.Əlizadə, rus dilinə tərcüməsi isə A.K.Arends tərəfindən 1957-ci ildə Bakıda (bir kitabda) nəşr olunmuşdur [M-1]. Rəşidəddinin 3 əsəri tibbə, bir əsəri çinlilərin siyasətinə, bir əsəri isə – “Asar və əhya” kənd təsərrüfatına həsr olunmuşdur.

“Təsir və dirçəliş” əsəri elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən əsərlərdəndir. Onun dövrümüzə kimi 3 əlyazma nüsxəsi gəlib çatmışdır. Bunlardan biri Qum şəhərində Ayətullah Şəhabəddin Nəcəfi Mərəşi kitabxanasına məxsus olan 102 vərəqlik əlyazmadır. İkinci əlyazma nüsxəsi Əbdülqəffar Nəcməddövləyə məxsus nüsxədir ki, bu əlyazmanın hazırda harada olduğu məlum deyil. Üçüncü əlyazma nüsxəsi Tehrandə Milli kitabxanaya məxsusdur [M-10, s. بیست و هفت – بیست و نه]. Əsər 2 dəfə çap olunmuşdur: onun ilk daş çapı 1323-cü hicri-qəməri ilində (1905) Əbdülqəffar Nəcməddövlə tərəfindən həyata keçirilmişdir [M-10, s. پنجاه], ikinci dəfə isə əsər 1368-ci hicri-şəmsi ilində (1989) Tehrandə Mənuçehr Sütudə və İrəc Əfşar tərəfindən nəşr olunmuşdur. Bu nəşrin əsasında əsərin 102 vərəqlik Qum əlyazma nüsxəsi durur. Əsərin oxuculara təqdim olunan Azərbaycan dilindəki məzkur tərcüməsi də onun ikinci nəşri əsasında həyata keçirilmişdir. Kitabın ilk nəşrini əldə etmək bizə nəsib olmadı. Tərcümə zamanı son nəşrin nəşirlərinin fikirlərindən, şərhlərindən, qeydlərindən ətraflı istifadə olunmuşdur.

Əsərin adı barədə tarix ədəbiyyatında müxtəlif mülahizələr mövcuddur: onu “Asar və əhya”, “Asar və əxbar” və hətta, “Ələhya vəl-asar” kimi də adlandırırlar. Bu məsələyə xüsusi yer ayırmadan demək kifayətdir ki, əsərin nəşirləri onun məhz “Asar və əhya” (“Təsir və dirçəliş”) adlanmasının doğru olduğunu qəbul etmişlər və əsəri də bu adla nəşr etmişlər [M-10, s. بیست و هشت - بیست و دو]. Əsər öz müəllifi tərəfindən fəsillərə bölünmədiyindən kitabın nəşirləri ondan istifadəni asanlaşdırmaq üçün materialları qruplaşdırmış və 5 başlıq altında vermişlər. Kitabda ilk növbədə ağaclardan bəhs olunur [M-10, s.1-102], ikinci bölmədə peyvənd və gübrələnmə [s.103-128], üçüncü bölmədə dənli bitkilər [s.129-154], dördüncü bölmədə digər

bitkilər [s.155-165], son bölmədə isə bostan bitkiləri, tərəvəz və güllərdən [s.167-209] bəhs edilir.

Əsərdə daha çox Çin, Hindistan ərazilərindəki bitkilərin şərhinə yer verilir, əksər bitkilər həmin ərazilərlə əlaqələndirilir, toponimlərin çox qismi həmin bölgələrin yer adlarından ibarətdir. Ümumiyyətlə götürüldükdə, əsər bütün Şərqi, o cümlədən, Azərbaycanın bitki aləmini, kənd təsərrüfatını əks etdirir. Burada bir çox bitkilərin əkilməsi, becərilməsi, gübrələnməsi, suvarılması, məhsulun toplanması, emalı, satışı və s. barədə məlumat verilir. Əkin sahələrinin abadlaşdırılması, şumlanması, arata qoyulması, suvarılması, süni su anbarlarının hazırlanması, eləcə də, istixanalar və s., peyvənd və onun növləri, gübrələr, bitkilərin mühafizəsi, şoran torpaqların münbitləşdirilməsi və s. barədə müəllifin yazdıqları Şərqi aləminə və həmçinin Azərbaycana şamil oluna bilən cəhətlərdir.

Bununla bərabər, əsərin tərcüməsinin bilavasitə Azərbaycan oxucusu üçün olduğunu nəzərə alaraq, məhz bu baxımdan əhəmiyyətinin açıqlanmasına daha çox diqqət yetirilir. Müəllifin hər bitki barədə verdiyi məlumat orta əsrlərdə həmin bitkinin becərmə texnikasını öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, ümumiyyətlə, Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın bitki örtüyünü müəyyənləşdirməkdə də faydalıdır. Azərbaycana gətirilən bitkilər, onların becərilməsi, Azərbaycanın, xüsusilə Muğan torpaqlarının məhsuldar olması haqda qeydlər ölkədə kənd təsərrüfatının ümumi vəziyyətinin araşdırılmasına imkan yaradır. Əsərin ümumi cəhətlərini açıqlamaqla yanaşı, onun Azərbaycanla əlaqəsinin şərhə, bu baxımdan da əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhət əsərin özündə də hiss olunur: müəllif dəfələrlə [s.148] bu və ya digər bitkinin Azərbaycanda da yetişdiyi və ya Təbrizə gətirilərək becərildiyi və s. barədə məlumat verir.

Əsərin məlumatından görüldüyü kimi, Azərbaycan torpaqları münbit və məhsuldar, iqlimi əksər bitkilər üçün əlverişli olmuşdur. Fəzlullah Rəşidəddin elə ilk söhbətlərində şimal vilayətlərin soyuq, Hindistan və s. kimi cənub vilayətlərin çox isti olduğunu qeyd edərək, Azərbaycan, İraq-ı Əcəm və Xorasan vilayətlərinin daha yaxşı olduğunu yazır [s. 4-5]. Əsərdə, həmçinin Muğan torpaqlarının [s. 34] və xüsusilə, Marağa torpağının daha qüvvətli [s. 192] olduğu barədə

qeydlərə təsadüf olunur. Müəllif Təbrizdə bitən Toxmerazi (تخم رازی) adlı qovağın tikinti materialı kimi qiymətli və möhkəm olduğu [s. 60], Marağa kələminin [s. 192], Kağızkonan soğanının [s. 194], Giran zirişkinin [s. 45], Qafan, Gəncə meşələrində bitən zoğalın [s. 46], Muğan, Arran ərazilərində bitən güllərin [s. 63] və s. xüsusi tanındığını qeyd edir.

Kitabın ilk bölməsində əvvəlcə toxum və dənələrin mühafizəsindən bəhs olunur və göstərilir ki, toxumların seçilməsi, nəmlikdən və gəmiricilərdən mühafizəsi vacibdir [s. 1-2]. Daha sonra ağacların əkilməsinin 2 üsulu – yalnız toxumla və həm toxum, həm də kökü ilə əkilməsi qeyd olunur. Rəşidəddin bu bölmədə üzüm, əncir, nar, alma, heyva, şaftalı, armud, gavalı, giləs, badam, qoz, fındıq, tut, innab, şabalıd, zoğal, limon, çinar, söyüd, qovaq, zeytun, itburnu və s. və i.ə. ağaclar barədə ətraflı məlumat verir. Müəllif hər ağacın, bitkinin özü barədə, onun əkilməsi, becərilməsi, məhsuldarlığı, keyfiyyəti, məhsulundan istifadə yolları haqqında söhbət açır. Burada verilmiş hər meyvə, bitki, ağac barədə müəllifin dediklərini şərh etmək imkan daxilində olmadığından (belə məlumatlar tərcümədə verilir), biz kitabdakı daha maraqlı, mühüm və zənnimizcə, müasir dövr ilə səsleşən məsələlərdən, faktlardan bəhs etmək fikrindəyik.

Məsələn, müəllif üzümün əhəmiyyətini qeyd etdikdən sonra onun hündür yerlərdə əkilməsini, suyun az verilməsini məsləhət bilir, toxumsuz və müxtəlif rəngli üzüm növlərinin yetişdirilməsi üsullarını göstərir [s. 3-7]. Əncir ağacında da müxtəlif rəngli meyvələr almaq mümkündür; əncirin tut ağacı ilə peyvəndi yaxşı nəticə verir [s. 8-9]. Almanın çox mənfəətli olduğunu qeyd edən müəllif, onun bir çox növlərini göstərir və yay almasının, meyvələri xırda olsa da, çox ətirli və tamlı olduğunu yazır [s. 11-13]. Heyva ağacı çox su tələb edir, buna görə də ona “abi” (susevər) deyirlər; suyu az olsa meyvələri kiçik və quru olur [s. 14]. Şaftalı da çoxlu su və gübrə tələb edir; nazik və qalın qabıqlı olur. Şaftalını qurudub saxlamaq mümkündür; nazik qabıqlı şaftalının tumunu çıxarıb yerinə qoz ləpəsi dolduraraq qurudurlar [s. 15-16].

Fəzlullah Rəşidəddin ən geniş şəkildə bəhs etdiyi meyvələrdən biri **t u t d u r**. Bu heç də təsadüfi olmayıb tutun malik olduğu

məziyyətlərlə, xüsusilə, baramaçılıqdakı mövqeyi ilə əlaqədardır. Müəllif tutun ağ, qara, qırmızıya çalan ağ, qaraya çalan ağ və iri qara – xartut kimi növlərini göstərir, onun doşablıq və süfrəlik olduğunu bildirir. Tumsuz tut daha şirin və ləzzətli olur; onu qurudurlar və başqa yerlərə göndərirlər. Bu növ tut bal kimi şirin, doşabı isə üzüm doşabı kimi dadlı olur. Müəllif tutun toxum və tər budağı vasitəsilə çoxaldılması yollarını şərh edir.

Fəzlullah Rəşidəddin barama becərilməsi barədə geniş məlumat verir. Barama məqsədilə becərilən tut ağacları yarpaqlarının iri və çox olması ilə fərqlənir. Baramanın keyfiyyəti tut ağacından çox asılıdır. Müəllif yazır ki, tut ağacını baramadan əldə olunan ipəklə qiymətləndirirlər; belə ki, el arasında “filan tut ağacı hər il 1 mən (6 kifayət qədər yarım – V.P.) ipək bar verir” məsəli buna sübutdur. Cır tutun və xartutun yarpaqları çox məhsuldar olmur. Baramanı gəmiricilərdən və qarışqadan mühafizə etmək əsas şərtlərdəndir. Barama qurdu hava cərəyanından da çox qorxur. Fəzlullah Rəşidəddin tutun şirəsinin çox faydalı olduğunu göstərir və bildirir ki, onun şirəsini qurudub saxlamaq mümkündür; ondan aş bişirilməsində istifadə etmək olar. Xartutun ələ və ya paltara düşən ləkəsini yalnız dəyməmiş xartutun özü ilə təmizləmək mümkündür [s. 30-33].

Əsərdə diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri bitkilərin **peyvənd** olunmasıdır. Müəllifin fikrincə, peyvənd etmənin əhəmiyyəti çox böyükdür və onu bitkinin məhsuldarlığını artırmaq, ömrünü uzatmaq, gübrəyə, suya hərisliyini azaltmaq, gövdəsini möhkəmlətmək, istiyə və yaxud soyuğa davamlılığını çoxaltmaq, meyvənin tamını, rəngini dəyişmək, yetişməsini tezləşdirmək, tutun yarpaqlarını artırmaq və s. məqsədlərlə edirlər. Peyvənd 2 cür olur: eyni ağacın birindən digərinə və müxtəlif ağacları bir-birinə peyvənd etmə. Müəllifə görə, ikinci növ peyvənd daha səmərəli və məhsuldardır, lakin hansı ağacların bir-birinə peyvənd tutduğunu bilmək zəruridir. Kitabda peyvəndin növləri, hər peyvəndin xüsusiyyətləri, harada əlverişli olduğu, hər bir növdə peyvənd vaxtı, hansı ağacların bir-birinə peyvənd tutduqları və s. barədə məlumat verilir. Nəhayət, müəllif peyvəndin 5 formada aparıldığını qeyd edir

və onların hər birinin aparılma üsulunu göstərir. Kitabda ağacı kökündən kəsib peyvənd etmə, yaşlı (20-30 illik) ağacın budağını kəsib peyvənd etmə, lülə peyvənd, tirə peyvəndi və yarpağa peyvənd etmə barədə lazımi məlumat verilir [s. 107-124]. Fəzlullah Rəşidəddinin yazdığına görə, bir çox meyvə ağaclarını çinara [s. 57], gülü isə əksər ağaclara [s. 64-65] peyvənd etmək mümkündür.

Əsərin bir fəslə dənli bitkilərə və onların becərilməsinə həsr olunmuşdur. Burada arpa, buğda, düyü, qarğıdalı, paxlalı bitkilər və s. barədə maraqlı məlumat vardır. Arpa və buğdanın müxtəlif növlərinin mövcud olduğunu qeyd edən müəllif bu bitkilərin suvarma və dəmyə şəraitində, eləcə də, süni su ehtiyatlarından – göllərdən, su anbarlarından istifadə etməklə becərildiyini xəbər verir. O, suvarılmayan sahələrin fars dilində “dim” (دیم), Azərbaycanda isə “dimə” (deymə – ديمه) adlandığını yazır. Dəmyə torpaqlarda becərilən buğdanın unu ağ və daha qüvvətli olur və çörək bişirilməsi üçün çox səmərəlidir. Onun çörəyi keyfiyyətli və ləzzətli olmaqla yanaşı məhsuldar olur; belə ki, 10 mən undan 17-20 mən çörək hasil olur. Suvarma şəraitində becərilən buğdanın məhsuldarlığı az və buğdası qüvvətsiz olur, çünki, müəllifin fikrincə, suvarılan torpaqlarda alağ otları çox olur [s. 131,134]. Fəzlullah Rəşidəddin yazlıq buğdanın payızda əkilən buğdaya nisbətən qüvvətsiz olduğunu qeyd edir və bunu yazda əkilən buğdanın kökünün torpaqda möhkəmlənməyə imkan tapmaması ilə əsaslandırır. Müəllif həmçinin aşıq buğda barədə məlumat verir, onun dənlərinin iri və dolğun olduğunu göstərir. O, bildirir ki, bu növ buğdaya Azərbaycanda “vəti” (وطی), İraqda “ğəlti” (غلطي), Xorasanda “xordəndan” (خردندان) və s. deyirlər [s. 136]. Qılçıqsız arpa növünün “çılpaq arpa” (جو برهنه) adlandığını qeyd edən müəllif onun bir sıra yerlərdə, xüsusilə, Şirvanda çox becərildiyini yazır [s. 137].

Fəzlullah Rəşidəddin çəltik barədə ətraflı və maraqlı məlumat verir. Yazır ki, çəltik isti sevən bitkidir, nisbətən soyuq yerlərdə onu becərmək istəsələr nohurlarda su ehtiyatı yığmalı və həmin su nisbətən istiləşdikdən sonra onu çəltik sahəsinə buraxmaq olar. Daha sonra qeyd olunur ki, çəltiyin İran mülkündə olmadığı və Hindistandan gətirildiyi hamıya bəllidir; onu Ənuşirəvanın dövründə

təbib Bərzuyə “Kəlilə və Dimnə” kitabı ilə birgə gətirmişdir. Müəllif çəltiyin müxtəlif növlərindən xəbər verir, tərəsun (طراسون) adlı şirin, sənəh (سنه) adlı növlərini şərh edir, həmçinin, çəltiyin yetişdirilməsi, su ehtiyatı üçün nohurların hazırlanması və ondan istifadədən söhbət açır [s. 146-148].

Onun Güştasfi vilayətində çəltik becərilməsi üsulu barədəki məlumatı diqqətəlayiqdir. Güştasfinin dəniz kənarında yerləşdiyini qeyd edən müəllif bildirir ki, yazda Kür çayının suyu çox bulanıq olduğundan, onun suyu dənizə çatdıqda dənizin kənarları buna tab gətirmir və sahil boyu gil yığılır və torpağın səviyyəsinin qalxmasına səbəb olur. Onun müəyyən hissələrini bağlayırlar və tədricən bulanıq suyun səviyyəsi qalxır. Buraya yığılan su ilə qarışıq torpağa “leyh ənər” (ليه انير) deyilir. Həmin yerə çəltik əkib becərilər [s. 148-149].

Fəzlullah Rəşidəddin kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsinə xüsusi diqqət yetirir, bitkilərə qulluğun səmərəsini nəzərə çatdırmaq məqsədilə maraqlı müqayisə verir: iki eyni qüvvəli, eyni yerləşli atdan birini müntəzəm təlim etdirsələr və digərini özbaşına buraxsalar, əlbəttə, çox keçmədən birinci at ikincidən daha qüvvətli olacaq. Nəbatatda da belədir: becərilən bitkilər digərlərindən məhsuldarlığı və keyfiyyəti ilə fərqlənir. Odur ki, kənd təsərrüfatında bu iş ciddi yanaşmaq lazımdır [s. 113-114]. Bitkilərin becərilməsi övlad tərbiyəsi kimidir: yaxşı tərbiyə almış, bəslənmiş uşaqlar sağlam, gümrəh böyüdü kimi, yaxşı becərilmiş bitkilər də məhsuldar olurlar. Müəllif həm də bildirir ki, yaxşı bitki və bol məhsul sağlam və keyfiyyətli toxumdan əldə oluna bilər. O, bu məsələdə də müqayisə verir və qeyd edir ki, “türkdən türk, hindlidən hindli yaranar” misalında olduğu kimi, yaxşı toxumdan yaxşı bitki, bol məhsul, pis toxumdan pis bitki və zəif məhsul alınır [s. 115].

Kitabda diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri bitkilərin yemlənməsi, torpağın gübrələnməsidir. Gübrənin müxtəlif növlərindən məlumat verən müəllif hər bir gübrənin hansı bitkiyə daha yaxşı təsir göstərdiyini açıqlayır. Məsələn, qeyd olunur ki, qaramal peyini üzümə daha xeyirlidir. Qoyun peyini qüvvətli olsa da, bəzən meyvə ondan inciyir. İnsan peyini ən yaxşı peyindir; İsfahan və Yəzddə ondan çox istifadə edirlər və onu qurudub çuvallara dolduraraq

satırlar. Ona bir az kül və başqa peyin qatıb torpağa verdikdə daha səmərəli olur. İsfahanda ölmüş iti armud ağacının dibində basdırırlar və ağac uzun illər onun qüvvəsi ilə yaxşı bar verir. Ümumiyyətlə, çürüyən hər bir şey bitki üçün sərfəlidir. Köhnə divarların torpağı da yaxşı peyindir (xüsusilə, yemiş üçün). Tərkibində qan və ifrazat olan sallaqxana tullantıları ən əla peyin sayılır. Göyərçin peyini qüvvətli-dir və ondan az miqdarda başqa peyinə qatılıb istifadə olunur; artıq verilərsə, bitkini yandırır. At, uzunqulaq, qatır, dəvə peyini və eləcə də, kül çox qüvvətli olmur. Külü müəyyən qədər başqa peyinlə qatışdırıb istifadə etdikdə torpağı yumşaq saxlayır. Qumsal əraziləri peyinlədikdə çox xeyri olur. Müəllif yazır ki, bağ sahibləri və torpağı olanlar qoyun sürülərini kirayə götürüb gecələr həmin ərazilərdə saxlayırlar ki, həm peyin, həm də ifrazat torpağa çöksün və eyni zamanda, qoyunların hərərəti torpağı isindirsin. Bağ-bağçanın suyu uzaqdan gələrsə ona peyin və s. ifrazat tökülür və su ilə əraziyə yayılır. Tövlənin torpağını çıxarıb sahələrə səpirlər və peyin rolunu oynayır. Hamamın tüstüsü də peyin hesab olunur və badımcan üçün çox xeyirlidir. Peyin olmadıqda torpağı şumlayıb bir il saxlamaq lazımdır. Torpağa, həmçinin şovdər (شودر) otu əkilir və yetişdikdə onu belləmək xeyirlidir. Bu ot peyinə çevrilməklə yanaşı, torpağı ala q otlarından qoruyur [s. 124-128].

Əsərdə, həmçinin, müəllifin dövründə kənd təsərrüfatında istixanalardan, süni hovuzlardan – su anbarlarından, kotandan, tabxanalardan və s. istifadə olunduğundan xəbər verir, şoran torpaqların münbitləşdirilməsi yollarından bəhs edir. Müəllif soyuqdan qorxan narınc, limon və s. kimi bitkilərin Təbrizdə örtülü yerlərdə becərildiyini yazır və istixanaların qurulması, istifadə yollarını göstərir [s. 52-53]. Dənli bitkilər barədə söhbət gedərkən, o, buğdanın 3 cür becərildiyini yazır və süni su anbarlarının yaradılması və istifadəsini açıqlayır [s. 131]. Nərgiz gülünün becərilməsi ilə əlaqədar tabxana (تابخانه) terminini işlədən müəllif qışda da həmin gülü əkmək mümkün olduğunu yazır və bildirir ki, belə olduqda, şaxtalı havada onu isti yerə – tabxanaya keçirmək lazımdır [s. 200]. Fəzlullah Rəşidəddinin yazdığına görə, onun dövrünə kimi Gürcü və Ərmən vilayətlərində torpağı 16-20 öküz qoşulan kotanla

şumlayırdılar. Bunun xeyirli olduğunu bildirən müəllif torpağın alt laylarının üzə çıxıb tədricən ovularaq münbitləşdiyini, üst layların isə alta düşüb çürüyərək gübrəyə döndüyünü yazır. Alimin şərhindən belə qənaətə gəlmək olur ki, bu dövrdə Azərbaycanda 1-2 cüt öküzlə dartılan xırda kotanlar vardı. İri kotanlarla şumlamaq çoxlu qoşqu heyvanı tələb etdiyindən çoxları ondan istifadə etmirdi və ilk növbədə, onun xeyirli olduğunu qavramırdılar. O, ilk dəfə həmin kotanı Təbrizə və Sultaniyəyə gətirmiş, onunla şumlanmış torpağın məhsuldarlığının iki-üç qat artıq olduğunu yəqin etmişdir. Müəllif imkan olmazsa, bir neçə ailənin birləşib iri kotan əldə etmələrini məsləhət bilir [s. 139-140].

Kitabda ruynas (رویناس) adlı bitkinin şoran torpaqların münbitləşdirilməsindəki rolundan danışılır. Yazır ki, onun ölkəsində bu bitkinin “Dərbənd ruynası” (رویناس دربندی) adlanan növü daha çox tanınır. Onu payızda və yazda əkmək olar; iki ilə yaxın torpaqda qalır və üçüncü ilin payızında çıxarırlar. Pis və şor torpaqların abadlaşdırılması üçün çox xeyirlidir; heyvanlar onu çox da həvəslə yemirlər. Müəllif bildirir ki, o, dəfələrlə ruynas toxumlarını Təbrizin pis və şorməzə torpaqlı bağlarında əkməmiş və bu vasitə ilə torpağı münbitləşdirmişdir. Daha sonra, müəllif ruynas köklərinin təndirdə bişirilməsindən danışır və bu halda onun rənginin yaxşılaşdığını yazır [s. 164-165]. Naxçıvanın Sürməli ərazisində bitən kiçik qamışa (neyə) bənzər ot əsasən şoran torpaqlarda, susuz yerlərdə bitir. Onun boyu bir qarışdan artıq olmayıb, yarpağı qamış yarpağından nazikdir, kökü bir yumruq boyda olub rişələnir. Otun kökündə mərcimək kimi çıxıntılar əmələ gəlir və tədricən böyüyərək noxud boyda olur. Onların üzərini mum təbəqəsi örtür. Əhali onları toplayıb müxtəlif məqsədlərlə istifadə edirlər; ondan alınan qırmızı rəng ipəkçilikdə mühüm rol oynayır [s. 207-209].

Əsərdə nəzəri cəlb edən məsələlərdən biri də Azərbaycanda bitməyən və müəllifin özü tərəfindən ölkəyə gətirilmiş bitkilər barədəki məlumatıdır. Müəllif bu bitkilərin bəzilərinin Azərbaycanda yetişmədiyini, mövcud olmadığını açıq göstərdiyi halda, bir qisminin əvvəllər mövcud olub-olmadığı tam aydınlaşmır. Azərbaycanda bir sıra bitkilərin bitməməsi onların istisevər olmaları və yerli iqlimin

soyuqluğu ilə əlaqələndirilir. Belə bitkilərdən əncir və çinar ağacları, çəltik, zanbaq gülü, zəfəran, nil (boyaq bitkisi) və tuki adlanan ot xüsusi qeyd olunur. Məsələn, müəllif yazır ki, Təbrizin havası soyuq olduğundan burada əncir ağacı bitmir [s. 6], onun dövründə Təbrizdə çinar ağacı yox idi [s. 55] və ya indiyə kimi bu mülkdə nil bitkisi əkilmədi [s. 162]. Daha sonra, o, əncirin qələmini başqa vilayətdən gətirib əkdiyini, çoxlu çinar ağacı basdırdığını yazır. Arpa əvəzinə heyvanlara yedizdirilən tuki (توكى) adlı bitkinin vətəni Xitay (Çin) ölkəsi olmuşdur. Onu buradan Mərvə gətirirlər. Xitaylıların bəziləri Xoyda məskunlaşdıqlarından orada da həmin bitkini əkməşlər və buradan Təbrizə və başqa yerlərə aparılmış və geniş yayılmışdır [s. 145]. Nil isə Hind əmtəəsi hesab olunurdu. Hindistandan Bəsrəyə gətirilmiş və tədricən Vasit və Nəmaniyyəyə yayılmış, müəllif isə onu Təbrizə və ətraf ərazilərə gətirib əkməşdir və yaxşı nəticə vermişdir [s. 162]. Zanbaq gülü Misir vilayətindən Şama, oradan Mərdinə yayılmış və Fəzlullah Rəşidəddin onu Mərdindən Təbrizə gətirmiş və becərmişdir [s. 67, 205]. Düyü (برنج) isə, müəllifin sözü-nə görə, Ənuşirəvan dövründə “Kəlilə və Dimnə” kitabı ilə birlikdə həkim Bərzuyə tərəfindən Hindistandan İrana gətirilmişdir [s. 146]. Qarğıdalı (زُرْتُ) da soyuq iqlimə malik Təbriz, Həmədan və Sultaniyyə kimi şəhərlərdə becərilmədi və bu bitki Fəzlullah Rəşidəddin tərəfindən dəfələrlə əkilmiş və sonralar başqaları da onu əkməyə başlamışlar [s. 150]. Kitabda narınc [s. 52], innab [s. 39], zəfəran [s. 205], həmçinin, səpstan [سپستان, s. 41] və kundus [کندس, s.47] ağaclarının da müəllif tərəfindən Təbrizdə becərildiyi qeyd olunur. Lakin onların əvvəllər burada mövcud olub-olmadığı dəqiq göstərilmir. Müəllifin bu sahədə şərh olunan fəaliyyəti onun görkəmli dövlət xadimi, dövrünün tanınmış təbibisi, tarixçi-alimi olmaqla yanaşı, həm də, mahir bağban və təsərrüfat adamı olduğunu göstərir. Məhz bu xüsusiyyəti imkan vermişdir ki, məşhur “Vəqfnamə”sində vəqf etdiyi ərazilərin, əmlakın idarəsi üçün mükəmməl və həyatı şərtlər irəli sürsün [4].

Müəllif müalicəvi əhəmiyyət kəsb edən bitkilər barədə yeri gəldikcə məlumat verir və çox güman ki, bu işdə onun təbibliyi özünü göstərmişdir. Onun məsləhətinə görə, narı hər vaxt sağlam və

xəstə vəziyyətdə yemək olar və o xəstəliklərin qarşısını alır [s. 9]. İnnabı təzə və qurudulmuş halda yemək olar və dərman kimi çox xeyirlidir [s. 40]. Müəllifin bətu (botu – بتر) adlandırdığı meyvə Təbriz, Mərdankim, Gəncə və Gürcüstan meşələrində və dağlarda bitir. Noxud boyda olan bu meyvənin rəngi qırmızı, dadı turşməzədir. Ağacı zoğal və gavalı ağacına bənzəyir, çox böyük olmur. Monqol vilayətlərində onu xüsusi şəkildə bişirib günəş altında qurudurlar və susuzluq və hərarətli vaxtlarda ondan bir tikə kəsib dilin altında saxlayırlar və hərarətin qarşısını alır [s. 48-49]. Zeytun bitkisinin yağı gözə nur verir [s. 63]. Kitabda linikxa (لنيک خوا) və kituxah (کيتوخواه) adlanan suda bitən bitkilərin də hərarəti nizamlamaq üçün faydalı olduğu göstərilir [s. 99]. Yankəmi (يانکمی) bitkisi də susuzluğun və hərarətin qarşısını alır [s. 100]. Maş və ədəs (mərcimək) bitkisindən Azərbaycanda xəstələr üçün xörək bişirirlər [s. 160].

Əsərində maraqlı, mütəxəssislər üçün heç də faydasız olmayan mülahizələrə, fikirlərə, məsləhətlərə təsadüf olunur. Məsələn, yemiş toxumlarından yağ alınması və onun küncüd yağını əvəz etməsi [s. 177], zanbaq yağının çox faydalı olması və tibbi əhəmiyyət kəsb etməsi [s. 206], badımcan ağacının bir neçə il bar verməsi [s. 186], iri gövdəli turp yetişdirmək üçün onun yay fəslinin axırında əkilməsi [s. 198-199] və s. bərdəki qeydlər buna misaldır. Fəzlullah Rəşidəddin kətanın bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda, Rumda, Bağdadda, Şamda və s. yetişdirildiyini, ondan və xüsusilə, kətan ilə ipəyin qarışığından ip toxunduğunu və çox qiymətləndirildiyini yazır. Onun fikrincə, “rus kətanı” adlanan kətan əslində Rusiyada bitmir və ümumiyyətlə, Rusiyada kətan olmur. Dövrün ilk mənbələrində [5, s.127, 133] təsadüf olunan “rus kətanı” termininin əmələ gəlməsinin səbəbini isə müəllif belə izah edir ki, kətan gətirən Avropa tacirlərinin əksəriyyəti sarı və qırmızı saçlı olduqlarından onları rus güman etmişlər və satdıqları kətanı “rus kətanı” adlandırmışlar. Müəllif israrla yazır ki, “Rus vilayətində qəti olaraq kətan olmur” [s. 158]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Fəzlullah Rəşidəddin “rum kələmi” (کرنت رومی) adlanan kələm növünün də bütün Rumda olmadığını və yalnız Rum-i Əndərumda bitdiyini yazır [s. 193].

Əsər Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyasının tədqiqi və etnik

mənzərəsi baxımından da müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə müəllifin dəfələrlə “bu vilayət”, “bu mülk” deməklə hansı ərazini nəzərdə tutması maraq doğurur. Həmin ibarələr ilə müəllif Azərbaycan ərazisini, bəlkə də, Güştasfi vilayətini nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, kitabda bir yerdə “bu vilayətdə, Güştasfi hüdudunda” [s. 98], başqa yerdə isə “bu mülkdə, Güştasfi vilayətində” [s. 202] sözlərinin işlənməsi yuxarıdakı fikri söyləməyə əsas verir. Kitabın 162-ci səhifəsində isə müəllif nil sürməyi boyaq bitkisindən danışarkən “Biz də onu Təbrizə və bu vilayətə gətirdik və əkdik” deməklə sanki “bu vilayət” ibarəsinin Təbrizə aid olmadığını sezdirir. Fəzlullah Rəşidəddinin məlumatı bəzi ərazilərin, xüsusilə, Qafan, Sürməli, Dizmar kimi yerlərin Azərbaycana aid olduğunu bir daha təsdiqləyir [s. 46, 68, 195, 208] Əsərdən Giranın Mişkin hüdudlarında [s. 45], Güştasfinin dənizə kənarında [s. 148] olması, Dərbənd ərazisi dedikdə Şabrandan Dərbəndə qədər yerlərin anlaşıldığı [s. 164-165] məlum olur. Əsərdə türklər (torkan), taciklər, monqollar və s. xalqların adı çəkilir. Kundus adlı bitkinin türklər tərəfindən “suqurluq” (سقورلوق), kituxahın “dumlan” (دوملان) adlandırıldığı [s. 47, 99] və xüsusilə, xitaylıların Xoy şəhərinə gəlmələri faktı daha maraqlıdır. Müəllif gəvris (گورس) bitkisinin Xoyda buraya gəlmiş xitaylılar tərəfindən ilk dəfə əkildiyini qeyd edir [s. 145]. Buradan xitaylıların monqol yürüşləri dövründə Azərbaycana gəldikləri və Xoy ərazisində məskunlaşdıqları qənaətinə gəlmək mümkündür.

Beləliklə, “Təsir və dirçəliş” əsəri ilə tanışlıq aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. “Təsir və dirçəliş” orta əsrlər Şərqində kənd təsərrüfatına həsr olunmuş ən mühüm və mütəxəssislər üçün əhəmiyyətli əsərlərdəndir;
2. Əsər Azərbaycanın bitki örtüyü, florası barədə qiymətli məlumatlara malikdir və orta əsrlər Azərbaycanının təsərrüfat həyatının araşdırılmasında əvəzsiz mənbədir;
3. “Təsir və dirçəliş” bir sıra bitkilərin becərilməsində mütəxəssislərin marağını cəlb edə bilər və onların həmin sahədəki biliklərini artırmış olar;
4. Əsər Azərbaycanda kənd təsərrüfatı tarixini araşdırmaqda ilk mənbə rolunu oynaya bilər;

5. “Təsir və dirçəliş” Azərbaycan tarixi, xüsusilə, ölkənin tarixi-siyasi coğrafiyası və etnik mənzərəsinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir;

6. “Təsir və dirçəliş” əsəri onun müəllifi Fəzlullah Rəşidəddinin görkəmli dövlət xadimi, baş vəzir, dövrün tanınmış həkimi, məşhur tarixçi alim olmaqla yanaşı, mahir bağban və təsərrüfat adamı, kənd təsərrüfatı mütəxəssisi olduğundan xəbər verir. Məhz təsərrüfatı yaxşı bilməsi ona məşhur “Vəqfnamə”sində vəqf etdiyi əmlakın, ərazilərin idarəsi üçün mükəmməl və həyati şərtlər irəli sürməyə imkan vermişdir [əsərin Azərbaycan üçün əhəmiyyəti barədə 990].

“Təsir və dirçəliş” əsərinin dili asan olduğu qədər də, çətindir. Əsərin mətninin heç də az olmayan qismi sadə, səlis, rəvan dildə şərh olunduğu halda, bir çox yerlərdə müəllifin dili qəliz, anlaşılmaz, dolaşlıq şəkildə nəzərə çarpır və belə yerlər az deyildir. Əsərdə naməlum yer adlarının, terminlərin, sözlərin olması onun tərcüməsini çətinləşdirən cəhətlərdəndir. Bəzi adların naməlum olmasını, tanınmamasını əsərin nəşirləri də qeyd etmişlər. Belə adlar daha çox Çinə, Hindistana aid toponimlərdən ibarətdir. Bir sıra bitki adlarının mənası da bəlli deyil: daniku (دانيكو), kituxah (کیتوخواه), yankəmi (يانکمی), pandzeh (پانده), zehtyurank (زهتيورانک) və s. adlar bu qisimdəndirlər. Biz də həmin adların izahına ciddi səy göstərmirik, çünki, onların Azərbaycanla o qədər də əlaqəsi yoxdur və bu ölkədə bitmirlər.

Əsərdə çoxlu terminlər vardır və onların bəziləri dəfələrlə təkrar olunur. Tərcümə zamanı, mətnin orijinallığını saxlamaq naminə,

həmin terminlər (məs.: gəz, mən, dirhəm, müqatiə, tamğa, xərvər, çao, bəxşi və s.) olduğu kimi verilmiş, tərcümənin sonunda isə onların mənası, məğzi açıqlanmış və “Terminlər” göstəricisində əks olunmuşdur.

Əsərin çap nüsxəsində bəzi yerlərdə onun nəşirlərinin şərhləri, izahları vardır. Tərcümədə onlara fikir verilmiş, bəziləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Bununla yanaşı, müəyyən yerlərdə bizim tərəfimizdən də şərhlər, izahlar verilmiş və seçilmək xatirinə onların sonuna “P.V.” hərfləri əlavə edilmişdir.

“Təsir və dirçəliş” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi bir sıra səbəblərdən – əsərin dilinin çətinliyi, bəzi terminlərin, sözlərin anlaşılmazlığı, bəzi bitkilərin tanınmazlığı, tərcümənin peşəkar kənd təsərrüfatı mütəxəssisi tərəfindən olunmaması (baxmayaraq ki, mütərcim 1959-cu ildə Quba kənd təsərrüfatı texnikumunu bitirərək “kiçik aqronom” ixtisasına yiyələnmişdir) və s. üzündən onun tam elmiliyini, dəqiqliyini israr etmək olmaz. Tərcümədə anlaşılmaz, qeyri-dəqiq yerlərə, bəzən isə mətnin ümumi məğzinin oxucuya çatdırılmasına cəhd olunduğuna təsadüf etmək mümkündür və bunların üzrlü qəbul edilməsi tövsiyə olunur. Tərcümə zamanı mətnin orijinallığının, müəllifin şərh üslubunun saxlanılmasına da səy göstərilmişdir. Əsərin tərcümədə istifadə olunan ikinci çapının səhifələri mətnə **(-25-)** şəklində verilmişdir. Yuxarıda deyilənlərə baxmayaraq, “Təsir və dirçəliş” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi Azərbaycan oxucusu, ilk növbədə kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri üçün faydalıdır.

“Təsir və dirçəliş” əsərinin çap nüsxəsini bizə göndərdiyi üçün yapon tədqiqatçısı Siyiçi Kitaqavaya, tərcümə zamanı müəyyən dəqiqləşdirmələrin aparılmasında dəstəyinə görə E. Quliyevə, bəzi terminlərin mənasının açılmasındakı köməyinə görə t.e.d., professor F.Ələkbərova minnətdarlığımı bildirirəm.

TƏSİR VƏ DİRÇƏLİŞ

(A S A R V Ə Ə H Y A)

AĞAQLARIN VƏZİYYƏTİ

Bismillahir Rəhman ər-Rəhim (Rəhimli, mərhəmətli Allahın adı ilə).

Dünyanın yaradıcısına, cahan əhlinin pərvərdigarına saysız-hesabsız alqışlar, bütün peyğəmbərlərə, xüsusilə, Məhəmməd – Mustafaya və əhli – beytinə bol-bol salamlar olsun.

Sonra “Asar və əxbar” (“Təsir və xəbərlər”) kitabından bu faydalı [kəlamlar] tələsik halda nəql olunur ki, əhalinin istifadəsində olsun və ondan bir bəhrə alsınlar; o cümlədən [bunlar] dünya və axirət [işlərində] bəhrələnməkdə lüzumsuz olmayacaqdır.

Allah yardım edən, uğur bəxş edəndir.

ƏKİLMƏK (SƏPİLMƏK) ÜÇÜN AYRILAN TOXUMLARIN VƏ DƏNLƏRİN MÜHAFİZƏSİ BARƏDƏ

İlk növbədə toxumları nəmlikdən qorumaq lazımdır. Buğda və buna bənzər elə toxumlar var ki, onları əkin vaxtı torpaqdan və qatışıqlardan təmizləmək lazımdır, əks təqdirdə zəif və qüvvətsiz olurlar.

Yemiş toxumu kimi bəzi toxumlar elədirlər ki, köhnə olmasına baxmayaraq daha yaxşı olurlar.

Bütün toxumları siçandan qorumaq lazımdır; siçanın nəcisi və sidiyi [toxuma] ziyan verir, onu çürüdür və yaxşı cücərmir. Toxumu həm də onun tərkibinə düşən həşəratdan və bu kimi şeylərdən qorumaq lazımdır.

Toxumları təmizləyib qurutmaq lazımdır və kənduya (gildən hazırlanmış qab) töküləsi hissəsini kənduya tökməli (-1-), dəstiyə (bardağa) və küpə töküləsi hissəsini oraya tökməli və havalı və sərin yerdə qurudub saxlamalı və onun baş hissəsini palçıqla örtməli, sərin yerə qoymalı və beləliklə, nəmlikdən qorunması [məsləhətdir].

Dəstinin ağzını qırla örtənlər siçan oraya yol tapa bilməz, çünki, siçanın dişləri hər şeyə təsir edir, qıra isə təsir etmir.

Tut toxumunu və günəşin hərərətindən yana bilən, məhv olan və

cücərməyən bəzi xırda toxumları günəşin istisindən qorumaq lazımdır.

Daha doğrusunu Allah bilir.

TOXUMDAN CÜCƏRƏN BƏZİ AĞACLAR BARƏDƏ

Bildirək ki, toxumla cücərən ağaclar 2 yerə bölünür: ilk qismi odur ki, [məsələn] ərik, cövüz, şaftalı və fıstıq kimi ağaclar toxumu əkilməzsə başqa üsulla becərilə bilməz. İkinci qismi odur ki, gövdəsindən pöhrələnərək, alma, armud, gavalı ağacları kimi onları toxumla cücərtməklə yanaşı, istəsələr toxumsuz da becərə bilirlər.

Meyvə verən ağacları öz meyvəsi ilə də becərmək olar, amma onların bəzisi asan, bəzisi çətin cücərir.

Bəziləri görürlər ki, [bu üsul] daha asan başa gəlir, onu üstün tuturlar və onların toxumlarını alma, armud, heyva toxumları kimi saxlayırlar ki, bəlkə nadir halda kiminsə ağlına gələr və onu əkər. [Belə isə] onların cücərtilərini (pöhrələrini) basdırırlar, toxumlarını əkmirlər.

“Asar və əxbar” kitabının müəllifi deyir ki, mənəm çoxlu ağac əkməyə ehtiyacım (-2-) olduğundan bu toxumları əkdim və bir il müddətində 2 **gəz** boy atdı və sonrakı ildə çıxardım və yenidən [başqa yerdə] basdırdım. Allah bilən yaxşıdır.

KÖKÜ İLƏ VƏ KÖKSÜZ BUDAĞI İLƏ ƏKİLƏN AĞACLAR BARƏDƏ

Alma, heyva, gavalı, sumaq, ərğavan, fındıq, qozun budaqları tam qaydasında əkilməzsə nadir hallarda tutar; əncir, tut və onun kimi bir çox ağacların budaqları da belədir.

Məlum olanı budur ki, səncəd (giləmeyvə), söyüd, tut və onun kimi ağacların budağını əkirlər, elə ki cücərdi, çıxarırlar və yenidən basdırırlar və tutur.

“TƏNƏKLİK” KİMİ TANINAN ÜZÜM AĞACININ VƏZİYYƏTİ

Onun basdırılması, yetişdirilməsi, peyvəndi və ona aid olan bütün işlər barədə

Bu ağac (meynə, tənək) bütün ağaclardan daha uzun ola bilər. Belə ki, meşədə bütün ağacların başına qalxır, bir ağacdən digərinə keçir, iki-üç min gəzdən, az və ya çox, uzanır. Əgər kimsə onu becərsə və qol-budağını [vaxtaşırı] budasa meşədəki ağaclardan uzun olar.

Bu ağacın xasiyyəti odur ki, nə qədər uzansa daha çox məhsul verir, qüvvətli olur, çox şaxələnir, daha möhkəm olur. Suyu və qidanı o miqdarda qəbul edir ki, ağacın öz tələbinə uyğun olsun, çoxlu qol-budaq atsın, daha çox məhsul versin; belə ki, [bu barədə çox] danışmaq mübaliğəyə səbəb olar.

Buna görədir ki, bəzi vilayətlərdə onu qırmaqla (iplə) bağlayırlar. Onun [uzanmasının] faydası olmasa niyə artıq xərc çəkib qırmaqla bağlayırlar? Bəli, nə qədər uzanıb getsə məhsuldarlığı daha artıq olur, qüvvətli, möhkəm, uzun ömürlü, salxımları daha iri olur və **(-3-)** onun əkildiyi vaxtda yeri (çalası) nə qədər dərin olsa daha yaxşıdır.

Həmədan vilayətində Sədabad¹ şəhərində çalanı 20-30 gəz [uzunluğunda] qazırırlar; tənəkləri böyüyənə kimi bağda becərirlər, sonra oradan çıxarıb həmin xəndəkdə (çalaya) basdırırlar; tənəyin baş hissəsini iplə xəndəyin üstünə bənd edirlər, onun gövdəsini xəndəyin axırına kimi bişmiş kərpiclə² və əhənglə hörürlər və tənək orada inkişaf edir, böyüyür və [sonra onu] evlərin və sarayların damlarına qaldırırlar və [keçdiyi] yerlərdə qırmaqla bənd edirlər. [Buna görə də,] suya çox həris olmur və bol məhsul verir.

Üzümün şirin olmasını istəyirlərsə, onu hündür yerdə, daşlı-qumsal torpaqlarda əkmək lazımdır. Qumluğun hamısı və ya bəzi hissəsi əhəngli olsa [yaxşıdır] ki, belə daşlı yerdə istilik və hərərət çox olur.

¹ Əsərin əlyazma nüsxəsində və çapında belə verilir. Görünür, indiki Əsədabaddır.

² Əlyazma və çap nüsxəsində belədir.

[Belə şərait] üzümü həm şirin edir və həm də gübrəyə (peyinə) ehtiyac az qalır. Narın qumlu torpaq daşlı-kəsəkli qarışıqda olsa daha yaxşıdır ki, onun yeri daha geniş olar və [meynə] orada daha asan kök atar. Qum ilə qarışıq torpaqda qida çox olur. Torpaq [qumla] qarışıq olmadıqda onun üzümü şirin olsa da, gilələri kiçik olur və çox qüvvətli olmur.

Bütün hallarda torpağa gübrə vermək, onu belləmək, vaxtında suvarmaq faydalıdır. Suyu çox verilərsə, üzüm daha sulu (dolğun) və salxımları daha bərk olur, lakin şirinliyi az olur. Üzüm nə qədər isti havada yetişsə, soyuq havada yetişdiyindən daha şirin olur; lakin həddən artıq isti hava da olmamalıdır. [Belə olduqda], Bağdad və Şüştər üzümü kimi, tam şirinlik hasil edə bilmir.

Üzüm isti yerlərdə, hündür və qayalıqda şirin olsa da, soyuq ərazilərdə şirin olmur. Doğrudur ki, müxtəlif meyvələr istidən şirin olurlar, amma çox isti olduqda və bürkü çoxaldıqda [meyvənin] tərkibinə ziyan vurur və meyvə soyuq düşməmiş şirinləşmir.

Soyuq hava dedikdə Şimal vilayətlərinin ərazilərindəki qədər soyuq, isti hava dedikdə Zəngbar və Hindistan vilayətlərindəki qədər isti istəmirik; əslində, İraq-ı Əcəm, Xorasan və Azərbaycan ərazilərindəki kimi mülayim iqlim olsa daha yaxşıdır.

Təcrübə göstərir ki, çuxur yerlərdə becərilən üzüm turşutəhər, hündür yerlərdə bitəni daha şirin olur. İsti və soyuq hava çuxur yerlərə daha çox təsir edir, nəinki hündür ərazilərə. Ona görə ki, hündür yerlərdə soyuq və isti hava [daha tez] səpələnir, çuxur yerlərdə isə cəmləşib [qalır]. Allah bilən yaxşıdır.

Faydalı [məsləhət]

Tənəyi kəsərkən ehtiyatlı olmaq lazımdır ki, daha qüvvətli və xoşagələn tənək olsun, onun bəndləri bir-birinə daha yaxın olsun, belə ki, bəndləri aralı olanlar məhsuldar olmurlar.

Tənək iki illik olarsa daha yaxşıdır, çünki daha qüvvətli və məhsuldar olur, onun atdığı köklər də daha qüvvətli və möhkəm olurlar.

Onun budağını elə kəsirlər ki, dibində ikiillik hissəsi qalsın. O çovqana bənzəyir, onun kimi əyri olur və köhnə şaxdan ibarət olur. Onu torpağa basdırırlar; tez böyüyür, daha qüvvətli və məhsuldar olur.

Bundan əlavə meynə budağını köhnə bağlardan deyil, təzə bağlardan götürmək lazımdır. Təzə dedikdə söhbət ikiillik və ya üçillik bağlardan getmir, əksinə, 7-8 illikdən 30 illiyə kimi bağlar təzə sayılır, bundan yaşlısı köhnədir. Bundan (7-8 illikdən) az yaşlısı hələ ki, zəif olur. Abad bağlardan olanları daha yaxşıdır, [lakin] belələri az-az tapılır. Çoxlu meynə becərən şəxslər bunun çarəsini (onda görürlər ki,) əkdikləri hər bir pis meynəni müəyyən vaxtdan sonra yaxşı növlərlə peyvənd edirlər.

Meynənin peyvənd olunması

Bildirək ki, meynəni peyvənd etmək mümkündür. Ən yaxşı peyvənd odur ki, [meynə] 3-4 illik və ya 5-6 illik olduqda, cavan vaxtı peyvənd aparılsın. Onun əsas gövdəsi olan ən böyük (-5-) şaxını kökündən kəsirlər və ona peyvənd edirlər; nəticədə, bir hissədən ibarət olub özünə bənzər formada bitir.

Lakin meynə nazik ağacdır, istidən və soyuqdan tez əziyyət çəkir. Qayda belədir ki, tənəyin qol-budağını daima kəsirlər ki, daha yaxşı bar versin. Tənəyin yuxarı şaxlarına peyvənd etsələr, şübhəsiz, budama vaxtı [onun ətrafını] budamaq lazımdır. Əks təqdirdə, yaxşı məhsul verməz, əsl bar əldə olunmaz və ya soyuq keçən illərdə onu şaxta vurur, quruyar və belə olarsa, peyvənd baş tutmaz. Əlbəttə, onun gövdəsində peyvənd aparmaq yaxşıdır. Bununla belə, tənəyin dibindən torpağı təmizləyib orada peyvənd vursalar daha yaxşıdır. Ona görə ki, meynə yaşlandıqda və bar verməkdən qaldıqda onu dibdən kəsirlər, yenisi və cavanı cücərir və peyvənd batil olur.

Meşədə və ya səhrada yabanı bitən [tənəyə] peyvənd edilsə yaxşı olur və basdırılmışına olan peyvəndə nisbətən daha tez məhsul verir. Meşədə və səhrada tikan bitmiş olsa onun gövdəsindən torpağı təmizləyirlər və torpağın altında olan hissədə ona meynə peyvənd

edirlər; yaxşı üzüm verir və onun suvarılmağa və başqa qulluğa ehtiyacı olmur, lakin dibini belləmək yaxşı olar. Meyvə verən və ya qeyri-məhsuldar meşə ağacını kökündən kəsib meynə ilə peyvənd etsələr tutar və həmin ağaca uyğun olan üzüm məhsulu verir. Məhsulun hər biri öz tamına, iriliyinə, şirinliyinə və yeməli olmasına görə fərqli olacaqdır. Bilmək lazımdır ki, hansı ağacla peyvənd daha səmərəli və faydalıdır və onu seçmək gərəkdir.

Yəqin bilmək lazımdır ki, nadir ağac ola bilər ki, başqa ağacla peyvənd etsələr tutmasın, lakin bəziləri pis və zəlif, bəziləri isə münasib, qəbul olunası və xoşagələnlər olurlar (-6-).

Tənək köhnə (yaşlı) olarsa və onun budaqlarına peyvənd edilərsə ömrü uzun olmaz, nəinki peyvəndi, deyildiyi kimi, tənəyin özünə (yəni, dibinə) edələr.

Peyvənd etmək lazım gəldikdə, əvvəlki ildə onun yeri bellənməli və gübrələnməlidir ki, ağac qüvvətlənsin, peyvənd puça çıxmasın. Peyvənd edildikdən sonra yenə də (torpaq) bellənməli və gübrələnməlidir.

İstəsələr ki, üzümün içində tumu olmasın tənəyin budağını yarırlar, ortasını (özəyini) çıxarırlar və yenidən iplə bağlayıb sıxırırlar. Verdiyini üzüm tumsuz olar.

İstəsələr ki, üzümün eyni salxımındakı gilələr müxtəlif rənglərdə olsun, əkin vaxtı hər biri bir rəngdə olan meynə budaqlarını birləşdirib qoyun və ya malın hər iki tərəfdən dəliyi olan [bud] sümüyünün içərisinə keçirirlər. Bir ildən sonra həmin budaqlar qüvvətlənərək (qalınlaşaraq) bir-birinə girişəcək və bir budaq şəklinə düşəcək və verdiyini üzümün salxımları müxtəlif [rəngdə] al-əlvan olacaq.

Başqa bir üsul

Hər biri bir rəngdə olan bir heçə meynəni saç kimi hörülər və hər iki tərəfdən, açılmaması üçün, iplə bağlayırlar və əkirlər. İki il keçəndən sonra onlar bir budaq şəklinə düşür və bir-birinə qarışırlar. [Nəticədə] onun üzümünün salxımları müxtəlif rəngli olur, çox bar verir, tez məhsula düşür və daha qüvvətli olur(-7-).

ƏNCİR AĞACI İLƏ TANIŞLIQ

Onun əkilməsi, becərilməsi, peyvəndi, yetişdirilməsi və ona aid olan digər məsələlər barədə

Müxtəlif vilayətlərin müsafirlərindən öyrənilmişdir ki, tam soyuq olan bəzi vilayətlərdə [də] əncir mövcuddur. Səqsində, Fərənc ölkəsində və Mavəraünnəhrin və Xarəzmin bəzi vilayətləri kimi yerlərdə əncir yaxşı olur.

“Asar və əxbar” əsərinin müəllifi deyir ki, [havası] digər vilayətlərdən soyuq olan Təbrizə əncir toxumunu gətirdim və heç vaxt əncir becərilməyən Təbrizdə əkdim. Yaxşı əncir ağacı əmələ gəldi, çoxaldı və [indi, burada] növbənöv əncir var.

Əncir ağacının çoxlu növləri var. Onun müxtəlifliyi həm rəngində, həm şəklində (formasında), həm tamında, həm zahiri görünüşündə olur; belə ki, bəzisi qırmızı, bəzisi sarı, bəzisi ağ, bəzisi sarı-yaşıl, bəzisi innabı rəngdə olur və bu rənglərdən hər biri də özlüyündə fərqlənirlər.

Eyni ağacda müxtəlif rəngli əncir əldə etmək istəsələr, meynə ağacında şərh olunan üsulda, müxtəlif rəngli [əncir] budaqlarını bir-birinə toxuyurlar, iplə bağlayırlar və əkirlər. [Onlar] birləşib bir ağac olurlar və əlvan rəngli əncir verirlər.

Onun ağaclarından elələri var ki, tamamilə böyüyür və sonra bar verir, bəziləri kiçik vaxtda bara düşür, bəzisini hər il budayırlar və budanmış şaxından cücərən yeni budağı bol məhsul verir; bəzisi tez yetişəndir, bəzisi gec yetişən, bəzisi payızda yetişir, bəzisinin meyvəsi qışda da ağacın üzərində qalır və sonrakı il baharın əvvəlində **(-8-)** və yayda yetişir, bəzisi baharın əvvəlində [oyanmağa] başlayır və payızda məhsul verir, bəzisi soyuqdan çox ziyan çəkir, bəzisinə soyuq heç bir xələl gətirmir.

Bütün əncir ağacları uzun ömürlü olurlar və illər boyu şaxələnirlər və becərsələr də, becərməsələr də, hündürə qalxmırlar. Onun kökü torpaqda möhkəm qalır. Onun yuxarı hissəsini kəssələr və ya soyuq vurub donsa yenidən kökündən cücərir və yaxşı boy atır.

Əncir ağacını həm kökü, həm də budağı ilə əkirlər, o qədər [basdırırlar ki,] onun başı torpaqdan yuxarıda qalsın. Əgər onu yanı üstə uzadıb torpağa basdırsalar yarpaq cücərən yerindən budağı

əmələ gələcək. Mənfəət (qənaət) məqsədilə onun budağını [uzununa] iki hissəyə bölüb üz tərəfi yuxarı olmaq şərtilə torpağa basdırsalar tutar və şaxələnər.

Əncir ağacının peyvəndi

Ənciri peyvəndi münasib ağacla olarsa ənciri yaxşı olar; peyvəndi [məhsulu] yaxşılaşdırmaq məqsədilə edirlər. Təcrübədən göründüyü kimi, əncirin peyvəndi tut ağacı ilə daha yaxşı tutur və çox yaxşı nəticə verir.

NAR AĞACI İLƏ TANIŞLIQ və onun əkilməsi və becərilməsi barədə

Narı sağlam və kefsiz vaxtlarda yemək olar. [Bu meyvə] xəstəliklərin qarşısını alır, onun ziyanı çox azdır. Amma onun əsas xasiyyəti odur ki, çox soyuq yerlərdə, onu şaxtadan qorumaq üçün heç bir tədbir görməsələr (-9-) yetişə bilmir. Nar ağacının bitməsi üçün ən yaxşı sahə hündür, qumsal və asudə yerlərdir. Adamlar onun dağlıq və susuz yerlərdə, meşələrdə bitməsini və məhsul verməsini görsələr də, buna fikir vermək lazım deyil. Nar ağacının yaxşı bitməsini istəyirlərsə, ona başqa ağaclardan daha çox qulluq etmək lazımdır. Şirin nar verən ağaca yaxşı qulluq etməsələr zaman keçdikcə turşlaşır. Turş nar bitən ağaca yaxşı qulluq etsələr dövr keçdikcə şirinləşir. Məlumdur ki, Misirdə turş nar olmur, çünki oranın torpağı həddən artıq yaxşıdır; turş nar ağacı əksələr də, şirin bar verir.

[Nar ağacına] belə qulluq edilməlidir: əvvəl onun əkiləsi yerini münbitləşdirmək lazımdır; oraya yaxşı gübrə vermək lazımdır ki, abadlaşsın. Hər il belləmək, gübrələmək və tam sulamaq [yaxşıdır]. Soyuq ziyan verdiyi kimi, isti [hava] da onun üçün ziyanlıdır. Elə nar var ki, onun bir hissəsi günəşin istisindən qurumuş olur. Səbəbi odur ki, [ağac] yarpaqsızlaşır, [gövdəsinə] kölgə düşmür, günəşin istisi nara təsir edir və zəiflikdən quruyur. Belə narın dənləri kiçik və pis tamlı olur.

Diqqətəşayan odur ki, narı tut ağaclarının arasında əkirlər. Müxtəlif vaxtlarda ağacın bəzi hissəsi günün altında, bəzi hissəsi isə kölgədə olur və günəş onun üzərində fırlanır, çox təsir göstərə bilmir və nar qurumur (yanmır).

Nar ağacına forma (quruluş) vermək, artıq budaqlarını kəsmək lazımdır ki, qüvvəsini yuxarı versin. Ağacın xeyrinə olaraq, bar verməyən budaqlarını da kəsirlər. Bunu həmin işdə səriştəsi olan adamlar bilirlər. Daha bir qulluq nar ağacını gül vaxtı formaya salmaqdır; ağac gül açanda onun dibini belləmək lazımdır və ağac bar tutana kimi onu qətiyyən sulamaq olmaz (-10-). İstər isti yerlərdə, istərsə də soyuq yerlərdə bitən nar soyuq (şaxta) görməmiş şirinləşmir.

Nar budağını basdırmaq istəsələr qətiyyən [ağacın] ətrafında və yan-yörəsində cücərən çubuqlarından əkmək olmaz, ona görə ki, gec bara düşür. Ağacın məhsul verən budağının başından [kəsib] basdırırlar; [budağı] sındırmaq lazımdır, bıçaqla kəsmək olmaz, sındırılaraq [əkilməsi] daha yaxşıdır. Daha yaxşısı budur ki, [budağın] bir hissəsini çuxura salıb əyirlər və kaman kimi basdırırlar. Nar ağacının [çubuğunu] qışda torpağa basdırıb yazda çıxararaq [yenidən əksələr] daha yaxşı olar.

“Asar və əxbar” kitabının sahibi (müəllif) deyir ki, təcrübədən görmüşəm ki, nar budağını uzaq vilayətlərdən gətirib nəmli-qumsal yerdə basdırıblar və 3-4 ay qumluqda qaldıqdan sonra yazda onu əkiblər və həmin ildə gül açıb. Məlum olmuşdur ki, onu payızda kəsib nəmli qumluqda saxlayaraq yazda əksələr daha tez bar verir və həqiqətən məlum oldu ki, belə torpaqda qalan [budaqlar] qüvvətli və yaxşı olur. Mavəraünnəhr əhalisinin təcrübəsi də şərh olunan üsulu təsdiqləyir.

[Narın] peyvəndi bu qaydada olur ki, bir ağacın budağının başından kəsib digər ağacın kökünə peyvənd edirlər. Narı peyvənd etmək üçün yarayan digər ağaclar mərsin ağacı (murd), tut ağacı, turənc ağacı və daha sonra alma ağacı və heyva ağacıdır. Onun başqa ağaclara peyvəndi tutur, lakin hər birinin öz fərqli cəhətləri olur.

**ALMA AĞACININ ŞƏRHİ,
onunla tanışlıq, əkilməsi, becərilməsi,
peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə**

Almanın böyük mənfəəti var. Çoxlu növlərə malikdir. Onun hər bir növünün, şübhəsiz (-11-) ərazinin abu-havasından asılı olaraq, böyük fərqləri var. Elə alma növü var ki, çölu qırmızı olduğu kimi içərisi də qırmızı olur. Elə alma ağacı var ki, onu “piyadə alma” adlandırırlar və onun ağacı çox kiçik olur və heç vaxt böyümür. O gül ağacı boyda olur və gövdəsində qol-budağı çox olmur, budaqları isə qısa olur. Budağın dibindən başına kimi gül açır, bir müddət üzərində qalır və sonra çiçəyi tökülür. Onun alması, yay növü olsa da, payızın axırına kimi [ağacın] üzərində qalır. Alması xırda və həddən ziyadə xoş iyli və xoş tamlı olur.

Əkran³ vilayətində [bitən] bəzi alma növü kökəldici [xüsusiyyətə] malik olur.

Alma növlərini sadalamaq uzun çəkir. Alma ağacı şübhəsiz soyuq yerlərdə isti yerlərə nisbətən daha yaxşı bitir. Meyvə ağaclarından soyuq yerlərə və çəmənlərə daha çox tab gətirənləri alma və gavalı ağaclarıdır.

Alma ağacına daha çox zərər bahar vaxtı üzərində əmələ gələn, ağacın yarpaqlarını yeyən və üzərində kif yaradan qurddan dəyir. Bu səbəbdən ağac zəifləyir və [yarpağı] tökülür. [Belə qurdlar] nəmişlik olan illərdə daha çox olur. Bəzi vilayətlərdə tez-tez əmələ gəlir. Bu ziyanvericilər İsfahanda daha çox yayıldığından, şəhərdə isə alma ağacını daha çox yetişdirdiklərindən və həmin bəlanın xüsusiyyətlərini yaxşı bildiklərindən [əhali] böyük təcrübə əldə etmişdir. Onlar belə tədbir görürlər ki, bu qurd üzə çıxmağa başladıqda, xüsusi nərdivanlar düzəldərək ağacın üzərinə çıxırlar, köhnə pambıq parçası ilə ağacın gövdəsini silirlər və oradakı kifi və qurdu təmizləyirlər. Gündə bir neçə ağacı təmizləyirlər. Qurd böyüyə bilmədiyindən ağacın yarpaqlarını yemir və ziyan vermir. Bu tədbiri heç bir başqa vilayətdə həyata keçirmirlər; həmin bəla baş verdikdə etinasızlıq

³ Belə bir vilayətin adı coğrafiya kitablarında yoxdur. Ola bilər ki, “Ləkzan” və ya “Kirman” olsun.

göstərilər və ağacın məhsulu tamamilə tələf olur (-12-).

Alma ağacını əkmək istəsələr ağacın kökündə bitən cücərtilərini çıxarib əkmək lazımdır. Təcrübədən keçirilmişdir ki, ağacın təzə budağını köksüz əkdikdə [də] tutur. Lakin köklü olarsa daha yaxşıdır. Köklü cücərti əldə etmək mümkün olmazsa, əlbəttə, kökü olmayan [budağı] əkmək olar. Alma ağacını çox əkmək istəsələr bir üsulu budur ki, onun budaqlarından çox əkirlər, bəziləri puç olsa da, bəziləri tutur. Digər üsulu budur ki, almanın toxumunu əkirlər. Onu payızda çəmənin yerdə (tərəlikdə) əkirlər; əks təqdirdə tez cücərmir. Camaat bəzən fikirləşir ki, toxum ilə əkilən [ağac] zəif olur və bitmir, [lakin] bu doğru deyil. Təcrübədən keçirilib ki, alma və armud toxumları [ümumiyyətlə] çətin və gec bitir. Biz çox əkməmişik, bir ildən sonra bitib və cücərib. [Torpağın] bərkliyindən və başqa səbəblərdən gec və çətin cücərən toxumu yaxşı gübrələnmiş, tərəliklər kimi abadlaşmış torpaqda əkmək lazımdır ki, qüvvətli və münbit torpağın hesabına və həmin torpağa vurğunluq naminə cücərsin. Alma [toxumunu] bu cür torpaqda əksələr bir ilin ərzində elə böyüyür ki, ikinci ildə çıxarib yenidən əkmək olar. İkiillik olmasını gözləsələr və sonra [başqa yerdə] əksələr daha yaxşı olar.

Toxumu əkməkdən daha yaxşı üsul odur ki, budaqları yerə yaxın olan hər bir kiçik ağaca fərhang çəkirlər (غرهنگ کشند - ?). Bu belə olur ki, ağacın dibində çuxur qazıyır və həmin çuxura iki tərəfdən yol qoyurlar və həmin budaqları bir-birinin yanına yığırlar⁴ (-13-).

HEYVA AĞACININ ŞƏRHİ, onun əkilməsi, yetişdirilməsi, peyvəndi və becərilməsi barədə

Heyva ağacına ona görə “Abi” (susevər) deyirlər ki, ona digər meyvə ağaclarından daha çox su lazımdır. Heyva ağacının suyu az

⁴ Burada əslində “qoz”a aid olan məlumat verilir və bu məlumata eyni şəkildə “qoz” bölməsində də təsadüf olunur. Ona görə də, bu məlumatı “qoz”a aid hissəyə keçirdik. Əsərin çap nüsxəsində də bu uyğunsuzluq var.

olarsa onun məhsulu kiçik, bürüşmüş və quru olar.

[Heyva] iki cür olur: şirin və turş. Onların hər birinin də müxtəlif növləri var. Şirin növü bütün vilayətlərdə olmur, əksər vilayətlərdə turş [növu] mövcuddur.

Onun xasiyyətinə bələd olmadıqlarından və bələd olsalar da, ona əməl etmədiklərindən su vermirlər, buna görə də heyva bürüşmüş və quru olur, onun heç bir ləzzəti olmur. Onu iyləmək və seyr etmək üçün saxlayırlar və yeməyə meyil etməirlər. İsfahanda onun təbiətini və xüsusiyyətini bildiklərindən onu və başqa meyvələri elə yetişdirirlər ki, [məhsulunu] digər yerlərə ixrac edə bilsinlər. Heyvaya onun tələb etdiyi üçün [çoxlu] su verirlər və hər dəfə sulayanda belə edirlər ki, ağacın gövdəsi bir göz suda qalır və elə ki, torpağı qurudu yenidən həmin quyuya su verirlər. Onu çox vaxt bağların kənarından keçən su arxlarının qırağında əkirlər və ağacın ətrafında çıxan artıq budaqlarını kəsirlər və ona forma (quruluş) verirlər. Onların sözüne görə, hər adam [heyva] ağacına quruluş verə bilməz və ağaca quruluş verilməzsə (budanmasa) yaxşı olmur. Bu işi başqa vilayətlərdə bilmirlər və həyata keçirmirlər. Əlbəttə, onların heyvası yaxşı, sulu, xoş tamlı və çox iyli olmur və onu çox yemək mümkün deyil. Dəməşq və Rum Malatiyəsində⁵ heyva alma kimi şirin və İsfahanda bitənlərdən yaxşı olur (-14-).

Onu əkmək istəsələr ağacın ətrafında bitən kiçik cücərtilər [çıxarıb] basdırmaq, alma və söyüd kimi, təzə budaqlarını basdırmaq [lazımdır]. Onun toxumunu da əksələr bitir. Onun əkilmə qaydası almanın və armudun toxumlarının göstərilən tərzdə əkilməsinə bənzəyir, almanı əkmək üsulu ilə onu da əkirlər.

Nəzərə alaraq ki, [heyva] çox su içir və [bu zaman] meyvəsi yaxşı olur, onu söyüd, müşklü söyüd, ağ ağacla peyvənd edirlər ki, çoxlu su ala bilsin. Suya çox tələbkər olsa da, onun kökü torpağın dərinliyinə getmir, əksinə, torpağın üstünə yaxın olur. Bu səbəbdən suyu az olarsa tez təsirə düşər.

⁵ Coğrafi məxəzlərdə çox vaxt Məltiyə bəzən Məlatiyyə şəklində verilir.

ŞAFTALI (AĞACI) İLƏ TANIŞLIQ, onun basdırılması, becərilməsi, peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə

Şaftalı ağacının müxtəlif növləri var. Onun bəzisi çəyirdəyə yapışmış olur və ona “Bıçaq şaftalısı” deyirlər; bəzisi isə çəyirdəyə yapışmış olmur və ona “Kağız şaftalısı” deyirlər. Hər bir vilayətdə onu bir adla, hər bir qəbilə başqa adla adlandırırlar. Onların hər ikisinin də bir çox növləri mövcuddur; vilayətin suyundan, torpağından, havasından asılı olaraq müxtəlif olurlar.

Şaftalı ağacı çox su və gübrə tələb edir, əks təqdirdə yaxşı olmur. Onun əkilməsi üçün ən yaxşı yer tərəlikdir və onun böyük xeyri var. Belə ki, şaftalı kiçik boylu ağacdır **(-15-)**, onun kölgəsi çox olmur. Şaftalı ağacını tərəliyin kənarında bir-birindən aralı əksələr çox kölgə salmır, əksinə, tərəliyə xeyirlidir, onu tərəvətli saxlayır, yaşıllığını günəşin istisindən qoruyur. Tərəliyi həmişə tam qaydasında becərsələr çoxlu su içər və onun [içindəki] şaftalı ağacı həddən ziyadə yaxşı olar. Xüsusilə, ehtiyatlı olub yaxşı toxum əksələr və ya yaxşı peyvənd etsələr [daha yaxşıdır].

Şaftalının daha cır növü var ki, onu “Şəftərəng” adlandırırlar və onun çox xoş qoxusu olur. Bunun da “bıçaqlıq” və “kağızlıq” növləri var; bəzisi qırmızı, bəzisi sarı, bəzisi ağ və bəzisi alabəzək olur.

Yaxşı şaftalı toxumunu tərəlikdə əksələr və iki ildən sonra [tini də] tərəlik yerdə basdırsalar peyvəndə ehtiyacı qalmır. Əgər belə bir ağacdən belə bir sahədə peyvənd aparsalar əladan əla olar.

Məlumdur ki, şaftalı ağacı qısa ömürlü olur, bir neçə ilin ərzində bardan düşür və quruyur, Ona görə də onu həmişə bir-birinin ardınca əkmək lazımdır və imkan vermək olmaz ki, [çox] ucalsın; köhnələrini kəsirlər, cavanları bar verir.

Bəzi yerlərdə bilmirlər ki, şaftalını qurudub saxlamaq olar. Ona görə də çox əkmirlər. Bəzi yerlərdə “kağızlıq şaftalı”nın çəyirdəyini çıxarırlar, əvəzinə qoz ləpəsi doldururlar. Quruyandan sonra yaxşı daşınma malı (əmtəə) olur. Ən yaxşısı budur ki, hər növdən olan şaftalının qabığını soyalar, 2-3 gün günəşin altında saxlayalar və sonra kölgə yerdə tam qurudalar. Həddən ziyadə ləzzətli və yaxşı olur **(-16-)**.

**ARMUD AĞACININ ŞƏRHİ,
onun basdırılması, becərilməsi, peyvəndi
və ona qulluq qaydaları barədə**

Deməliyik ki, armudun da bir çox növləri var; hər bir vilayətdə fərqli olur, hər bir növü də müxtəlif çalarlara [malikdir]. Ətrafında kök atmış hissələrindən cücərti verir, onun kökündən cücərti çıxır. Əkmək istəsələr onun cücərtisini çıxarırlar və əkirlər. Onun toxumunu da əksələr bitir. Yaxşı qulluq etsələr bir il ərzində bir gəzədən artıq uzanar. Amma onun toxumunu abad tərəlik yerdə əkmək lazımdır, əks halda bitmir. “Asar və əxbar” kitabının müəllifi deyir ki, mən çox əkmişəm, həmin ildə bitməyib, sonrakı ildə bitib, cücərib. Onun cücərtisi, peyvəndi, toxumu, çalaya basdırılması və yenidən çıxarılıb [əkilməsi] üsulu alma ağacına dair [bölmədə] göstərilədiyi şəkildə həyata keçirilir.

Armud ağacı bəzi meyvə ağaclarından daha uzunömürlü olur və əgər ona gübrə versələr, başqa ağacların bitmədiyi qumsal və ya acı (şoran), çətin və ya bərk torpaqlarda bitir. Onun üçün ən yaxşı gübrə insan ifrazatı, heyvan cəsədi və qoyun qanıdır.

Armud ağacının (tingi) az ələ gəldiyindən meşə armudunu (cır) gətirib [əkirlər] və ona peyvənd edirlər. Yemişan ağacını əkib armudu ona peyvənd etsələr daha yaxşı olar (-17-).

**GAVALI AĞACI İLƏ TANIŞLIQ,
onun xüsusiyyətləri, əkilmə üsulu, peyvəndi
və ona qulluq qaydaları barədə**

Gavalının şərh olunan növlərindən daha çox növləri vardır: bəzisi böyük, bəzisi kiçik, bəzisi qara, bəzisi sarı, bəzisi qırmızı, bəzisi göy olur. Onların hər birinin də çoxlu növləri var və vilayətin torpağından, havasından, suyundan asılı olaraq fərqlənirlər. [Gavalıda] başqa meyvələrdən daha çox inkişaf qüvvəsi olur, ona görə ki, onda ishal etmə [xüsusiyyəti] var; bəzisi çox, bəzisi az ishal edir.

Onlardan daha şirini həcmcə yığcam, çox islahə malik olanı daha lətafətli və ağımtıl olur.

Bəziləri elə güman edirlər ki, turş olan [növləri] daha çox ishal edir. Belə deyil. Bu növləri çox şişkin olur, cövhəri (tərkibi) qarışır, təmiz ishal etmir və mədəyə ziyan verir.

Gavalı isti və soyuq vilayətlərdə bitir, hər bir [bitkinin] bitmədiyi pis torpaqlarda bu ağac bitir və tez bar verir. Soyuq yerlərdə [bitən] gavalı, qüvvətli, becərilmiş və abad yerlərin gavalısına nisbətən, tam böyümür və tumu çətin çıxır.

Gavalı böyük cücərti verir. Onu əkmək istəsələr cücərtisini çıxarıb əkmək lazımdır, Təzə olan budağını da [əksələr] tutur. Mən təcrübədən keçirmişəm, yaxşı bitir.

Kimsə onun budağını əl boyda və ya barmaq boyda kəsib toxum kimi yaxşı bəslənmiş, abad torpaqda əkərsə bitər və hər birindən (-18-) bir ağac əmələ gələr. Gavalı ağacı əkməkdən ötrü bundan asan və daha az xərcli üsul yoxdur.

Onu peyvənd etmək istəsələr budağı torpaqdan çıxan ildə istər digər gavalı növləri ilə, istərsə də qaysıya, gilasa, zoğala və s. lülə peyvəndi etmək olar.

Bu üsulla peyvənd etsələr və çox əmələ gələrsə, sonrakı ildə [bəzilərini] köçürmək, başqa yerdə əkmək olur.

Semnanda elə gavalı növü var ki, onu [ipdən asıb] qurudurlar, şirin, ləzzətli və çox xeyirli olur. Qəzvində və Əbrquhdə da şirin gavalı növü var ki, [onu da] asıb qurudurlar. Gilanda sarı gavalı var ki, çox iri, şirin və ləzzətli olur.

Buxarada qabığı soyulub qurudulası gavalı növü var; çox yaxşı olur. Onun qabığını soyub qurutduqda çox yaxşı olur. Qabığını soymasalar kiçilir, ətsizləşir, lətafətini itirir.

Bütün meyvələrdə bu cəhət təcrübədən keçirilib və həddən ziyadə yaxşı olur. Daha yaxşısı budur ki, meyvəni günəş altında yarım halda, sonra kölgədə tam şəkildə qurutsunlar. [Gavalının] təmizlənməmiş iri qara kişmiş kimi olanları kölgədə qurudulanlarıdır.

**ALBALI AĞACI İLƏ TANIŞLIQ,
onun şərhı, əkilmə üsulu, yetişdirilməsi, peyvəndi
və ona qulluq qaydaları barədə**

Albalının əkilmə üsulu gavalının əkilməsinə bənzəyir. Çoxlu iri cücərti verir, bütün meyvələrdən tez yetişir. Lakin kəndlilər ona çox rəğbət bəsləməirlər, səbəbi odur ki, qurudulmur **(-19-)** və məta (əmtəə) kimi istifadə olunmur, yığılmasına da çox vaxt tələb olunur, Bununla belə, haqq onların tərəfində deyil, ona görə ki, [albalı] tez yetişir və qiymətə malik olur.

Rum, Xartbert, Molatiyə və Gürcüstan vilayətlərində bitən və onların dilində “Giras” adlanan növü həddən ziyadə yaxşıdır. Onu nə qədər yesələr də doymurlar və [yeməkdən] bezmirlər. Rumda onu qurudurlar və qurudulan bütün meyvələrdən ən yaxşısı və sevilənidir.

Lakin onun peyvəndi az tutur. Səbəbi odur ki, bu ağacın xüsusiyyəti tez böyüməsidir. Onun ağacına peyvənd olunanda [özü] tez böyüyüb bərkidiyi üçün peyvənd buna tab gətirə bilmir, tərənir və yerindən qopur. Bu ona bənzəyir ki, birinin qolunun sümüyü çıxır, [yerinə qoyurlar] və yenidən gücə düşüb çıxır və ya sınıq şeyləri birləşdirirlər, [bir daha sınır] və yenidən birləşdirirlər. Çıxış yolu budur ki, peyvənd olunan ağacın [kökünü] torpaqdan təmizləyirlər və üzə çıxarırlar. Ağacın qırağını elə yarırlar ki, oraya peyvənd olunanda möhkəm saxlasın və oranı çoxlu palçıqla örtürlər. Peyvənd böyüyəndə onun 4 tərəfində çubuq basdırırlar, peyvəndi ona bağlayırlar. Bir az da uzananda başqa [daha uzun] çubuqları basdırıb [bağlayırlar ki,] külək və ya ağırlıq olsa həmin çubuqlara düşsün və peyvənd yerindən qopmasın. Həmin peyvənd iki il keçdikdən sonra ağacla birlikdə qüvvətlənir, öz yerini tutur və onu qoparmaq olmur.

Bavlanda⁶ elə [növləri] var ki, tamamilə ağ rəngdədir, Gürcüstanda da bəzi növləri var ki, tam ağdır və çox ləzzətlidir **(-20-)**.

⁶ Yeri məlum olmayan məhəllə (vilayət) adıdır, əsərin çap nüsxəsində yoxdur.

BADAM AĞACI İLƏ TANIŞLIQ, onun şərhi, əkilmə üsulu, becərilməsi, peyvəndi, ona qulluq qaydaları barədə

Badamın əksər [növləri] şirin olur; bəzisi təlx (acı) olur. Təlx növünü şirin növü ilə peyvənd etmək lazımdır. Şirin badamın çoxlu növü var, hər vilayətdə bir formada və tamda olur və vilayətin suyundan, havasından, torpağından asılı olaraq fərqlənir.

Gavalını əkmək istəsələr ən yaxşı üsulu çəyirdəyinin əkilməsidir; həm də onu badam ağacları əkiləsi (bağ salınası) ərazidə əkməlidirlər. Badam ağacının xüsusiyyəti odur ki, onun əsas kökü düz [istiqləmətdə] uzanır, yuxarıdan təsir gördükcə aşağıdan da düz kökü nəmlik olan yerə çatana kimi uzanır və oradan su alır. Bu səbəbdən də suya çox ehtiyacı olmur. Buna görə də, onu əkilən yerindən yerini dəyişmək istəsələr bitki çox zərərə düşür və tutmur, bəziləri bitməyə də, zəif halda olurlar və iki-üç ildə [belə] onlar qüvvətlənmir və inkişaf etmir.

Bəzi kəndlilərdən eşidilir ki, badam ağacının cücərtisini çıxarıb başqa yerdə əksələr meyvəsi təlx olur. Bu Zəif bəndə (müəllif) təcrübədən keçirmişdir və belə deyildir. Bunu ona görə deyirlər ki, əhali badamı öz yerində əkilən onun yerini dəyişməyə səy göstərməsinlər. Bu Zəif bəndə (müəllif) təcrübədən keçirib: əgər bir illik badam ağacının cücərtisini çıxarıb yenidən əksələr az ziyanlı olur; əgər üçillik və ya dördillik olarsa əksəriyyəti ziyan çəkər.

Badamı payızda əkmək lazımdır. Baharda da əksələr cücərir, amma baharın əvvəlində əkmək məsləhətdir ki, payızda [əkilən] sayacağı cücərsin (-21-). Qabığı nazik olan [növünü] sözsüz baharda əkmək lazımdır; onu payızda əksələr çürüyər. Bu Zəif bəndə (müəllif) badamın həmin növünü yemiş əkilən vaxtı əkmiş və bitmişdir. Badamı susuz [yerlərdə] əksələr cücərir, heç su verməsələr də dəmyə şəraitində bitir. Baxmayaraq ki, onun ağacı sulu yerlərdə bitənindən kiçik olur, amma daha çox xeyir verir. Su verilən badam ağacı böyük olsa da, az xeyri var və əgər suyu çox versələr gülü tökülür və bar vermir. Bir-birindən fərqlənən məhsullardan biri susuz (dəmyə) yerdə əkilən badam [məhsuludur]. Belə ki, badam ağacı

susuz və gübrəsiz inkişaf edir. Buna görə, məcburi deyil ki, onu abad torpaqda əksinlər. Onu becərilməyən susuz, daşlıq ərazilərdə də əksələr bitir.

Bu zəif bəndə (müəllif) badamı asan üsulla əkməmişdir və bu üsul ondan ibarətdir ki, ərazidə hər 7 gəzdən bir qoşa öküz xışı ilə şırım açılır və uşaqlardan biri onun ardınca gələrək hər yarım gəzdən bir oraya badam toxumu atır. Sonra yenidən xış çəkilir ki, badam [çəyirdəyi] torpağın altında qalsın. Həmin cərgə qurtaran kimi, 7 göz aralıda yenidən göstərilən qaydada şırım açılır və həmin qaydada əkilir. Bu üsulla qoşa öküzlü bir xışla gündə iyirmi⁷ [mən] badam toxumu əkmək mümkündür. Elə ki, cücərti ikiillik oldu onu sıx olduğu yerlərdən çıxarıb başqa yerdə – istər dəmyə yerlərdə, istərsə də suvarılan bağlarda əkirlər. Hər il onun dibini belləyirlər; elə edirlər ki, 7 göz enliyində [sahə] istirahət edir. Cərgələrdə də (uzununa) hər 7 gəzdən bir ağac saxlayırlar. Qalanını tədricən çıxarırlar və yenidən [başqa yerlərdə] əkirlər. Bağlarda yenidən əkilmiş ağacların səmərəsi odur ki, onların hamısını qaysıya peyvənd edirlər. Bu üsulla əkmək və susuz [şəraitdə] yetişdirmək mümkündürsə onun suvarılan ərazilərdə əkilməsinin xeyri nədir? **(-22-)**.

Bundan başqa, badam ilə peyvənd olunan qaysı çox su tələb etmir, gübrə də istəmir. Təkcə bellənsə kifayətdir. Bununla belə, onun qaysısı başqa ağaclarla peyvənd olunan, gübrə və suvarma ilə yetişdirilən qaysıdan daha yaxşı olur. Onun qaysısının daha yaxşı olmasının səbəbi odur ki, [ağacın] kökü suya çatıb özünə lazım olan qədər su qəbul edir, suyu qaydasında və tələbata uyğun olur. Məlumdur ki, ağaca suyu lazım olandan çox versələr meyvəsi dadsız olur. Xüsusilə, qaysı ki, zərif meyvədir və hər hansı kiçik səbəbdən dəyişilir. Ağac su içmədiyindən o meylini torpağa və gübrəyə salır. Badam ağacının özü başqa bir ağacın malik olmadığı yağlılığa və qidalılığa malikdir. Onun qidalılığı çoxalır və bu səbəbdən qaysısı daha şirin və ləzzətli olur. Üzüm əkilmiş dəmyə yerlərdə hər bir cərgənin başında bir badam ağacı əksələr yaxşı olar. [Amma] elə etmək lazımdır ki, üzümün üstünə çox kölgə salmasın. Hər bir badam

⁷ Mətnə bir söz buraxılmışdır. Əsərin çap nüsxəsində “iyirmi-otuz mən” verilir.

ağacını bir tənək [boyda] qaldırırlar. Həm yaxşı üzüm verir, həm də badam bar verir, çardağa və dirəklərə [isə] ehtiyac olmur.

QOZ AĞACININ ŞƏRHİ, onun əkilməsi, becərilməsi, peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə

Qoz ağacının müxtəlif növləri var. Hər bir vilayətdə, bəlkə də, hər bir kənddə yaxşısı və pisi olur və aralarında fərq çoxdur. Səbəblərindən biri budur ki, deyildiyi kimi, ərazinin havasından və suyundan asılı olaraq fərqli olur. Gördüyümüz kimi, eyni torpaqda neçə növ bitki bitir; torpağın fərqi olmasaydı hamısı bir cür olardı (-23-). Digər [cəhət] odur ki, kiminsə bağda əkdüyü qoz ağacının toxumu (çəyirdəyi) müxtəlif olsun; onun fərqlənməsinin səbəbi tək öz ərazisinin deyil, bəlkə də, bir çox ərazilərin fərqli olmasıdır. Ola bilər ki, bəzi qozun çəyirdəyi, qeyd olunduğu kimi, peyvənd ağacdən olsun. Şübhəsiz ki, peyvənd ağacın çəyirdəyini əksələr peyvənd olmayan ağacdən əkilmişinə nisbətən daha yaxşı səmərə verir. Bu ona bənzəyir ki, peyvənd olunan şirin qaysı çəyirdəyini əkdikdə, peyvənd olmayan çəyirdəyin [məhsulundan] yaxşı olur. Vacibliyi budur ki, onu əkmək üçün yaxşı qoz seçmək lazımdır; qozun ləpəsi ağ, içi dolu, qılaflı və qabığı nazik, özü isə daha böyük olsa yaxşıdır. Qozu birdəfəlik ağacın əkilməsi nəzərdə tutulan yerdə əksələr daha yaxşıdır. Həmin yerdə cücərir və yenidən çıxarılıb başqa yerdə əkilməsinə ehtiyac qalmır.

Qoz ağacının təbiəti odur ki, onun əsas kökü düz istiqamətdə torpağa gedir, nə qədər yuxarı ucalsa kökü də [torpağa] uzanır, kökü də özü kimi olur. Yerini dəyişərkən onun kökü doğrandığından ziyan çəkir, qüvvətsiz olur, inciyr, 2-3 ildən [tez] qüvvətlənə bilmir, onda həyat əlamətləri üzə çıxmır. Öz yerində qalsa qüvvətli və inkişafli olur, tez böyüyür, daha tez və yaxşı məhsul verir. Təcrübədən keçirmişik: 4-5 illik ağac yerindən çıxarılaraq başqa yerə köçürülüb və daha 5 il orada qalıb. Həmin vaxtda [başqa] qozu da əkilən yerindən tərپətmədən 5 il gözləmişik. Onların hər ikisi eyni boyda olublar.

Beləliklə, [ilk halda] 5 illik vaxt hədəf gedib. [Köçürülməyən] ağac daha qüvvətli, inkişafli və məhsuldar olub. Amma əsas şərt odur ki, onun torpağını narın halda saxlasınlar. İlk vaxtlarda onun üzərinə altı çıxarılmış kuzə qoyurlar və onu tapdalanmaqdan və heyvanların xarab etməsindən qoruyurlar. Kuzəni otla doldursalar daha yaxşı olar (-24-).

Baxmayaraq ki, qoz ağacı soyuğa davamlıdır, amma mülayim hava şəraitində qəflətən soyuq düşərsə ona tez təsir edir; bunun səbəbi sonra açıqlanacaq. Xüsusilə, kiçik vaxtlarda ağac nazik olduqda bu bəla ona tez təsir göstərir. Belə qulluq və qoruma [təkcə] göstərilən qaydada əkilənlərə aid deyil, əksinə, harada [qoz ağacı] əksələr həmin ehtiyatı görmək lazımdır. Kiçik vaxtlarda ona yaxşı gübrə verilsə tez böyüyür, inkişaf etmiş olur və qəflətən düşən soyuqlar da ona təsir edə bilmir.

İstəsələr ki, qoz ağacı tez böyüsün, tez bara düşsün, başqalarından məhsuldar və ləpəsi iri – salxım-salxım olsun bir neçə qozu eyni çalada əkmək lazımdır. 10-12 ədəd qoz olarsa daha yaxşıdır, [eyni zamanda] onların hamısı seçmə qozlar olsalar xasiyyətləri bir-birinə uyğun gələr. Çalada onların üzərinə gübrə ilə qarışdırılmış bir az qum tökmək lazımdır. Qozları bir-birinin üzərinə düzülər; belə ki, əgər alta 5 ədəd qoysalar, onun üstünə 4-nü qoyurlar, daha üstə 3-nü və ən üstə 1-ni qoyurlar və salxım (piramida) şəklini alır. Həmin qaydada düzsələr onlar salxıma bənzər olacaqlar.

Bunu mübaliğə saymaq lazım deyil. Onların üstünə torpaq tökməli və üzərinə altı sındırılmış kuzə qoymaq lazımdır. Elə ki, cücərib qalxdı, hamısı həmin sınıq kuzənin ağız tərəfindən çıxacaq, bir-birinə qarışacaq və birləşəcəklər. İki il ərzində hamısı birləşib bir-birinə qarışacaq və onlarda olan xüsusiyyətlər həmin ağacda cəmləşəcəkdir. Kimsə bu məqsədlə bir neçə qozu bir çalada əksə və böyüyüb birillik olan dövrdə tək-tək bitsələr, onları bir yerdə hörürlər və başlarını iplə bağlayırlar ki, bir-birindən aralı böyüməsinlər; ikiillik olanda birləşirlər və qarşıya qoyulan məqsədə tam nail olunur.

Qozu əkərkən çox ehtiyat etmək lazımdır ki, [onları] tülkü qazıyıb çıxarmasın. Çünki tülkü qozu (-25-) həddən ziyadə xoşlayır.

Əgər tülkünün biri qozu tapsa, ətrafındakı bütün tülkülərə tülküyə məxsus şəkildə xəbər edəcək, gecə ikən birlikdə gələcəklər və [qozların] hamısını – yüz min və daha çox qoz əkilsə də, çıxaracaqlar və elə edəcəklər ki, heç biri qalmayacaq. Bu Zəif bəndə (müəllif) həmin işi təcrübədən çox keçirmişdir. Yaxşısı budur ki, qozu qarın yağması gözlənilən vaxtlarda əksinlər. Çünki qar torpağın üstünə düşüb onu görünməz edir. Böyük sahədə çox əkilmiş olarsa gecələr onu bir neçə nəfər qorumaalıdır. Müxtəlif yerlərdə tələ, tor qurmaq lazımdır ki, bəlkə bir neçə tülkünü tutmaq mümkün olsun və onları öldürüb payalardan asmaqla başqa tülküləri qorxutmaq olar. Bununla belə, yenə də gözləmək lazımdır, yoxsa bütün zəhmət hədəf gedər.

Qoz ağacı iri və çox kölgəli ağac olduğundan onu bağda əkmək düz deyil, çünki bağa ziyan gətirir. Məlumdur ki, onu bağın çəpərlərinin qırağında əkirlər ki, kölgəsi bəzən bağdan kənara, bəzən çəpərin dibinə düşsün. Qoz ağacını əkməyin ən yaxşı yeri odur ki, kimin əkin sahəsi varsa, sahənin kənarında və ətrafında bir-birindən aralı əksinlər, taxıla kölgə salmasın və ziyan verməsin. [Ağacı] heyvanların xarab etməsindən qorumaq lazımdır. Elə ki, ağac böyüdü heç bir qulluğa ehtiyacı olmur.

Digər üsulu budur ki, adamlar öz əmlakının cuvarında başqa bir şeyə yaramayan dərələrdə, dağlarda, yamaclarda – hər yerdə çala qazıyıb bir neçə qozu basdırırlar, bir neçə il bəzən onu sulayırlar; əgər sahə daşlıq və qumlu olarsa sulamağa da ehtiyac qalmır. Bir neçə ildə ağac məhsula düşür. Belə yerlər bağ yerlərindən də yaxşı olur. Ona heç bir xərc və ya başqa zəhmət çəkmək lazım gəlmir, səbatlı, uzun ömürlü olur. Ondan həmişə qoz və bol odun əldə edirlər. Qoz ağacı olan kəndli sanki heç vaxt ölməyən və ələf **(-26-)** yeməyən sağmal inəyə malikdir. Çünki qoz ağacı hər il o qədər bar verir ki, onun hesabına inək südünün yağı qədər mənfəət əldə etmək olar. Son nəticədə, qocaldıqda və ya kimsəni bezdirdikdə ağacı kəsirlər və onun gövdəsini qapı taxtası, şax-budağını isə odun üçün satırlar. Çoxlu vəsait əldə olunur.

Qozun elə növü var ki, qabığı həddən ziyadə nazik olur və elə ki, ona barmaq dəyir yumşalır, onu “Kağız qozu” adlandırırlar.

Deyirlər qozu elə sındırırlar ki, onun ləpəsinə ziyan dəymir. Onu kağıza büküb əkirlər və barı “Kağız qozu” olur, lakin şübhəsizdir ki, bu mötəbər məlumat deyil.⁸

[Qozu] payızda və yazın əvvəlində əkmək lazımdır. Xiyar və yemiş əkilən vaxta yaxın basdırılmasa bitmir. Torpağını gübrələyirlər ki, tez cücərsin, Bu Zəif bəndə (müəllif) həmin qaydada əkib. Qozu peyvənd etsələr həddən ziyadə tez məhsula düşür: belə ki, iki-üç ildə bar verir. Qozu peyvənd [olunmuş ağacın] qozundan əkirlər, onun ağacı kiçik olur və iki-üç ilə⁹

Təfrəş vilayətində bu fikir yayılıb və təcrübədən keçiriblər və orada qoz ağacını, digər yerlərdən fərqli olaraq, peyvənd edirlər. Onların kiçik ağaclarından bəzisi həmin qaydada bar verir. Bu səbəbdən aydın olur ki, bu ağacın xüsusiyyəti onun peyvənd edilməsindən irəli gəlir.

FISTIQ AĞACININ ŞƏRHİ, onunla tanışlıq, əkilmə üsulu, becərilməsi, peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə

Fıstıq yaxşı ağacdır, onun məhsulu çox olur və bütün vilayətlərdə başqa meyvələrdən daha qiymətlidir. Onun əkilməsi daha asan və az xərclidir. İsti və soyuq yerlərdə tab gətirir. Badam ağacına aid fəsildə göstərildiyi kimi susuz və gübrəsiz bitir; onun bütün xüsusiyyətləri badam [ağacına aid] bölmədə deyildiyi kimidir. Bəlkə də, fıstıq badamdan daha çox susuzluğa və gübrəsizliyə davamlıdır. Onun özünün [tərkibində] çoxlu su var. Qış suyundan başqa ona su versələr bar gətirmir. Baharda bir dəfə su içməsi gərəkdir. [Sonra] su verilməsə də, tələb etmir və dözüür.

Badam ağacı [barədə] göstərilmişdi ki, onun 2 ildən 4 illiyə kimi cücərtisini çıxarıb başqa yerə əksələr bitir. Fıstıq isə heç tutmur. Ən

⁸ Deyildiyi kimi, bu yerə qədər təkrarən yazılmışdır və ardınca “Onun özəyi heç bir qüsura və nöqsana düşmür və onu bir az pambıq qoyub əkirlər və bu cür xarakterizə olunur” sözləri verilir.

⁹ Orijinal mətnə fikir tamamlanmır.

yaxşısı odur ki, [daimi yerində] əksinlər.

Fıstığı payızda əkmək olmaz, çünki onun qabığı nazikdir, hamısı çürüyür. Onu baharda əkmək lazımdır; amma baharın əvvəlində havalar soyuq olan dövrdə [əkmək olmaz]. Havalar yaxşılaşanda xiyar və yemiş əkilərkən əkilə cücərir. Bununla belə, onlardan bir neçə gün əvvəl əkilə yaxşıdır.

Bu zəif bəndə (müəllif) bostan əkini vaxtı əkib və cücərib.

Onun çatlamış toxumunu (çəyirdəyini) əksələr cücərmir, çünki tez çürüyür; çatlamış toxumunu əkdikdə meyvəsinin də çatlamış olacağı fikri səhvdir. Ona görə ki, çatlamış fıstığın qabığı nazikdir, içi dolduqca [qabığı] çatlayır (-28-).

Torpaq daha qüvvətli olarsa onun fıstığı da çatlamış olur; Semnan torpağı kimi qumsal və qüvvətsiz olarsa meyvəsi az çatlamış halda olur.

Barsız fıstıq ağacı çox olduğundan fıstığı artıq əkmək lazım gəlir ki, bəzisi nər (erkək) olub bar verməsə də, bəzisi məhsul verər. Bar verməyən ağacları doğrayıb odun edirlər. Belə ki, onu hər iki gəzdən bir əkmək lazımdır. Nər olanlarını peyvənd etmək mümkündür, lakin əhali onun peyvənd olunmasından xəbərsizdir.

Əşitmişəm ki, camaat hərə götürüb [fıstığı kəsərkən], bəzisi deyir ki, bu ağac bar vermir, kəsək, bəzisi isə deyir ki, məhsul verəcək. Ona toxunmurlar və sonra ağac bar verir. Bunun həqiqiliyi məlum deyil.

FINDIQ AĞACININ ŞƏRHİ, onunla tanışlıq, əkilmə üsulu, becərilməsi, peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə

Məlum edək ki, fındıq ağacı çox böyük olur və çoxlu cücərti verir. Soyuq və isti yerlərdə tab gətirir, çox hallarda meşələrdə olur. Baxmayaraq ki, qiymətli və yaxşı əmtəə məhsuludur, hər bir vilayətdə əkilmir, ona məhəl qoymurlar. Onun əkilməsi asan və daha yaxşı olur. Onu təzə vaxtı yemək quru halda yeməkdən daha yaxşı və xoşagələndir.

Onu əkmək istəsələr findığı münbit torpağa basdırırlar, cücərib 2-3 illik olanda çıxarıb [başqa yerdə] əkirlər. Onun ağacı da çoxlu cücərti verir. Onun köksüz çubuğu da tutur. Onu əkəndə çala qazmaq və oraya 3-4 dənə [findıq] qoymaq lazımdır. Onun xüsusiyyəti budur ki, öz gövdəsindən (ətrafından) çoxlu cücərti verir.

Onu şabalıd, palıd və başqa ağaclara peyvənd etmək istəsələr tutur **(-29-)**; onun çubuğu çadır üçün yaxşı olur, çünki quruyanda belə tez sınımr.

Gürcüstan vilayətində çox olur, Diyarbəkr vilayətində, Xəzran vilayətində də var. Xəzranda bitən daha iri və xoş tamlı olur. Findıq hər bir torpaqda bitmir. Torpağı yaxşı olan tərəlikdə [yaxşı bitir]. Onu payızda və ya baharın əvvəlində, torpağın üstündə qar olan vaxtda əkmək lazımdır.

TUT AĞACININ ŞƏRHİ, onunla tanışlıq, əkilməsi, becərilməsi, peyvəndi, mənfəəti və ona qulluq qaydaları barədə

Tut ağacı [müxtəlif] növlərdə olur: qara, ağ, qırmızıya çalan ağımtil, bəzisi qara-ağ olur bu tut növlərinin hamısı şirin olur. Tutun digər növü iri qara tutdur ki, ona **xartut** deyirlər. Bəzisi şərab tutu, yəni şərab çəkmək üçün olur, bəzisi yemək üçün olur və bu növü turş tamlı olur. Hər vilayətin torpağından, suyundan asılı olaraq onların hər biri müxtəlif olur. Tutun bəzisi tumsuzdur, onun tumları nadir hallarda olur. Bu növ tut Rum və Kəmax vilayətlərində çoxdur və çox şirin və ləzzətlidir. Kəmaxın əmtəəsindən biri odur ki, [tutu] qurudurlar və töhfə kimi başqa vilayətlərə aparırlar. O qədər şirin olur ki, qurudulduqda bərkimiş bal kimi çox ağır olur **(-30-)**. Mavəraünnəhr, Səmərqənd, Xarəzm və Kas vilayətlərində həddən ziyadə çox olur. Varlılar ondan xüsusi doşab (bəhməz) hazırlayırlar. Başqa tutlardan da doşab hazırlayırlar, üzüm doşabı kimi həddən ziyadə şirin olur.

Tut ağacının ipək [əldə olunması] üçün becərildiyi yerlərdə, tut sahibləri tutu çox olan və yarpaq baxımından qüsurlu ağaclara yaxşı

baxmırlar; əslində tutu (meyvəsi) az olan ağaclar daha rəğbətli sayılırlar, çünki daha çox yarpaq verir.

Tutun tutdan pis və ya yaxşı cəhətdən fərqlənməsi yaxşı və pis meyvənin fərqlənməsi kimi bir şeydir. Yaxşı tut ağacının [yarpağı] ilə bəslənmiş [baramadan] əldə olunan ipək daha yaxşı və bol olur. Tut ağacının yaxşı və ya pislili ərazinin torpağından, havasından, suyundan asılıdır, ya da [ondan asılıdır ki,] bəzilərini peyvənd edirlər, bəzilərini isə etmirlər.

Hər yerdə ağacın dibinə düşən toxumdan cücərən tut ağacını, əvvəlcədən bu məqsədlə becərilmiş tinglərdən (qələmlərdən) az əkirlər; ona görə ki, birincisi meşə (cır), ikincisi bağ [tutuna] çevrilir. Onun əkilməsi iki yolla mümkündür: ya onun toxumdan bitən cücərtisini çıxarıb yenidən əkirlər ya da onun 1 illik, 2 illik, 3 illik təzə budaqlarını kəşib basdırırlar. Toxumunu əkmək istəsələr keyfiyyətli tutu seçmək lazımdır və xüsusilə, peyvənd ağacın toxumu olmalıdır.

Tut ağacının cücərtisi böyüdükdən sonra [çıxarılıb] yenidən əkildikdə başqa ağacların cücərtilərindən daha yaxşı tutur. Heç də bütün vilayətlərdə bilmirlər ki, tutun budağını kəşib basdırsalar [bitir]. Mən (müəllif) bunu Yəzdə müşahidə etmişəm. Başqa ərazilərdə bilmirlər ki, köksüz tut [budağı da] cücərir.

Hər il tut ağacının uclarını, yarpaqlarını baramaquduna vermək məqsədlə kədiklərindən, şübhəsiz (-31-), hər il baharın əvvəlində ağacın təzə qol-budaqlarının bir hissəsini kəşib çıxarırlar. Onun budaqlarını mişarla bir göz, dördə bir göz boyda doğrayırlar. Abad və yaxşı torpağı bir göz dərinliyində belləyirlər və [doğranmış budaqları] aparıb orada əkirlər. Torpağa peyin verirlər, bağçada olduğu kimi, şırımlar açılır, hər bir şırımın üzərinə, yemiş əkilən yerdə (? – P.V.), hər 4 barmaqdan bir həmin budaqlardan birini əllə sancırlar və sulayırlar. 2 ildən sonra onlardan böyüyənlərini çıxarıb [başqa yerdə] yenidən basdırırlar, kiçiklərini isə üçüncü və ya dördüncü ildə böyüdükdən sonra çıxarıb başqa yerə köçürürlər.

Həmin ərazini tutluğa çevirmək istəsələr lazım olan qədər [cücərti] saxlayırlar və əlavə xidmətə ehtiyac olmur. Belə olduqda sahədə qalan hər bir qələm böyüyür və yaxşı inkişaf edir. Çoxlu

budaq əkildiyindən onların hamısı, qələmin çoxluğundan, eyni vaxtda böyüyə bilmir. Budağın çox əkilməsi isə suya, torpağa, peyinə qənaət etməklə əlaqədardır, [bu işi] xüsusilə suyu qiymətli, qıt olan vilayətlərdə həyata keçirirlər. Həmin budaqların əkiləcəyi ərazini şərh olunan şəkildə abadlaşdırsalar yaxşı olar ki, qələmin orada böyüməsinə imkan verilsin, nəinki onları başqa yerə köçürsünlər. Çünki münbitləşdirilməmiş torpaqda [əkilən] ağac daha gec böyüyür.

Dediyimiz kimi, tut ağacı iriləşdikcə daha yaxşı olur. Tut ağacından əsas məqsəd yarpaq [əldə etməkdir]. Yarpağı onun budaqlarından əldə edirlər. Belə etdikdə həmin ildə ondan ipək istehsal olunur. Mənfəətlisi [də] odur ki, şərh olunan üsulda əksinlər. Bu cəhət Yəzddə müşahidə olunaraq aşkar edilmişdir ki, orada su və torpaq az və qiymətli olduğundan, ağacın budaqlarının göstərilən şəkildə əkildiyi ildə onların çoxu baramaqurduna yarpaq verə bilmir və həmin ildə lazımı qədər ipək istehsal olunmur. Həmçinin (-32-) şərh olunan tərzdə becərmə işləri aparılmalıdır ki, həmin budaqlar tutsun. Ona çox xərc və vəsait ayrılmalıdır; belə bir tərzdə abadlıq aparılmasa, qələm tutmayacaq.

Heç bir qiymətə malik olmayan tut toxumunu, digər bitkilər kimi, asanlıqla əkmək mümkün olduğu halda, niyə əkmirlər ki, həmin ağac qat-qat çətinlik çəkmədən əldə olunsun? Fikirləşmədən və çox mütaliə etmədən məlum olmuşdur ki, torpağı və suyu qıt olan Yəzddə becərmə növlərindən əldə etdikləri və malik olduqları təcrübəyə digər yerlərdə az bələddirlər. Bu səbəbdən onlar bir **dirəm** baramaqurdu toxumundan o qədər barama hasil edirlər ki, başqa yerlərdə 4-5 dirəm [toxumla] əldə edə bilmirlər. Elə səy göstəririlər ki, onların ipəyi başqa ərazilərin [ipəyindən] yaxşı olur. Bir tut ağacından o qədər yarpaq əldə edirlər ki, yaxşı becərilən başqa ərazilərdə 10 tut ağacından o qədər almaq olmur. Çox olduğu üçün bir tut ağacından 500 **mən** xalis yarpaq alınır və onun tərkibində heç iki barmaq qədər də şax-budaq olmur. Məlumdur ki, bir dirəm barama qurdu 500 mən yarpaq yeyir və bir mən ipək verir, yaxşı cücərsə artıq da ola bilər. Necə ki, deyirlər: "Filan ağac hər il bir mən ipək bar verir".

Yarpağı pis olan tut ağacını peyvənd edirlər. Peyvənd olunan tut ağacının yarpağı cır ağacın yarpağından daha çox olur. Həmin yarpaqla qidalanan qurd qüvvətli olur, yorulmur (incimir) və az tələf olur. Qurd qüvvətli olmazsa onun baraması da zəif olar, süstləşər və ipəyi pis olar.

Yəzddə baramanın üstünə ayaq basırlar, onun üzərinə çıxırlar və əslində, həddən ziyadə bərk olduğundan heç bir xələl gətirmir. Yarpaqlıq [ağac] peyvənd olunmaqla yaxşılaşdırıldığından və daha çox yarpaq hasil olunduğundan az və keyfiyyətsiz ağacdən yaxşıdır. Göstəriləndi ki, onların ağaclarının əksəriyyəti peyvənd olunduğundan (-33-) onun budağını kəsib əkirlər və ehtiyac qalmır ki, tingini əkələr və bir müddət keçəndən sonra peyvənd edələr. Bu halda uzun vaxt tələb olunur. Müəyyənləşdirilmişdir ki, ağac yaxşı toxumdan bitsə də peyvənd olunan ağacın yerini vermir. Əldə olunan mənfəətlərin hamısı ondandır və qətiyyətlə imkan verilmir ki, bu üsuldən çəkənsinlər. Bununla belə, Yəzddə tut ağacına digər vilayətlərdə olunanlardan çox qulluq göstərilər, çoxlu peyin verirlər ki, tutun yarpağı daha yaxşı və iri, dolğun və daha nazik olsun.

[Barama] qurduna ziyan verənlərdən biri siçan və qarışqa olduğundan, barama saxlanılan otaqları tamamilə ağartmaq (əhəng-ləmək) və çox ehtiyat etmək lazımdır ki, onlardan arxayınlaşsınlar. Şübhəsiz, [belə etsələr son] məqsədə və mətləbə nail olmaq mümkündür.

Bəzi vilayətlərdə tut ağacının budağını 4-5 gəzdən çox və ya az [uzunluqda] saxlayırlar və sonra hər il onun şax-budağını barama üçün doğrayırlar. Bəzi vilayətlərdə bir gəz uzunluğunda budağı saxlayırlar və onun başını budayırlar. Budaq qısa olduğundan diqqət yetirirlər ki, ağacın və budağın inkişafı [yaxşı] olsun, şüylənməyi və yarpaq verməsi çoxalsın.

Muğan vilayətində olduğu kimi, o ərazilərdə ki, əslində onların torpağı qüvvətlidir, suyu, ərazisi boldur [tuta] hərtərəfli qulluq etmirlər və bu cür işlərə baş qoşmurlar; bununla belə onların bəziləri [də] müəyyən fərqlərə malikdirlər. Lakin yaxşı və ya pis halda bitən hər bir ağacı öz yerində saxlayıb yarpağını barama qurduna verirlər.

Ağ tut ağacının yarpağı əlbəttə qara tut yarpağından yaxşıdır.

Xartutun yarpağını, nadir hallardan başqa, barama qurduna vermirlər, çünki onun yarpağı çox bərk və qaba olur. Elə meşə ağacları var ki, bunu işgüzar kəndlilər təcrübədən keçiriblər, onların yarpağını barama qurdu çox tutduqda və tut yarpağı kifayət etmədikdə (-34-) və ya yazın əvvəlində şaxta baş verərək yarpağı qaraltdıqda, bir neçə gündən sonra tutun yeni yarpaqlarının cücərəcəyi gözlənilən vaxtlarda barama qurduna verirlər.

Barama qurdu kiçik olan vaxtlarda ona az miqdarda yem verilir, elə ki, böyüdüyemi artırılır. Əgər barama qurdu əvvəlcə yaxşı yarpaq yeyib sonradan pis yarpaqla qidalanarsa zəifləyər və çoxu tələf olar.

Baramaqurduna [təsir], onun tələf olması, ziyan çəkməsi meyvə ağaclarına bənzəyir; belə ki, baharın əvvəlində bir neçə gün havalər isti keçdikdə bəzi ağaclar cücərir, qönçələnir, yarpaqlanır və birdən soyuq külək əsir, hamısını şaxta vurur. Belə hallarda barama üçün tədbir görmək vacibdir; havanın vaxtından əvvəl istiləşəcəyini hiss etdikdə baramanı soyuq yerə köçürmək lazımdır ki, hərəkətə gəlməsin.

Çox vaxt belə olur ki, adi şəraitdə hava xoş keçir və birdən soyuq düşür, çiçəyi və yarpağı şaxta vurur. Belə olduqda ona qarşı aşağıdakı kimi tədbir görmək lazımdır: barama üçün uzunsov, bir göz və ya daha artıq [enliyində] ayrıca yerlər hazırlayıb ətrafını bağlayırlar, damını quru [şeylə] örtürlər, elə edirlər ki, tağın qalınlığı adi şəkildə olduğundan artıq olsun ki, soyuğun qabağını alsın; onun dəşiklərini çox açıq saxlamırlar. Elə ki, şaxta baş verdi dəşikləri [də] bağlayırlar və qapısını keçə pərdə ilə örtürlər. Bu cür [hazırlanmış yerə] soyuq az təsir göstərir.

Məlumdur ki, barama qurdu göy gurultusundan (avazından) qorxur və çoxu ölür. Bu göy gurultusundan deyil. Əslində, göy gurultusu olanda havada dəyişiklik əmələ gəlir və havanın dəyişməsi nəticəsində [barama] zərif olduğundan zəifləyir. Ona qarşı mümkün olan [yeganə] tədbir göstərilmiş tədbirdir. Barama qurdu böyüdükdə və isti mövsümü gəldikdə istilər qaydasından artıq olarsa və ya havanı bulud bürüyərək dəyişilsə, bürkü artarsa belə [hava] da onun ziyanına olur. Əgər göstərilən qaydada bina tiksələr istinin də

qarşısını ala bilərlər **(-35-)**. Barama qurduğun qənimi və düşməni sayılan ilan, siçan və qarışqanın məhvi üçün də Yəzddə istifadə olunan və şərh edilmiş həmin tədbiri görmək lazımdır.

Bu fəsil tut ağacına həsr olunsu da, onunla bağlı barama qurduğun vəziyyəti də burada şərh olundu.

İpək qurdu bir vilayətdən digərinə aparırlar və isti yerlərdə yamış gildən hazırlanan kuzədə saxlayırlar ki, ona güc düşməsin¹⁰ (əzilməsin). Onun yeri mülayim olmalıdır, nə çox isti, nə də çox soyuq [olmamalıdır]. Soyuq yerlərdə onu isti [şəraitdə] saxlayırlar ki, xarab olmasın. İsti yerdən soyuq yerə apararkən onu bir çuvala (dağarcığa) tökürlər, arasına dəri qoyurlar, sonra sandıqlara (yeşiklərə) qoyub ətrafına pambıq basırlar ki, həm yolda soyuqdan hifz olunsun, həm də ona güc düşməsin, əzilməsin, bahar vaxtı hərəkətə gəldikdə əlil və qüvvətsiz olmasın. Baharda mövsüm vaxtı çatanda və hava istiləşmək istəyəndə onun toxumunu qoltuq altına alıb saxlayırlar ki, ona hərəkət keçsin. İnsan hərəkəti onu daha tez hərəkətə gətirir.

İpəyin yaxşı və ya pis olması bir neçə amildən asılıdır. Deyildiyi kimi, biri odur ki, yarpaq nə qədər yaxşı, nazik və qüvvətli olarsa, barama qurdu da qüvvətli, ipəyi bol və daha yaxşı olar. Digəri odur ki, yerini təmiz saxlayırlar ki, qurd əziyyət çəkməsin. Digəri odur ki, ipək istehsal edilərkən işbazlar ehtiyatlı hərəkət edirlər və onu çarxa təmiz və nazik şəkildə dolayırlar; bu işin ustalığının şərhı çoxdur. Lakin, qıssası, budur ki, söylənilir.

Xəta və Çin vilayətində iri tut ağacları çoxdur və çoxlu ipək əldə edirlər. Buna görə də, hər bir vilayətin ipəyi müxtəlif olur. Eləcə də, bizim vilayətimizdə [bu hal] mövcuddur **(-36-)**. Onlar (çinlilər) kağızın əksəriyyətini ipək üçün doğranmış tut ağacının qabığından istehsal edirlər; digər ağacların qabığından da hazırlayırlar. Həmin ölkədə başqa vilayətlərdən daha çox kağız işlənir. Səbəbi kağızın

¹⁰ Mətnə verilmiş “ona güc düşsün” (نازور بدان برد) ifadəsində “düşsün” (برسد) sözü, zənnimizcə, məntiqi səslənmir. Bu sözün “düşməsin” kimi oxunuşu daha doğru olardı. Müəllifin də həmin səhifədə baramanın daşınmasından danışarkən ehtiyatlı olmağı və “ona güc salmamağı” (زور بدان نر سو) tövsiyə edir (P.V.).

yaxşıdır. Onun bir üzünü yazırlar, başqa vilayətlərdə isə hər iki üzünü yazırlar. Başqa səbəb odur ki, onlar bütün əşyaları və qumaşları kağıza bükürlər. Digər cəhət odur ki, onlarda bütün müamilə (tədavül) işləri **ç a o** (kağız pul – V.P) ilə aparılır, onu [isə] kağızdan düzəldirlər. Çao əldən-ələ keçdiyindən köhnəlir və hər kəs həmin köhnə [pulları] divana aparsa əvəzində təzəsini verirlər və heç bir halda təxirə salmırlar və köhnələrini yandırırırlar. Buna görə də, onun çapına olan xərc ikiqat çəkilir. Luxdan¹¹ da kağız istehsal edirlər. Onun başında toplanan və yetişdikdə qönçələnən və küləyin apardığı hissəsindən kağız hazırlayırlar. Onlar da kağızı başqa vilayətlərdəki kimi istehsal etsəydilər heç vaxt öz məqsədlərinə çatmazdılar. Xitayda ipəkdən də kağız istehsal edirlər, [lakin] bu az miqdarda və xüsusi hallarda olur.

Xitayda xartut yarpağını da ipək qurduna verirlər və ipək əldə edirlər. Lakin onu ayrıca vermək lazımdır. Əgər başqa tut yarpaqlarının içində verilsə qurd zəifləyər. Səbəbi odur ki, ona vərdiş etməyib. Amma onu təklildə verdikdə qurd getdikcə adət edir; yaxşı demişlər ki, “Adət etmə ikinci təbii xüsusiyyətə malik olmaqdır”. Bu sahədə müşahidə olunmuşdur ki,¹² Həmin vilayətdə ipəyi bu ağacın yarpağından alırlar. Lakin onların ipəyi digər vilayətlərin ipəyindən pis olur. Xartuta qulluq və su lazım deyil, möhkəm və uzunömürlü olur. Əkin yerlərinin kənarlarına həmin ağacdən əkirlər və elə əkirlər ki, onun kölgəsi əkinə ziyan vermir. Əksinə, isti vaxtlarda onun kiçik kölgəsi əkinə fayda verir və bu üsulla günəşin dəhşətli [istisi] də əkinə həddən çox təsir etmir (-37-).

Əkinlərin əksəriyyəti belə olur ki, bir il əkirlər, bir il əkmirlər. Bu ağac birinci ildə su qəbul etsə, dözüür və sonrakı ildə ona su və nəmlik çatmasa da fərqi olmur. Bu ağaca qətiyyəən nə su, nə peyin, nə belləmə və nə də başqa bir qulluq və xərc lazım deyil. Hər il yarpaq verir, ondan ipək hasil olunur, hərçənd ki, onun ipəyi pis olur, lakin müftə başa gəlir. Belə mənfəəti oranın zirək adamları görüblər.

Xartut yemək üçün çox ləzzətlidir, onu qurutsalar yaxşı ixrac olunur, ondan turşu düzəltmək, aş bişirmək, qida hazırlamaq olar.

¹¹ Lux (لوح) bataqlıq və sucaq yerlərdə bitən bitkidir (P.V.).

¹² Mətnə söz buraxılmışdır.

Çində xartut şərabı yaxşı və vərdiş olunmuş bir şeydir; əgər ona şəkər əlavə edib bişirsələr həm faydalı və həm də ləzzətli olar. Qənaət üçün ona doşab qatıb bişirsələr də faydalı olur, onu yemək xoş olur.

[İnsanın] əli və ya paltarı xartutdan rənglənərsə heç bir növ sabunla və ya başqa vasitə ilə təmizlənməz. Onu yetişməmiş xartutla yuyurlar və təmizlənir. Bu çox qəribə bir xüsusiyyətdir.

Xartut ağacının cücərən gövdəsi peyvənd olunmazsa yaxşı olmur. Xartut uzunömürlü olduğundan başqa uzunömürlü ağacla peyvənd olunması uzunömürlü olmayan ağaca peyvənd edilməsindən daha yaxşıdır. Hərçənd bilinir ki, onu ağ tut ağacına peyvənd edirlər. Lakin daha yaxşısı odur ki, onun özünü özünə peyvənd edələr və ya çinar ağacı kimi uzunömürlü ağaca [ya da] suya ehtiyacı olmayan ağaclara peyvənd etsinlər.

Ağ tutdan toxum əldə etmək üçün belə etmək lazımdır ki: yetişmiş yaxşı tutu suda yuyurlar və toxumunu çıxarırlar, sonra kölgədə qurudurlar. Yemiş əkilən vaxtda onun torpağını bağça düzəldilən qaydada hazırlayırlar və sulayırlar. Məlumdur ki, bir mən tut toxumuna 20-30 mən qum qatılır və yemiş əkilən tərzdə az-az əkirlər və həmin nəmlik [şəraitində] cücərir **(-38-)**. Qum qatışdırmağın iki cür əhəmiyyəti var: biri odur ki, tutun toxumu çox xırda olduğundan [qum qatıldıqda] torpağa toxum həddən ziyadə düşmür; ikincisi, qum onu yumşaq saxlayır və imkan vermir ki, onun üstü açılınsın və tez cücərsin. Sulama və yağış nəticəsində onun üstü açılrsa cücərmir, cücərsə də, tut vermir. Onun torpağının bağça kimi münbitləşdirməyin səbəbi odur ki, onun əkildiyi yer nəm çəkmiş olsun və həmin nəmlikdə cücərsin, onun üzərinə su düşməsin. Başqa cəhəti odur ki, əkin sıra və cərgələr üzrə olmalıdır; toxum bir yerə çox yığılmamalıdır ki, bir qismi digər qisminin inkişafına mane olsun. Başqa cəhəti budur ki, onun torpağı daha geniş, narın, işlənmiş olmalıdır ki, kök salsın və daha tez böyüsün. Onun əkilməsi bostan düzəldilən vaxta düşür. Çox yerlər var ki, onun toxumunu reyhan toxumu kimi səpirlər. Baxmayaraq ki, əksəriyyəti bitir, lakin çox yaxşı olmur. Ən faydalı əkmək üsulu deyilən üsuldur.

**İNNABLA TANIŞLIQ,
əkilmə üsulu, becərilməsi, peyvəndi
və ona qulluq qaydaları barədə**

İnnabın növləri [çoxdur], hər bir vilayətin suyu, torpağı və havasından asılı olaraq müxtəlif olur. O isti, həm də, soyuq yerlərdə bitən bir ağacdır. Lakin camaat belə güman edir ki, soyuq yerdə bitmir. Bu Zəif bəndə (müəllif) Təbriz və başqa soyuq yerlərdə dəfələrlə əkib, ağac tutub, bar verib və soyuqdan qəti xələl görməyib (-39-). Başqa meyvələr kimi, innabı da həm təzə və həm də quru halda yemək yaxşı olduğundan və həmçinin dərman [hesab edildiyindən] çox istifadə olunur və ona çox ehtiyac vardır. Həddən ziyadə yaxşı və qiymətli olduğundan onun əkilməsinə səy göstərsələr çox fayda hasil edə bilərlər. Bu mülkdə Cürcan (Gürgan) vilayətinin bəzi kəndlərində yaxşı olur. Xitay və Uyğuristan vilayətlərində həddən artıq iri, yaxşı və xoş dadlı, belə ki, digər ölkələrdə [bitən] innabdan yaxşı olur. Uyğurustanda Cucəq adlı bir şəhər var ki, orada daha yaxşı olur.

Onu əkmək istəsələr çəyirdəyini əkmək lazımdır, lakin torpağı tamamilə yaxşı olan tərəlikdə əkilməlidir ki, bitsin, əks təqdirdə bitməz. Onun budağını peyvəndə aid fəsildə göstərildiyi kimi gətirib əksələr yaxşıdır. Bu vilayətdə də yaxşı yerlərdən gətirib peyvənd edirlər; tutur, daha ləzzətli və xoş olur. İnnab ağacı çox cücərti verir. Onun 2-3 illik cücərtilərini əkirlər. Nə qədər cücərti versə çıxarıb başqa yerdə əkmək lazımdır ki, ağacın qüvvəsini azaltmasın.

İnnab çoxlu tikana malik olduğundan ağacın içərilərində olan məhsulu yığmaq asan olmur. Ona peyin versələr, peyvənd etsələr, torpağını belləsələr çox yaxşı nəticə verir.

**SEPESTAN (سجستان) AĞACININ ŞƏRHİ,
onunla tanışlıq, xüsusiyyətləri, əkilmə qaydası,
becərilməsi, peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə**

Sepestan ağacı Şüştərdə bitir. İri ağacdır, yarpağı narınc yarpağı kimi (-40-) qalın və təlxdir, narınc yarpağından bir az uzun olur.

Təcrübə üçün onun cücərtisini Şuştərdən gətirib Təbrizdə əkdim. Məqsəd bu idi ki, Şuştər çox isti yerdir, görək soyuq yerdə bitirmi və ya ehtiyacı olacaq ki, üzərini örtünlər. Təcrübədən məlum oldu ki, soyuq ona çox təsir etmir. Neçə ildir ki, əkmişik, tutub və böyüyüb.

Onu başqa ağaclara peyvənd etsələr tez böyüyür. Onun çəyirdəyi möhkəm olduğundan torpağı yaxşı olan ərazilərdə əkilərsə cücərməlidir. Zənn olunur ki, tutar və cücərər.

MAZANDARANDA HİND AĞACI

Adlandırılan ağacla tanışlıq, onun əkilməsi, becərilməsi, peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə

Mazandaranda bu ağacın meyvəsindən doşab (bəhməz) alırlar. Lakin onun doşabı yapışqanlı və üfunətli olur. Bu ağac meşələrdə bitir. Onu əkmək istəsələr kiçik ağaclarını gətirib basdırırlar. Bu Zəif bəndə (müəllif) onu öz yerindən gətirib əkmişdir. Onun budaqlarını meyvəli ağaca peyvənd etsələr yaxşı tutur. Bu ağac möhkəm çubuğa malik olduğundan ondan quşlar üçün tələlər düzəldirlər (-41-).

ŞABALID (شاه بلود) AĞACI ilə tanışlıq, onun əkilməsi, peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə

Bu ağac əksər ölkələrdə olmur. Gürcü vilayətlərinin bəzisində olur. Əksəriyyəti Heyran nahiyyəsinin dağlarında və meşələrində bitir. Orada həmin ağac daha böyük və başqa ölkələrdəkindən daha yaxşı olur. Başqa ölkələrdə onun basdırılması və becərilməsi məqbul deyil. Şabalıd ağacını əkmək istəsələr şabalıdı əkirlər, cücərtiləri əmələ gəlir, çıxarib başqa yerdə basdırırlar. Onun budaqlarını alma və armud ağacına peyvənd etsələr bulud (şabalıd) və badam (? – P.V.) əmələ gəlir. Şabalıd ağacını əkmək istəsələr bahar fəslə əkmək lazımdır ki, xəzan fəslə əkiləndə az cücərir. Yaxşısı odur ki, şabalıdı qış vaxtı quyuda basdırıb saxlasınlar və bahar vaxtı əkmək lazım gəldikdə quyudan çıxarıb əksinlər. Belə olduqda tez bara düşür.

Deyirlər ki, şabalıdı əkmək üçün ən yaxşı ərazi hündür və soyuq yerlərdir. Onun həm budağını, həm də toxumunu əkirlər. Onun əkilmə vaxtı payızdır¹³ və onu qoz və badam kimi əkmək lazımdır (-42-).

PALID (بَلْد) AĞACININ
şərhi, əkilmə qaydası, peyvəndi
və ona qulluq qaydaları barədə

Palıd ağacı meşə ağacıdır. Onu bağda əksələr yaxşı və xoş tamlı olur. Onu qızartdıqda yaxşı yemək olur.¹⁴ Onu əkmək istəsələr payızda əkirlər və sonra ağacın cücərtisini çıxarıb yenidən əkirlər. Onu dəmyə yerdə əksələr olar. Sulu yerdə əksələr daha yaxşı və qüvvətli olur. Onun əkilməsinin çox da xeyri yoxdur. Çünki onun istər meyvəsi, istərsə də ağacı çox etibarlı deyil, lakin, bağda gəzinti üçün qərribə ağacın olmasını istəsələr [əkilməyə] münasib ağacdır. Bununla belə, dağlarda və meşələrdə əksələr faydalıdır. Özü xeyir verməsə də, odun kimi əhəmiyyətlidir və çox xərçi yoxdur.

SENCED (سَنَجْد) AĞACININ
şərhi, onunla tanışlıq, əkilməsi, becərilməsi, peyvəndi
və ona qulluq qaydaları barədə

Senced ağacının müxtəlif növləri var. Hər bir vilayətin təbiətindən, havasından asılı olaraq şirin, iri və yaxşı olur və həmin vilayətdə pis növləri də çox olur. Onun bir səbəbi budur ki, yaxşı növlərinin budağı peyvənd olunmuş ağacın budağından kəsilib əkilmişdir. Ya da səbəbi odur ki, suyu və abadlığı yaxşı olan yerdə əkilmişdir, yaxud hər iki səbəbdən ola bilər. Bu cəhət (-43-) bütün ağaclarda və meyvələrdə vardır, lakin senced [ağacında] daha çox

¹³ Müəllifin şərhində ziddiyyət nəzərə çarpır: o, əvvəl şabalıdın bahar fəslində əkilməsini vacib bilir, sonra isə onun əkilmə vaxtının payız olduğunu yazır.

¹⁴ Müəllifin sözündən belə anlaşılır ki, palıd qozalarını qızardıb yemək olar (P.V.).

fərqlənir. Səbəbi budur ki, senced ağacına az qulluq edirlər; çox təsadüf edilmişdir ki, onu suyu az olan ərazilərdə əkirlər. Senced ağacını təpələrdə və yamaclarda olan arxların aşağı kənarlarında əkirlər ki, arxın kənarı möhkəmlənsin və suyun arxı yuyub aparmasından həmişə arxayın olsunlar. [Həmin ağacdən] çox əksələr mal-qara, qoyun-quzu arxın kənarını xarab edə bilməz. Onun kökləri arxdan su içsə də, kölgəsi arxı günəş hərarətindən qoruyur və bunun nəticəsində günəş hərarətindən qorunan (buxarlanmayan) suyun həcmi ağacın içdiyi sudan artıq olur.

Torpağın pis olduğu yerlərdə bağın divarını həmin torpaqdan çəksələr tez xarab olur. [Belə hallarda] bağın ətrafında arx qazırırlar, onun yanına sıx şəkildə senced ağacı əkirlər. Elə ki, cücərib qalxdı divar möhkəmlənir və heç kəs o bağa girə bilmir. Belə senced [ağacları] pis olsa da, faydasız deyildir.

Onun əkilməsi [belədir ki,] kökündə və gövdəsində cücərən budaqlarını kəsib bir göz dərinliyində basdırırlar və asanlıqla tutur. Onu payızda və baharın əvvəlində əkmək olar. Baharın axırlarında əksələr başqa ağaclardan fərqli olaraq qətiyyənlər tutmaz. Onu əkərkən elə vaxt olur ki, bəzilərinin “gur-gur” adlandırdıqları murdar cəmdək yeyən quş banlayır və bundan sonra ağacı əksələr də, baxmayaraq ki, bəziləri buna inanmırlar, qətiyyənlər bitmir. Lakin yaxşı peyvənd olunan [ağaca] yaxşı qulluq etsələr, su versələr inkişafı yaxşı olur (-44-).

ZİRİŞK (زرشک) AĞACININ **şərhi, onunla tanışlıq, əkilmə qaydası, becərilməsi,** **peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə**

Zirışk ağacı müxtəlif növlərdə olur: qırmızı və qara. Qara növü də çox yetişdikdə qırmızı olur və bu növ çox yerlərdə mövcuddur. Qırmızıya çalan ağ və tamamilə ağ və buna oxşar növləri az olur. Giranda, Bişkin¹⁵ hüdudunda olur və onun dadı çox xoşdur, onu çox

¹⁵ Rəşidəddinin Səvanec (Mukatibat) əsərində də “Pişkin” adı var. Amma [Həmdullah Qəzvininin] “Nüzhət əl-qulub” əsərində “Mişkin” şəklində

yemək olur; qara rənglisi ağ rənglisindən daha yaxşıdır.

Adət deyil ki, bu ağacı bağlarda əkələr və əksələr çox yaxşı olar. Kaşanda bağlarda əkirlər və çox ləzzətli, xoş və dənləri (meyvəsi) iri olur. Dağlar uzaq olan və ya onu uzaqdan gətirmək lazım gələn yerlərdə [zirişki] bağlarda əksələr qiymətli olar. Dağdan gətiriləni bağda becərilənindən ləzzətli ola bilməz. Onların arasındakı fərq dağ və bostan meyvələri arasındakı fərqə bənzəyir. Onun mənfəəti çoxdur və ardıcıl şəkildə açıqlanacaq. Onu yedikcə doymaq olmur.

Onu əkmək istədikdə bir illik cücərtisini kökü ilə birlikdə gətirib əkirlər.

Nar və tut ağacı ilə peyvənd etsələr çox yaxşı olur və bir çox başqa ağaclarla peyvənd etmək mümkündür.

Onun xüsusiyyəti budur ki, çox cücərti verir, belə ki, onun arasına çətinliklə girmək olur, bağda əksələr belə vəziyyətin yaranmasına imkan vermək olmaz. Nar ağacı kimi (-45-) tək-tək olmalıdır. Nar ağacının şərhində dediyimiz kimi, onu budamaq lazımdır; yəni kökündən və ətrafından artıq cücərən budaqları qazıyıb çıxarmalı və başqa yerdə əkməli. Hər il belə azaltsalar məhsulu qüvvətlənər, meyvəsi çox və iri olur, meyvəsini yığmaq daha asanlaşar.

Onun torpağını hər il belləmək, gübrələmək, dibini alaqdan təmizləmək lazımdır. Bu şəkildə becərsələr onun meyvəsi ləzzətli, rəğbət bəslənəsi və bütün meyvələrdən daha yaxşı, qiymətli və baha olar.

Bu üsulla peyvənd olunan zirişk toxumunu hazırlayıb əksələr bitir və harada əksələr onun zirişki də yaxşı olur. O da, senced ağacı kimi, bağ divarı ola bilər və torpaq divardan daha yaxşı olar. Ümumiyyətlə, bağ zirişki dağ zirişkindən daha yaxşı olur.

**ZOĞAL AĞACININ şərhı, onunla
tənişliq, xüsusiyyətləri, əkilməsi, becərilməsi,
peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə**

Onun ağacı gavalı ağacına bənzəyir. Naxçıvana aid olan Qafanın (قېان),¹⁶ Gəncənin və Gürcüstanın bəzi vilayətlərindən başqa, hər bir vilayətdə olmur.

Onun iki növü var: biri qırmızı, biri ağ. Ağ növü daha yaxşı və xoş tamlıdır və bu növü az olur. Gəncənin bəzi vilayətlərində olur, əksəriyyəti dağlarda bitir; onun bostanlıq növü daha yaxşı olur.

Onun əkilmə üsulu gavalı ağacının əkilməsi kimidir. Təkrar etmirik (-46-).

**YEMİŞAN (زَعْرُور) AĞACININ
şərhı, onunla tənişliq, əkilməsi, becərilməsi,
peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə**

Yemişan ağacı dağlarda olur. Onun kiçik cücərtisini gətirib bağda əksələr və ona heyva, gavalı, armud ağaclarından peyvənd vursalar yaxşı olur. Onu da həmin ağaclara peyvənd edirlər.

Qulluq göstərsələr meyvəsi iri, sulu və ləzzətli və bütün meyvələrdən yaxşı olur. O da həm qırmızı və həm də qara [rəngdə] olur.

**KUNDUS (کُنْدُس) AĞACI
ilə tənişliq, onun əkilməsi, becərilməsi,
peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə**

Türklər bu ağacı “səqərqul” (سقرقول) adlandırırlar. Meşələrdə həddən ziyadə çox olur. Payızda soyuq düşdükdə yetişir. Çoxlu növləri var. Hər bir torpaqdan, sudan asılı olaraq yaxşı və pis (növləri) olur. Gilanda, Mazandaranda və bəzi vilayətlərdə onu bağ-

¹⁶ Orijinal mətnə “Qıyan” (قېان) kimi verilir. [Yaqut Həməvinin] “Mücməl-büldən” əsərində “Qəban” kimi verilir və Təbrizə yaxın yerdə göstərilir.

larda əkirlər. Sərv kimi böyük, [meyvəsi] çox tamlı və ləzzətli olur. Qışda ipdən asaraq (qurudub) saxlayırlar.

Bu zəif bəndə (müəllif) onu Təbrizə gətirmiş, peyvənd etmişdir; meşə növündən də gətirib əkməmişdir. Onu alma, armud və heyva ağaclarına peyvənd etsələr çox yaxşı, sulu (-47-) və iri olur. Xüsusilə, bostanlıq növlərini peyvənd etdikdə daha yaxşı olur, ləzzətli meyvə verir. Əkmək istəsələr onun ağacının cücərtisini basdırmaq lazımdır. Onun budağını gətirib göstərilən şəkildə hazırlayaraq [əksələr] başqalarından yaxşı olur. Onun toxumunu da çəmənin yerdə əksələr cücərir.

BOTM (بُطم) AĞACI **ilə tanışlıq, xüsusiyyətləri, əkilməsi, becərilməsi,** **peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə**

Botmun əksəriyyəti dağlarda bitir. Səqərt¹⁷ və Səncar ölkələrindən başqa bağlarda az əkilir. Onun [meyvəsinin] hər biri fıstıq boyda olur. Bu həmin ölkənin əmtəəsi hesab olunur, oradan bütün ölkələrə aparırlar, o çox qiymətlidir. Onun çoxunu duza tuturlar və daha yaxşı qiymətə satırlar.

Onun əkilmə qaydası fıstığın və badamın əkilməsi kimidir ki, şərh olunduğu üçün təkrar etmirik.

BƏTU (بتو) AĞACI **ilə tanışlıq, xüsusiyyətləri, əkilməsi, becərilməsi,** **peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə**

O elə meyvədir ki, rəngi qırmızı, iriliyi noxud boyda olur. Onun tamı turşməzə, budağı gavalı və zoğal budağı kimidir. Ağacı iri olmur (-48-). Bu bitki Təbriz ətrafındakı yamaclarda, Mərdankim vilayətində bitir. Gəncə vilayətinin və Gürcüstanın dağlarında və yamaclarında çoxdur.

¹⁷ Bu ad coğrafi mənbələrdə təsadüf olunmur.

Deyirlər ki, Monqol vilayətində çox olur. Yetişdikdə onu yığıb [suda] həll edirlər və üst-üstə töküb saxlayırlar. Həll olunmuşunu ələyə töküb [süzürlər], daşların üzərinə yayıb günün altına qoyurlar ki, bərkisin və xamır kimi olsun. Sonra oxlovla nazik kağız kimi yayıb nazik lavaş kimi daşın üstünə sərilər və qurudurlar, qat-qat yığıb saxlayırlar. Susuzluq və hərarət vaxtı onu azca atırlar və ağızda əridirlər. Tamı xoş olmaqla yanaşı təngnəfəsliyi və hərarəti aşağı salır. Onu suda həll etsələr çox qırmızı və xoşagələn rəngdə olur.

Əkmək istəsələr ağacının cücərtisini gətirib gavalı ağacı kimi basdırırlar. Onun budağını gavalı və albalı ağacına peyvənd etsələr çox yaxşı olur.

TORƏNC (تُرَنْج – CITRUS, SƏBUHI) AĞACI ilə tanışlıq, onun əkilməsi və becərilməsi barədə

Torənc ağacı müxtəlif növlərdə olur. Onun ən yaxşısı böyük və uzun torəncdir. Ona “Səbuhi” deyirlər. Onun tamı, iyi və xasiyyəti çox yaxşıdır. Ondan düzəldilən həmmaz (حماض - ?) şərabı çox əla olur. Onun turşusu [da] xoşagələndir. Misirdə əksər [yerlərdə] bu ağac bitir və ondan həmmaz (? – P.V.) şərabı çəkirlər. Bu səbəbdən Misirin həmmaz şərabı başqa yerlərin [şərabından] daha yaxşı olur. Onun turşusu çox turş olmur. Ağacı digər torənc növlərindən daha incə olur və azca soyuq olan yerlərdə bitmir, çünki onu şaxta [vurur]. Belə növ ağacı Səncarda görmüşəm. Araşdırdıq ki, buraya necə gəlib düşüb? Dedilər ki, isti su çıxan kəhrizlərin ağzında, hamam suyu tökülən arxların kənarında basdırırlar və bu üsulla soyuqdan [müha-fizə olunur], sağlam qalır. Bundan başqa özgə şəraitdə bitmir.

Torəncin başqa növü həddən ziyadə böyük olur, lakin bu səbuhi növü deyil. Bu növ Mazandaran Amolunda, Rüstəmdarda, Şəbangaredə çox olur. Bağdadda da olur, amma az olur. Torəncin digər növü orta boyda uzunsov olur və bu növü əksər ərəzilərdə bitir. Torəncin mürəkkəb növlərini torəncin [özünə], narınca və limona peyvənd etmişlər və çoxlu növləri mövcuddur. Elə torənc var ki, onun içi şirindir. Hər bir vilayətin suyundan, torpağından və

havasından asılı olaraq onun hər bir növü də [bir-birindən] fərqlənir.

Torənc ağacı narınc kimi çox böyümür, lakin çoxlu cücərti verir. Soyuq ona narıncdan daha çox təsir edir. Az soyuq olan yerlərdə onu bir az ot və qamışla örtürlər. Astrabad və Mazandaranda [bunun üçün] lazımı qədər örtük hazırlayırlar. Bağdadda limanlarda (بنادر) soyuq çox olan vaxtı torənc ağaclarının əksəriyyətini soyuq vurur, onun çubuğu quruyur, [lakin] yenidən kökdən cücərir və iki-üç ildə məhsula düşür. Amma Bağdaddan isti olan yerlərdə – Bəsrə, Misir, Şüştər və başqa ərəzilərdə bu bəla baş vermir.

Torənc ağacını əkmək istəsələr onun cücərtiləri çox olur. Cücərtilərini əkirlər. Torənc ağacı müxtəlif ağaclardan peyvəndi yaxşı qəbul edir, onun digər ağaclara peyvəndi də yaxşı tutur **(-50-)**. Müxtəlif meyvələri torəncə peyvənd edirlər, maraqlı meyvələr əmələ gəlir; torənc növləri də peyvənd ilə nadir və qərribə meyvələr verir. Soyuq yerlərdə əkmək istəsələr, narınc fəslində söyləniləcək tərzdə əkmək lazımdır. Onun toxumunu əkmək istəsələr də narınc fəslində göstəriləcək şəkildə əkə bilərlər.

NARINC AĞACI **ilə tanışlıq, əkilmə üsulu, becərilməsi** **və ona qulluq qaydaları barədə**

Narınc isti yerlərdə olur, çox şaxtalı olmayan soyuq yerlərdə də tab gətirir. Hər bir vilayətin torpağından, havasından və suyundan asılı olaraq daha iri və xırda olur. Onun elə bir növü var ki, içi şirin olur, qabığı da təlx olmur. Deyirlər ki, bu ağac Xitay və Çin vilayətlərində çoxdur və orada bu üsulla çoxalır. Bu mülkdə bəzi ərəzilərdə nadir hallarda olur. Bağdad, Kufə və bir neçə digər ərəzilərdə olur; deyirlər ki, Misirdə də var.

Narıncın hamısını yığırlar, 3-4 il ağacda qalır, böyüyür, daha xoş rəng alır. Turşluğu bətninə keçir, xoş ləzzətli olur, lakin çəkisinə görə başqa narınclardan yüngül olur. Bağlarda onu gəzinti üçün əkirlər və [meyvəsini] yığırlar. 5 illik olanları daha böyük, 4

illikləri [nisbətən] kiçik olur. Bununla bərabər, onların rəngləri də fərqlənir, ikiillik olanları yaşıl, birillikləri isə tam yaşıl olur. Həmin ildə də çiçək açır.

Narının cücərtisini əkmək istəsələr onun toxumunu əkmək lazımdır. Toxumunu daha yaxşı ağaclardan **(-51-)**, yetişmiş iri meyvələrdən götürüb əkmək lazımdır. Toxumu iki-üç illik narın ağacından [götürülsə] yaxşıdır. Onu qüvvətli, abad və gübrələnmiş torpaqda əkmək lazımdır. Ərəblərin “Mərkon” (مرکن) adlandırdıqları kirəmit qablarda əkib günəşli günlərdə günün altına qoysalar, hava soyuq olan vaxtlarda isə evə aparsalar daha yaxşı olar. Soyuq olan yerlərdə onun cücərtisini qışda torpağa basdırmaq olmaz. Bu cür hərəkət etsələr soyuqdan qorunur. Onun suyu öz qaydasında verilməli, xidməti də ona uyğun göstərilməlidir. Belə olduqda daha tez böyüyür və sağlam qalır. Bir göz və ya göz yarım boyda olanda çıxarıb istədikləri yerdə əkirlər.

Onu peyvənd etsələr daha yaxşı olar. Onun alma, armud, nar, yemişan ağaclarına peyvəndi yaxşı tutur. Başqa bir çox ağaclarla da tutur. Şübhəsiz, onların hər biri başqa xasiyyətə malik olurlar. İsti ölkələrdə günəşin istisi ona ziyan verir. Buna görə də, çalışırlar ki, onu xurma ağacının kölgəsinə yaxın əksinlər. Belə olduqda, həm torpağa qənaət olunur və həm də, [narın] istidən qorunur. Hər kim istəsə ki, onu çox şaxtalı olmayan soyuq yerdə əksin [əkə bilər], lakin, elə ki, əkdik, bir neçə il onu ələf və ya keçəyə bürüyürlər. Böyüyəndə hər cür soyuqdan solmur. Onun üzərinə qar yağsa tez örtürlər ki, soyuq aparmasın. Dağ ətəyi və qarlıq yer olan Mərdində bu qaydada əkməşlər və bitmişdir. Lakin, qışda üzərini örtmək mümkün olan yerlərdə əkilənlərindən başqa, çox soyuq olan yerlərdə onu bu şəkildə saxlamaq mümkün deyil.

Bu zəif bəndə (müəllif) bir neçə ildir ki, Təbrizdə əkməş və onu qışda örtmüşlər. Baxmayaraq ki, onların çoxunu soyuq aparıb, başqaları quruyub, lakin bəziləri baharda yenidən cücərib, yeni yarpaq və budaq verib. Hava xoş keçən illərdə onu soyuq vurmur, məqsəd hasil olur. Həmin təcrübədən sonra [təcrübəçi] gümbəzə bənzər böyük səbət düzəldib üstünü mal peyini ilə şirələdi (örtdü), onun **(-52-)** üzərinə qoydu və ətrafına bir qədər at peyini yığdı. Buna

görə də, ona soyuq qətiyyə təsir etmədi, çünki onun torpağı peyinə görə donmadı. Səbədin üzərinə mal peyini çəkildiyindən qar və yağış ona dəyən kimi hərərət verir və [nəticədə] onu soyuq vurmur və narınc əldə olunur.

Əgər dörd uzunsov divar tikib onun ortasında hər 5-6 gəzdən bir ağac sütun basdırsalar və üzüm çardağı kimi çardağ düzəltərlər qışda onun üzərini qamış və həsirlə örtərlər. Oranı mal peyini ilə malalayır və bir neçə cərgədə narınc, torənc və limon əkirlər. Onun dibindən isti kəhriz suyu axıdılır. Yazda onun üzərindən qamış və həsiri açırlar. Əlbəttə, [belə edilsə] soyuğun bəlasından qorunur. Narınc ağacı torəncdən daha çox, torənc isə limondan çox soyuğa davamlıdır. İstəsələr ki, narınc ağacı soyuq yerdə tez böyüsün, yaxşısı budur ki, peyvənd edib onun toxumunu əksinlər və ya onun kiçik cücərtisini basdırsınlar. Çünki o daha qüvvətli və tez böyüyür. Lakin onun bir qüsuru var ki, əgər şaxta vursa bir daha cücərti vermir.

Narınc qədahını (قداح – ?) şirə ilə əldə edirlər, çox xoş iyli olur. Lakin onu içmək olmaz. Paltara vursalar xoş iyli olar. Onun şirəsini də çəkirlər. Əgər qədahı (?) gülaba və müşk söyüdü şirəsinə qatıb çəksələr daha xoş ətirli olur, onun qoxusu mülayim olur. Bu mənim (müəllifin) müəyyənləşdirdiyim xüsusiyyətdir.

LİMON AĞACININ vəziyyəti ilə tanışlıq, onun əkilməsi və becərilməsi qaydaları barədə

Limon ağacları müxtəlif olur. Ən yaxşısı odur ki, ondan limon şirəsi alırlar. Bu həmin limondur ki (-53-), Bağdadda ona “Yəqubi” deyirlər. Onun qabığı tamamilə nazik olur, qoxusu başqa limonlardan daha xoşdur. Bu növü Misirdə çoxdur, başqa vilayətlərdə az olur. Misir limonunun şirəsi Bağdad [limonunun] şirəsindən daha yaxşı, xoş iyli və xoş tamlı olur. Onda təlxlikdən əsər olmur. Misir limonu şirəsinin rəngi ağ, özü qatı olur. Limon şərabını və şirəsini bu növ limondan çəkirlər.

Başqa bir limon növü var ki, daha böyükdür. Onun iyi çox olur, rəngi narınc rənginə oxşardır. Onun yəqubi limonuna bənzər cəhəti yoxdur. Lakin yəqubi limonunu yaxşı becərsələr ondan daha yaxşı sevilir. Limon şirəsi Bağdadda və onun vilayətlərində olur, Şəbangare və Şüştərdə də bu növündən var. Başqa limon növü var ki, ondan böyük olur. Onu dərdikdə içi arpa kimi dən-dən və dənlərin hər biri arpa boyda olur. Onun dadı çox turş olmur və bu növ limon Mazandaran Amolunda mövcuddur. Digər limon növü var ki, onun içi şirin olur. Misirdə, Bağdadda olur, Kəfədə də var. Nadir hallarda başqa vilayətlərdə bitir.

Böyük limon torənc kimi girdə olur. Bu növ təkcə Səncarda mövcuddur. Torənc və digər limon növlərinin əksinə olaraq onun ağacı soyuğa yaxşı tab gətirir. Limon ağacı, xüsusilə yəqubi limonunun ağacı çox incədir və soyuğa təqəti yoxdur. İsti yer olan Bağdadda [isə] ona istidən zərər dəyir. O quruduqda bir daha kökündən cücərir və 2-3 ilə bara düşür.

Toxumunun əkilmə qaydası, basdırılması, becərilməsi, böyük ağaclarının həyətyanı bağlarda əkilməsi, çox güclü şaxta olmayan soyuq yerlərdə mühafizəsi – bütün bunlar narınc fəslində xatırlanmış qaydada həyata keçirilir (-54-).

ÇİNAR AĞACININ

**şərhi, onunla tanışlıq, əkilməsi, becərilməsi, peyvəndi
və ona qulluq qaydaları barədə**

Çinar ağacı mübarək ağacdır. Müşahidə olunduğu kimi, uzunömürlü və çox iri olur. Onun ağacı çürümür və ona qurd düşmür. Görünüşü və rəngi yaxşı olduğundan və yaxşı cəhətlərə malik olduğundan ağacı qiymətlidir. Bəzi yerlərdə olmur. Evlərin və binaların [tikilməsində] ona ehtiyac olduğundan imkanlılar onu uzaq yerlərdən çoxlu vəsait hesabına gətirirlər. Maraqlı odur ki, çinari hansı ərəzidə əksələr bitir və onun əkilməsinə səbəb əhalinin səyidir, cəmərdliyidir. İndiyə kimi Təbrizdə çinar yox idi. Son bir neçə ildə bu Zəif bəndə (müəllif) başqa yerlərdən gətirib çoxlu [çinar]

əkmişdir, bəzisi böyümüş, bəzisi [hələ] kiçikdir.

Çinar ağacını kökü ilə əkməyə ehtiyac yoxdur. Kökündən və ətrafından çıxan birillik, ikiillik və ya üçillik budaqlarını kəsib basdırırlar. Lakin söyüd, ağ ağac və digər ağaclar kimi tez tutmur. Köksüz əkirlər. Lakin onun əkiləsi torpaq bellənməlidir. Torpağı yaxşı olmasa, suyu tam və vaxtında verilməsə yaxşı tutmur və qüvvətli olmur, bəlkə də, əksəriyyəti quruyur. Onun kökünü iki-üç budağa kimi açıb [dibini] möhkəmlətsələr daha yaxşı olur, yaxşı tutur. Onu başqa ağaclardan daha çox qulluq və su lazımdır. Elə ki tam şəkildə böyüdü birdəfəlik sulanmadan və qulluq görmədən yaşaya bilir. Onun böyüklüyünün, uzunömürlü olmasının və möhkəmliyinin səbəbi odur ki, onun kökü möhkəmdir və [yerin altında] suya çatana kimi uzanır. Bulaq başında (-55-) və ya çay kənarında bitmiş olarsa daha yaxşıdır. Bağda əksələr hasarın kənarında əkmək lazımdır ki, kölgə salıb bağa ziyan vurmasın.

Çinar ağacının budaqlarının çoxu hər 4 ildən bir kəsilməlidir. Elə edilməlidir ki, hər ağacdən 20-30 budaq kəsilsin və hər biri bir göz yarım boyda 20-30 budağı saxlanılsın. Hər budaqdan bir neçə cücərti əmələ gəlir və onlar cücərdikdə hər budaqda 5-6 cücərti saxlayırlar, qalanlarını təmizləyirlər ki, budaqlar tez böyüsün. Hər il onu təmizləyirlər, quruluş verirlər. 2-3 il ərzində həmin budaqların hər biri 10-12 göz olur və evlərin [üstünü] örtmək üçün layiqli [materiala] çevrilir.

Belə olarsa hər bir çinar ağacından 3-4 il müddətində 150-dən çox və ya az ağac əmələ gəlir. Onları kəsirlər və yenidən göstəriləndi qaydada onun yeni budaqları cücərir və yenə də deyildiyi şəkildə budayırlar. Bundan yaxşı və mənfəətli bir şey yoxdur. Buna görə ki, ona heç bir qulluq göstərilmir [çox] torpaq və su lazım gəlmir. Yəni harada əksələr mümkündür və öz kökünü suya çatdırır.

Bir nəfər bir gündə bir neçə ağacı budaya bilir və ildə bir dəfə budayırlar. Ağac səma və yer bəlalərindən uzaqdır. İstəsələr ki, çinar ağacı daha uzun olsun, həmin ağacın bu səviyyəyə çatmasını gözləyə bilməsələr, çinarlıq üçün xüsusi ərazi ayırırlar və onun budaqlarını yaxın-yaxın basdırırlar. Belə ki, torpağı yaxşıca belləyirlər, orada arxlar açırlar, hər bir arxın eni bir göz, onun hündürlüyü 3 göz

olmalıdır. Çinar budaqlarını arxın kənarlarında basdırırlar, onu yemiş əkmək sayacağı əkmək və torpağa basdırmaq lazımdır. Torpaq narın olduqda hər yarım gəzdən bir budaq əkilməlidir. Hamısı tutsa bəzilərini çıxarmaq (seyrəltmək) və başqa yerdə əkmək olar. Əks təqdirdə nə tutubsa fərqi yoxdur. Bellənməmiş və tam abadlaşmamış ərazidə əksələr ağac zəif olur, tez kök ata bilmir. Hər bir budağı bir gəz boyda olmalıdır (-56-). Onun 3/4 hissəsini torpağa basdırırlar, 1/4 hissəsi üzə qalır. Bu həm də mənfəətlidir, çünki, başqalarının əkdüyü bir budağı bir neçə yerə bölüb əkirlər, onu külək yerindən tərpətmir, tez tutur, cücərən budaq da daha qüvvətli və düz (hamar) olur.

Həmin üsul bu zəif bəndənin (müəllifin) təcrübəsinin və bölgüsünün [nəticəsidir]. Başqaları təcrübədən keçirərək uzun budaq əkmişlər və onların 10 il ərzindəki inkişafı 1/4 hissəsi üzə qalmaq üsulu ilə əkilmiş budaqların 5 ildəki inkişafından az olmuşdur; [ikincilər] düz (hamar) və az qüsurlu olmuşlar. İndi bu qaydada əkirlər. Söyüd, ağcaqovaq (sefidar) və bütün başqa ağacları [da] bu qaydada əkirlər. Tut budaqlarını hər il budayırlar, təmizləyirlər ki, ağcaqayın kimi uzunsov olsun. Onun budaqları çox olmur. 10-15 ilin ərzində hər bir ağac 50-60 gəz böyüyür və elə qüvvətlənir ki, evləri onunla örtürlər. Onu bahar çağı kəsmək məsləhətdir ki, bir daha cücərsin. Onun kökü torpaqda möhkəmləndikdən sonra 5-6 ildə iriləşəcək.

Bir çox meyvə ağaclarını çinara peyvənd etmək olar, əksəriyyəti tutur və hər birinin bir fərqli cəhəti olur. Meyvə verməyən başqa ağacları da ona peyvənd etsələr tutur. Çinarın da başqa ağaclara [peyvəndi mümkündür]. Həvəskar adamlar təcrübə və yoxlamaqdan ötrə peyvənd etsələr çox məsələlər məlum olar.

SÖYÜD AĞACININ

şərhi, onunla tanışlıq, əkilməsi, becərilməsi, peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə

Söyüdün də çoxlu növləri var. Bəzilərinin çubuğu çox zəif olur, amma tez böyüyür. Bəzisi bərk olmasına baxmayaraq düz bitmədiyindən əksər budaqları əyri olur (-57-). Bəzisinin budaqları çox düz uzanır, yarpağı qaraya çalır və o daha möhkəm olur. Başqa bir növü var ki, ona “Beldəstə” (bel sapı) deyirlər. O çox möhkəm olur. Beldəstənin çoxlu növləri mövcuddur. Onun başqa bir növü sarıya, bəzisi qaraya, bəzisi qırmızıya çalır. Qaraya çalan növü daha möhkəmdir.

İsfahan və Qəhrudda bu beldəstə növü çoxdur və həddən artıq möhkəm və yüngül olur. Onu belə dəstək kimi taxdıqda ağır işlər görüldükdə belə çıxmır və uzun müddət sınımr. Ona çox güc düşdükdə isə ney kimi haçalanır, [lakin] sınımr. Bu zəif bəndə (müəllif) oradan gətirib bir heçə şəhərdə əkib və çoxu bitmişdir.

Söyüdün başqa növü mövcuddur ki, heç vaxt möhkəmlənmir. Nazik və düz halda böyüyür və bu növ səbət toxumaq üçün yaxşıdır. Elə növü var ki, ona “Bid-e təbəri” (Balta söyüdü) deyirlər. Qışda onun budaqları həddən ziyadə qırmızı olur və qış gəzintisi üçün yaxşıdır. Ayrı-ayrı vilayətlərin torpağından, havasından, suyundan asılı olaraq çox növlərə malikdir.

Daha bir növü var ki, dərələrdə bitir və bahar çağlarında sel sularını içir. Bahar vaxtı su olmasa sınırlar. Söyüdün bütün növlərindən əkmək istəsələr ağ ağac (سفیردرخت) fəslində göstəriləni kimi əkmək lazımdır.

Ağ ağacı və söyüd ağacını baharın əvvəlindən payız və qışa kimi hər bir vaxt əksələr bitir. Bu zəif bəndə (müəllif) təcrübədən keçirmiş və həmişə əkməmişdir, bəlkə də əksəriyyətini yayda əkməmişdir. [Başqa fəsillərdə] vaxt qıtlığı olduğundan və digər ağacların əkilməsi ilə məşğul olduğundan onu yayda əkməmişdir. Lakin söyüd budağını kəsən kimi suya qoymaq və çoxlu su vermək lazımdır və ya axar su arxının kənarında əkmək lazımdır. Söyüd əkiləcək torpaqda arx açıb qışda ora su buraxsalar onun torpağı tam

su içər. Sonra orada söyüd və ağ söyüd ağacı əkirlər, ona su çox (-58-) lazım olmur. Ağacın kölgəsi əmələ gəldikdə, qışda yağış və qar onun üzərinə düşdükdə elə hala düşür ki, ağacın özü su istəmir. Onun kökü həmişə nəm qalır, qışda oraya yığılan su yazda üzə çıxır. Lakin onu doğrayarkən torpağın üzərində yarım gəz saxlayırlar və qalanını kəsirlər.

Məqsəd budur ki, onu bu cür doğrasalar bir daha tez boy atır. Onun budağı uzun olsa yuxarı hissədən kəsirlər, [əks təqdirdə] bağa və meyvəyə və [xüsusilə] üzümə zərər verir. Başqa cəhət odur ki, uzandıqda ağacın dibinə kölgə düşmür, kökü tez quruyur və rütubəti saxlamır.

MÜŞKLÜ SÖYÜD (بیرمشک) **ağacının şərhi, əkilməsi, becərilməsi,** **peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə**

Müşklü söyüd (ətirli söyüd), söyüdün bir növü olsa da, onun fərdi cəhətləri olduğundan ayrıca şərh olunur. Onun əkilməsi də söyüdün və ağ ağacın əkilməsi kimidir. Müşklü söyüd ağacından iki məqsəd güdülür: biri söyüd müşküdür ki, onun şirəsini çəkirlər və digəri söyüddən hasil olunan bel (lapatka) dəstəsi və odundur. Bu belə olur ki, müşklü söyüd ağacının gövdəsində bir neçə budağı saxlayırlar və hər 2 ildən bir həmin budaqdan cücərən qolların yarısını kəsirlər və onun müşkündən şirə çəkirlər. Onun budağını bel dəstəyi, pərdi və s. kimi istifadə edirlər. Qalan yarısından isə 2 ildən sonra bu üsulla istifadə edirlər.

Təcrübədən keçirilmişdir ki, müşklü söyüd bu üsulla daha çox və yaxşı bitir və bar verir. Əgər onun budaqlarının köhnəlməsini gözləmələr onun müşkü pis olacaq və həm də az məhsul verəcək. Onun qoxusu da yaxşı olmayacaq (-59-). Müşklü söyüd ağacının budağı nə qədər qısa olsa onun qüvvəsi çox olar, çox və yaxşı müşk verər. Onunla peyvənd olunan əksər meyvələr xoşətlirli, incə və ləzzətli olur. İsfahanda bitən Bəlx armudunu əvvəllər müşklü söyüdə peyvənd etmişlər, buna görə də, isfahanlılar müşklü söyüdə “Bəlx” de-

yirlər. Peyvəndi bu ağaca etdiklərindən armudu da “Bəlxi” adlandırırlar.

AĞCAQOVAQ (سفیردار) AĞACININ şərhi, onunla tanışlıq, əkilməsi, becərilməsi, peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə

Qeyd edək ki, ağcaqovaq ağacının yarpağı, gövdəsi və budağı bir-birinə oxşasa da, çox növləri var və kəndlilər onları tanıyırlar. Bəzisi çox zəif olur və bərkisə də, evləri onunla örtükdə tez sınır və ona heç bir etibar yoxdur. Bəzisi bu baxımdan orta vəziyyətdədir. Bəzisi çox yüngül olmasına baxmayaraq, soyulduqda təmiz, incə və çox möhkəm olur. Evləri onunla örtükdə nazik olmasına baxmayaraq sınırmır, əyilmir və ona inam var.

Ondan əkmək istəsələr axtarır bu növünü əkməlidirlər. Bu növü Təbrizdə çoxdur və onların istilahı ilə “Toxm-e razi” (تخم رازی) adlanır. İraqda və başqa vilayətlərdə az görmüşük. İraqda olan növü pis toxumdan əmələ gələnlərindəndir ki, bu barədə deyilmişdir. İraqda ağ ağac növlərində ağaclar var. Elə növü var ki, ona “Kəbudə” deyirlər və onun yarpağı maviyə çalır. Təbrizdə də mövcuddur, onu bəyənilər. Səbəbi odur ki, onların ağ ağacından daha möhkəm və daha düz olur. Lakin Təbrizdə olan növü **(-60-)** kəbudədən daha möhkəm olur.

Kəbudə də 2 növə malikdir: bir növü odur ki, daha uzun olur, digər növü odur ki, onun iri budaqları çox olur. Digər cəhəti odur ki, qoz ağacı kimi və çinar sayağı uzunömürlü və iri olur. Kəbudə ağacına bənzər elə ağac da var ki, onu Gilanda və başqa yerlərdə “Azaddar” adlandırırlar. Onun çubuğu çox möhkəm olur, çox gec çürüyür, ona zədə düşmür. Onun təbiəti və xasiyyəti belədir ki, budaqlarının əksəriyyəti eyni boyda şaxələnir və əvvəlcədən onu budayıb elə edirlər ki, hər budaqdan bir neçə budaq cücərir, onları da budayırlar və o yerə çatdırırlar ki, hər ağacın üzərində 100 eyni boyda budaq qalır. Hər budaqdan bir neçə eyni boyda başqa budaq əmələ gəlir, hamısını budayırlar və çətir şəklinə salırlar. Onun

kölgəsi iri qoz ağacını əhatə edə bildiyi qədər yeri tutur.

Onu çovqan oyunu keçirmək üçün hazırlanan meydanlarda və hökmdar imarətləri, yəni böyüklərin satayları qarşısında gəzinti üçün təşkil olunan geniş meydanlarda əkirlər ki, hamının gəzintisi xoş keçsin və həm də çox kölgə salsın ki, adamlar kölgəlikdə otursunlar. Bu ağac ətrafından cücərti verir. Həmin cücərtiləri kökü ilə əkmək lazımdır ki, yaxşı tutsun. Onu çinar, söyüd (kəbudə), ağcaqovaq, xartut və başqa ağaclara peyvənd edirlər və tutur.

Ağ ağacın əkilməsi çinara dair fəsildə göstərilən qaydada olur. [Bu cür] əksələr daha yaxşı olar və ağac tez böyüyər və kamala çatır. Lakin həmin qaydanı gözləmək mümkün olmasa hər cür əksələr də tutur və çox ziyan çəkmir. Çayların kənarlarında, daşlıqlarda və qumsal yerlərdə əkildikdə çox yaxşı olur. Çəmənliklərdə ağac çubuğu torpağa vururlar və yanında ağ ağacın budağını (-61-) əkirlər, bitir. Tədricən qum yığılan və ağacın dibinə qum toplanılan səlağzı və sulu yerlərdə həddən ziyadə yaxşı olur və 2-3 ilə başqa yerlərdə bitən 10 illik ağacdən böyük olur. Qum bütün ağacların dibinə töküldükdə xeyir versə də, ağ ağaca verdiyi qədər olmur. Onun iri və xırda budaqlarını bir göz qədərində basdırırlar. Onu arxların qırağında və başqa məqsədlər üçün istifadəyə layiq olmayan yerlərdə əkirlər ki, meşəliyə çevrilsin. Bu zəif bəndə (müəllif) o qədər əkib ki, sayını, hesabını çətinliklə demək olar. Yoxlayıb və təcrübədən keçirərək görüb ki, onun mənfəəti və faydası çoxdur və digərlərinin xeyrindən ikiqat artıqdır.

Söyüd və ağcaqovaq ağaclarına çoxlu su lazım gəldiyinin müəyyən olmasına və bilinməsinə baxmayaraq, su onların dibindən axıb getməlidir və yığılıb qalmamalıdır ki, gil və palçıq əmələ gəlsin. Onun dibində su olduğuna arxayınlaşıb əksələr ağac böyümür və tutmur. Başqa [bitkilərin] əkininə layiq olmayan bihudə yerlərdə söyüd və ağcaqovaq əkmək istəsələr, əvvəlcə arx qazımaq lazımdır ki, oranın suyu çəkilib getsin. Onun üçün yol açılsa və su kənara axsa daha yaxşıdır. Ağacın budağını sulu arxın içində deyil, təpəciyin üzərində basdırırlar ki, iylənməsin, çürüməsin. (Belə olduqda) tutur və yaxşı bitir.

TABƏLQA (تابلقا) AĞACININ
vəziyyəti, onunla tanışlıq, becərilməsi, peyvəndi
və ona qulluq qaydaları barədə

Onun çubuğu bir göz boyda olur, qalınlığı qırmanc və ya orta qalınlıqda olan qələm kimidir. Onu köksüz əkmək lazımdır. Həmçinin qumsal torpaqda əksələr tutur; qulluq göstərsələr meşə növündən daha böyük və yaxşı olur. Bir sıra bərk ağaclara peyvənd etmək olmaz (-62-).

GÜL AĞACI
ilə tanışlıq, onun əkilməsi, becərilməsi və
peyvəndinə münasib [ağaclar] barədə

Güllər müxtəlifdir, qırmızı və tünd qırmızı olur. Ağımtıla çalan qırmızı bir növü var ki, ona “Gülgün” (گلگون) deyirlər. İraqda [isə] ona “Fars gülü” deyirlər. Qırmızıya [çalanları] lalə rəngində, sarı və ağ olurlar. Başqa bir növü var ki, bir üzü lalə rəngində, digər üzü sarıdır. Bu rənglərin hər biri vilayətin suyundan, havasından, torpağından asılı olaraq fərqlənir və müxtəlif olurlar. Bəzisinin ağacı böyük, bəzisinin orta, bəzisinin kiçik, nazik pambıq çubuğu boyda olur. Hər il bar verir, quruyur və yanından başqa budaq əmələ gəlir. Bu növ Muğan və Arran vilayətlərində, onların meşələrində həddən ziyadə çoxdur, gözəl gül növüdür. Belə ki, heç kəs heç yerdə ondan yaxşı meşə gülü göstərə bilməz; bostan gülündən də yaxşıdır. Onların bəzində 100-200 yarpaq olur.

Fars vilayətlərində gözəl gül növləri çoxdur, o cümlədən, sarı gül 100 yarpağa malikdir. Başqa yerlərdə az görmüşük. Oranın güllərinin əksəriyyəti öz gözəlliyi ilə məşhurdur. Ona görə də, oranın güləbi əmtəədir və hər vilayətə, Misirə, Şama da aparılır. Çünki, heç yerdə oradakı kimisi yoxdur. Hərçənd deyirlər ki, İsfahan və Əbhərdə söyüd şirəsinə yaxşı istehsal edə bilirlər, amma (-63-) nəsinin adlanan söyüddən alınana çatmaz. Məlumdur ki, söyüd müşkünü güləbə qarışdırıb şirə alırlar. Oranın güləbi daha yaxşı olduğundan ona

söyüd müşkü qatıb şirə alırlar. Buna görə də, başqa yerlərdəkindən yaxşı olur. O vilayətlərdəki, fars gülü mövcuddur və şirəni ondan əldə edib saxlayırlar, onun güləbi gözəl olur. Bu gül növü olmayan vilayətlərdə güləbi başqa qırmızı güllərdən alırlar, [o da] yaxşı olur.

Gülü əkmək istəsələr, onu bir neçə qaydada əkmək mümkündür: biri budur ki, gül vaxtı onun yarpaqlarının bir hissəsini mürəbbə üçün dərilər və özünü ağacın üzərində saxlayırlar ki, qızarsın, içindəki toxumları böyüsün və yetişsin. Onun toxumunu çıxarırlar, tərəlikdə səpirlər, çoxlu gül cücərtisi əmələ gəlir və onları [çıxarıb] əkirlər. Başqa [üsulu] odur ki, çox cücərti verdiyi hallarda hələlik yaşıl olan birillik cücərtisini çıxarıb [başqa yerdə] əkirlər. Digər [üsulu] odur ki, onun 1 illik, 2 illik, 5 illiyə kimi cücərtisini kökü ilə birlikdə çıxarırlar, onun kökünü ayrıca, çubuğunu ayrıca hissə-hissə bölürlər, yaxşı şumlanmış sahədə hər iki gözədən bir uzununa arx (şırım) açırlar; onun dərinliyi bir qarış və ya 4 barmağa qədər olur. Hər bir yarım gözədən bir oraya bir hissəni basdırırlar, üzərini torpaqla örtürlər və su verirlər. İstər köklü əkilən, istərsə də çubuq kimi əkilən həmin hissələrin hər birindən 2-3 budaq meydana gəlir. Hər dəfə su verildikdə torpağın üstü quruyan kimi bel ucu ilə onun torpağını yumşaldırlar, su verirlər və narın qumu peyinə qarışdırıb üzərinə tökürlər. 2-3 ilə bütün sahəni bürüyür və hər il yeni bir gülüstan yaradır.

Gül bar verdikdə su vermək lazım deyil, əks təqdirdə gülünü tökür. Gülə çox su vermək [də] lazım deyil (-64-). Gülü əksər ağaclara peyvənd edirlər və tutur. Buxara və Səmərqənd vilayətlərində köşklərin və görünən yerlərin qarşısında bitən söyüd və ağ ağacın başına peyvənd edirlər ki, seyr etsinlər. Rey vilayətində güllərə od vurub yandırırırlar; bahar çağы yeni cücərtiləri əmələ gəlir və yandırıldığından 2 qat artıq gül verir.

Hər il şəhərdə 3-4 ay gül olmasını istəsələr həmin şəhərə yaxın soyuq və uca dağlarda, həm dağın ətəklərində, həm də yuxarı hissələrində güllük salırlar ki, həmişə şəhərə gül gətirə bilsinlər: əvvəl dağın ətəyindəki güllər yetişir, daha sonra orta hissəsindəki güllər, ən axırda tam soyuq olan hissədəki – dağın baş hissəsindəki güllər yetişir. Soyuq yerdə bitən güllər daha lətif və xoş iyli olur.

Dağın başındakı güllər axırda açıldığı üçün, ən axırda açılan qönçələrini müəyyən qədər çubuğu ilə kəsirlər və üstünü bağlayırlar və dağın başında qarın içində saxlayırlar. Şəhərə gətirsələr buzxanaya qoyub saxlayırlar. Hər gün bir neçəsini çıxarırlar, sulu kuzələrə qoyurlar, gül açılır və bir gün müddətində təzə vəziyyətdə qalır, sonra бүрüşür. Sonra başqasını çıxarırlar və həmin qaydada suya qoyurlar. Bir müddət təzə gül mövcud olur. Belə gülləri payıza kimi böyükklər və səxavətli insanlar üçün saxlamaq olar. Həmin işi bu zəif bəndə (müəllif) təcrübədən keçirmişdir.

Gülü narınc, alma, torənc, limon, heyva və mərsin ağaclarına peyvənd etsələr daha xoş iyli olur¹⁸ (-65-).

NƏSRİN (نسرین) AĞACININ şərhi, onunla tanışlıq, əkilməsi, becərilməsi və ona qulluq qaydaları barədə

Nəsrin ağacının 2 növü var: bir növü odur ki, yarpağı az və daha yumşaq olur. Bu növü Diyarbəkr və Şam vilayətlərində mövcuddur. Həmin vilayətlərdə onu “Xənəsrin” (خنسرین) adlandırırlar. Bir növü İraq, Xorasan, Fars və başqa vilayətlərdə bitir; onun rəngi ağımtıl, yarpağı daha çox, iyi daha xoş olur. Onun ağacı kiçik boylu güllərdən daha iri olur. Ona xidmət göstərsələr çox bar verir və daha yaxşı olur. Ona edilən xidmətlərdən biri budur ki, qurumuş budaqlarını kökdən kəsirlər, dibini belləyirlər, hər cür çör-çöpdən təmizləyirlər.

O çox cücərti verir. Nə qədər artıq olsa çıxarib başqa yerdə basdırırlar. Təcrübədən keçirilmişdir ki, onun budağını kəsib abad və qüvvətli torpaqda əkirlər (yaxşı olur). Onu əkmək istəsələr 1 illik və ya 2 illik cücərtisini, hələ budağı yaşıl olan vaxtda çıxarırlar və

¹⁸ Aşağıdakı cümlələr əsərin haşiyəsində başqa xətlə yazılmışdır: “Hər kəs qış vaxtı səhərlər isti su hazırlayıb gülün dibinə töksə, ola bilər ki, gül ildə 2 dəfə açsın. Həmçinin, gül qönçəsini açılmamışdan əvvəl qamışın (neyin) içinə qoyub hər 2 tərəfini palçıqla bağlaya [bilərlər], istədiyi vaxt qamışdan çıxardıqda dərhal suya qoyar və gül ulduz kimi açılacaq.

yenidən əkirlər. Onun budağını torənc, narınc, söyüd, mərsin və heyva ağaclarına peyvənd etsələr həddən çox yaxşı olur; başqa ağaclara peyvəndi də tutur.

Nəsrin xoş ətirli olsa da, onun güləbi “Fars gülü”nün güləbindən o qədər də yaxşı olmur. Çünki çox zərifdir və oda tabı yoxdur. Ondan xoş iyli müşk çəkmək istəsələr ətir şüşəsi yarıya kimi güləblə doldurulur **(-66-)**, sonra nəsrin yarpağını həmin güləba atırlar, isti günün altında asırlar və 10 gün müddətində qalır. Daha sonra təzə nəsrin yarpağını onun içinə atırlar və daha 20 gün qalır; sonra onu süzür, təmizləyirlər və bunu bir daha təkrarlayırlar, 3-4 dəfə təkrar edirlər. Həmin güləbi paltara səpirlər, çox xoş ətirli olur. Xoş qoxu üçün [.....]¹⁹ ondan səpmək yaxşıdır. Əgər onu bundan artıq təkrar etsələr, son dəfə ona çoxlu nəsrin yarpağı atırlar ki, bütün güləb bir daha [qüvvətlənsin]; onunla güləb təzələnir, sonra kölgədə qurudurlar, öz-özünə tutiya (؟) olur, bütün güllərdən daha yaxşı olur. Yağı güləba töküləsi nəsrin yarpağına töksələr və günün altından assalar ki, bir-birinə qarışsın həmin yağ həddən ziyadə xoş ətirli olur. Süzgəcdən keçirilmiş müşk və ənbəri ona əlavə etsələr ətirli qaliyədən (saç və qaş üçün olan müşk və ənbər qarışıqlı qara yağ) daha yaxşı olar. Bu onun nəticəsində [məlum olmuşdur ki,] bu zəif bəndə (müəllif) təcrübədən keçirmiş və gizli qalmasını istəmədiyindən bəyan edir.

YASƏMƏN AĞACININ

**şərhi, onunla tanışlıq, əkilməsi, yetişdirilməsi,
peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə**

Yasəmən ağacı 4 cür olur: ağ, sarı, qırmızı və mavi. Onun ağ növü daha xoş iyli və mənfəətli olur. O həm bağlarda, həm bostanlarda və meşələrdə mövcuddur. Bundan əvvəl bu ölkədə zanbaq gülü olmadığından sarı və ya ağ yasəmən gülünü yağda bəsləyib zanbaq gülü əvəzinə işlədirdilər. Əvvəllər zanbaq gülü Misir vilayətində mövcud idi. Sonra tədricən Şama, oradan isə Mardinə

¹⁹ Mətnə boşluq var.

gətirdilər və bu zəif bəndə (müəllif) isə Mardindən Təbrizə gətirmiş və indi burada çoxdur və ehtiyac yoxdur ki, onun əvəzinə yasəmən gülündən (-67-) istifadə etsinlər.

Yasəmənə əkmək istəsələr onun cücərtiləri çox olur, gətirib əkirlər. Onun budağını narınc, torənc, limon və mərsin ağaclarına peyvənd etsələr yaxşı olar, başqa ağacları da peyvənd etmək mümkündür.

ƏRGƏVAN (ارغوان) AĞACININ şərhi, onunla tanışlıq, əkilməsi, becərilməsi, peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə

Ərgəvan ağacının barı olmadığından bəzək üçün bağlarda, hovuz və bulaq başında əkirlər. Onun bostan (mədəni) və meşə (yabanı) növləri də olur. Lakin bütün vilayətlərdə bitmir. İsti və soyuq yerlərdə davam gətirir. Onun ağacının körpə cücərtisini və budağını da əksələr bitir. Onun budağını söyüd, ağcaqovaq, alma və başqa ağacları peyvənd etsələr tutur. Bu ölkədə Naxçıvan vilayətində olan Qafan dağlarında və İsfahanda çoxdur, başqa yerlərdə də var.

ZEYTUN AĞACININ şərhi, onunla tanışlıq, əkilməsi, becərilməsi, peyvəndi və ona qulluq qaydaları barədə

Zeytun müqəddəs, nəcib ağacdır. Zeytun yeməlidir və dərmandır. Ondən hazırlanan yağ yanıq vaxtı nur vasitəsinə çevrilir. Ondən rəqi (رقی – ?) sabunu hazırladıqda təmizlik vasitəsinə çevrilir. Ona qulluq göstərilməsə də çox xeyir verir, elə bil ki, dağlarda, meşələrdə [bitib] səmərə verir və ondan gözlənilən məqsəd və mətləb əldə olunur. Bütün meşə ağacları bəhrə verir.

Zeytunun növləri çoxdur. Hər bir vilayətindən [şəraitindən] asılı olaraq onun növləri də yenidən fərqlənir. Baxmayaraq ki, bəzi vilayətlərin meşələrində və dağlarında onun yabanı növləri çoxdur,

lakin onun təbiəti elədir ki, isti yerlərdə daha çox bitir; bununla belə, soyuq dağlarda da çox olur. Bir sıra soyuq yerlərdə, xüsusilə Təbrizdə əkməmiş, bitib çoxalmışdır. Onun ağacını 2 yolla əkmək olar: biri odur ki, ağacın dibində bitmiş cücərtilərini çıxarıb [basdırırlar], digəri isə budağının basdırılması yoludur. Onun cücərtisini digər ağacların cücərtiləri kimi [əkirlər]. Onun cücərtisi böyük köklərə malikdir və onun gövdəsinə bitişir və bir-birindən aralı olur. Belə cücərtini əkmirlər. Ona görə ki, əksələr onun kökü çox olmur, az olur. Onun elə kökü olur ki, oraya gövdənin qüvvətli rişələri birləşmiş olur.

Zeytunun xasiyyəti belədir ki, həmişə onun dibindən və ətrafından budaqlar cücərib çıxır, böyüyür və tədricən ağacın gövdəsinə əlavə olunaraq (bitişərək) bir-birinə qatışır və bir gövdəyə çevrilir. Belə ki, elə zeytun ağacı olub ki, onun gövdəsi 100-200 fərdi budaqdan birləşmiş və bir əsas [gövdə] əmələ gəlmişdir. Bu ağacın xüsusiyyəti odur ki, öz bədəni üçün cücərti verir. Buna görə də, onun cücərtisi öz dövrəsinə birləşir. Onun kökündə cücərmiş 1 illik, ya 2 illik budağını əkmək üçün çıxarmaq istəsələr onun torpağını təmizləyirlər və tədricən elə edirlər ki, qabığının bəzi hissələri budaqla birlikdə qalır. Bu ağacın xüsusiyyəti deyilən şəkildə olduğundan ünsiyyəti xoşlayır, bu yolla möhkəmlənir və toxunmuş şəkli düşür. Buna görə də, onlardan 3-4-nü bir çalada əkmək lazımdır.

Onun təbiətindən xəbərdar olan vilayətlərdə yaxşı təcrübə keçirmişlər və ağacın budağını və kökünü əkirlər. Yuxarı hissədə bitən budaqlardan və çubuqlardan təzə budaq seçib balta və ya dəhrə ilə **(-69-)** elə kəsirlər ki, ağacın qalın qabığından bir qədərli onun üzərində qalsın. Yaxşı tutur və daha yaxşı bar verir.

Təbiəti zeytun ağacı ilə uyğun gəlməyən ərazilərdə onu becərməyə səy göstərsələr, bir çalaya bir neçə budağı əkmək lazımdır; çalanın ətrafını qazıyıb arx kimi etməli ki, orada su çox olsun və hər tərəfdən su içə bilsin. [Belə olduqda] hər tərəfdən cücərti verəcək. Onun bütün ətrafını hər il belləyirlər ki, öz təbiətinə və xasiyyətinə uyğun olaraq cücərti versin və həmin şəkildə tutub inkişaf etsin.

Bütün ağacların dibini belləmək, onlara qulluq etmək, peyin vermək faydalıdır və mənfəətli olur. Nə qədər çox cəhd göstərsələr, o

qədər yaxşı olur. Lakin bəzilərinə çox su verilsə ağac canına çəkir və məhsuldan düşür.

HİND QOZU AĞACININ vəziyyəti və onunla tanışlıq barədə

Onu hind dilində qabığı soyulmamış vaxtda “Nargil” adlandırırlar, elə ki, qabığını soydular “Tinkan” deyirlər. Münzi, xitay dilində ona “Badən” geyirlər. Onun ağacı tamamilə xurma ağacı kimidir. Lakin xurma ağacından daha uzun və gövdəli olur. Onun daha hündür olan ağacları 150 gəzə çatır. Xurma ağacı kimi budaqları baş hissəsində olur. Lakin onun budağı xurma budağından daha uzun və əhatəli olur; onun uzunluğu 6 gəz, eni ondan da geniş olur. Yarpağının uzunluğu 1 gəzə çatır; ondan səbət düzəldirlər, evlərin üzərini, bizim qamış və həsirlə örtüyümüz kimi örtürlər (-70-).

Təzə vaxtı onun yarpağı fil üçün yaxşı və saz yemək hesab olunur. Onun budaqlarından və yarpağından ev və bağ çəpərləri düzəldirlər. Onun da, xurma ağacı kimi, lifləri olur və ondan ip (kəndir) toxuyurlar. Həddən ziyadə möhkəm olur, dənizin şor suyu ona təsir etmir; ondan gəmi lövbəri üçün ip toxuyurlar. Nargil adlandırılan hind qozunun üst qatını (qabığını) su quyusuna atırlar ki, tam yumşalsın. Sonra onu döyürlər və lifi onunla qarışdırırlar (sürtürlər), gəmi lövbəri, qamçı və başqa şeylər üçün ip toxuyurlar.

Xurma ağacı kimi, onun da baş hissəsini kəssələr məhv olur və ola bilsin ki, bir daha bar verməsin. Onun budağını 2-3 yerə yarırlar, evlərin üzərini örtürlər. Onun orta hissəsi ağacın su içən hissəsi olduğundan zəif olur. Lakin kənarları həddən ziyadə bərk və möhkəm olur ki, cida, nizə, balta və s. dəstəkləri ondan hazırlanır. Onun ağacı o qədər möhkəmdir ki, bəzi adamlar ondan mizraq (cida) hazırlayırlar, ucunu itiləyirlər və dəmir əvəzi istifadə edirlər. O qədər bərk olur ki, itə vursalar ölümcül təsir edər. Onun ağacı qapı taxtası üçün layiqli [materialdır].

Tumurcuqlu (طعم -?) xurma ağacı kimi, [hind qozunun] barı da

hər dəfə onun tumurcuğu əmələ gəldikdə olur: 2 və ya 3 tumurcuq əmələ gəlir, onlar açılan kimi barı üzə çıxır. Yenə də tumurcuqlar görünür. Belə ki, ildə 12 ay ardıcıl olaraq onun barı olur və ağac heç vaxt barsız qalmır.

Hind qozu ya çox yetişmiş, ya yarı yetişmiş, ya yetişməmiş olur; ya da onun tumurcuğu [yenicə] çıxmış olur. Hər bir tumurcuqda, xurma kimi, salxım əmələ gəlir. Lakin hamısı tutmur və bəzisi barın tökür. Belə ki, hər bir tumurcuqda 2-3, ən çoxu 10-12 meyvə olur, qalanı tökülür. Onun tumurcuğunu kəssələr ondan qəraqmez (قراقمز – ?) şəklində və rəngində [maye] axır ki, ondan şirə alırlar. Onu təzə-təzə içirlər, kefləndirici olur. Təzə halda içməsələr turşuyur və heç bir işə yaramır. Hind dilində ona “Təq” (تق) deyirlər.

Bəziləri həmin tumurcuqlardan o məqsədlə kəsirlər ki, ağacın qabığından monqolların “kukur”ları kimi qab hazırlasınlar və onun dibinə qoysunlar. Səhər qoysalar axşam üstü alırlar və əvəzinə başqa birini qoyurlar. Açılan hər bir tumurcuq 4 gün şirə verir; qadın, kişi, uşaq – hamı həmin məstedici şirədən içirlər.

Dediyimiz kimi, onun tumurcuğu ilə barı eyni vaxtda olur. Bir ağacda bəzi hissələri tumurcuq olur, bəziləri meyvə, başqa ağac da bu cür olur. Həmin ağacda hər vaxt şirə olur və əsla qurtarmır və ağacın barı da [azalmır]. Onun kiçik boyda olan daxili hissəsindən çömçə düzəldirlər, odun əvəzinə də yandırırırlar. Bəzi hissələri çox böyük olur, elə həcmdə olur ki, ona 2-3 kasa su yerləşər. Ona dəşik açaraq dolça hazırlayırlar ki, quyudan su çəksinlər. Xörək üçün kasalar da düzəldirlər.

Hind qozu tam yetişmədiyi halda onun çölü yaşıl rəngdə olur və daxilində təmiz su kimi maddə olur, lakin təlx və mazı olur. Yarı yetişdikdə onu dəşirlər və qabığını soyurlar. Onun üzərində dəşik yeri kimi 3 yer olur. Belə vaxtda daha yumşaq olur. Onu dəşirlər. İçərisində şərbətə bənzər xoş dadlı şirin su olur. Həmin dəlikdən suyu içirlər. Sonra onu sındırırlar. İçərisindəki [maddə] qatıq kimi qatı, şirin və xoş tamlı olur. Yetişdikcə onun suyu şərbət kimi şirinləşir və azalır. Elə ki, tam qurudu suyu qalmır, müşahidə olunduğu kimi, hamısı ləpəyə çevrilir. Müəyyən müddət saxlamaq

istəsələr dəyişilməməsi üçün qabığı ilə birlikdə saxlamaq lazımdır (-72-). Saxlamaq istəmədiklərini qabıqdan təmizləyirlər. Təzə olduqda daha yaxşı olur və bıçaqla açmaq mümkündür.

Ağac əldə etmək üçün əkmək istəsələr onun təzəsini qabığı ilə birlikdə evdə saxlayırlar və bir neçə gün ərzində hər gün üzərinə su səpirlər. Onlardan cücərənlərinin baş hissəsi, cücərti vaxtı baş açan soğan sayacağı, qaban dişi kimi ağ rəngdə çıxır. Bu şəkildə baş açan hər birisinin nər (erkək) olduğunu bilirlər və [əksələr də,] tutmayacaq. Yaxşı olanlarını yarım gəzdən bir, az və ya çox, çuxur qazıyıb oraya qoyurlar, üzərinə nəm torpaq tökürlər; tez cücərir və mütləq xurma ağacı kimi cücərəcək. İldən-ilə böyüdükcə onun aşağı budaqlarını, xurma ağacında olduğu kimi, kəsirlər ki, ağac inkişaf etsin. Ona çay, çeşmə, kəhriz və xüsusilə, quyu suyu olmasa əsla su vermirlər. Əksər vaxtlarda, bütün fəsillərdə yağış yağan yerlərdə yağış suyu ilə becərilə [yaxşıdır]. Onu torpağı hamar və çuxur olan yerlərdə [əkirlər].

Fil “Cəki-bəki” [bitkisini], eləcə də, təzə quru hind qozunu, onun yarpağını, çəltiyi, istiotu və meşədə olan digər meyvələri, ələfi yeyir.

İqlimi mülayim olan vilayətlərdə [hind qozunun] ağacı bitir, lakin bar vermir. Tam isti olan yerlərdə isə həmişə, ağac kəsilənə kimi, bar verir. Qoz yetişdikdə onun üzərində həm yetişmişləri olur, həm də tumurcuqları cücərmiş olurlar ki, ardıcıl olaraq yetişirlər. Yetişmişləri bir salxımda, bəzən iki salxımda olur və bu qaydada [bar verir].

[Hind qozu] Hindistan vilayətində Kənbayət, Möbər, Kuləm, Cəndlai, Heyli, Duyəqir və Silan [ərazilərində] olur. Cəvdə, Cəvidə və Çin vilayətlərində onu seyr etməkdən ötrü əkirlər. Lakin oranın istisi çox olmadığından bar vermir. Çində soyuq olan yerlərdə qışda yarpağını tökür və çılpaq qalır (-73-). Bahar çağы yenidən yarpağı əmələ gəlir. Soyuq mülkdə də bu ağac həmin səbəbdən tab gətirmir. Boğrə, Hərcun, Vasit vilayətlərində var. Hörmüzdə də var. Bu zəif bəndə (müəllif) görüb ki, bar verir. Lakin çox isti olmayan Vasitdə bar vermir.

ÇƏNBƏR XİYARI AĞACI **ilə tanışlıq barədə**

Hind, münzi və xitay dillərində ona “Zərke” deyirlər. Ağacı çox böyük olmur. Alma ağacı boyda olub çoxlu qol-budağa malikdir. Yarpağı xırda, qarayonca yarpağı boyda, bir az ondan böyükdür. Onun yarpağını başqa göyərtilər kimi turş və turş olmayan yeməklərdə [istifadə edirlər] və qəlyə hazırlayırlar. Xoş dadlı, xoş iyli, ləzzətli və nazik olur. Onun ağacının gövdəsi və qabığı hamar olur. Nə qədər ki, təzədir gövdəsi yaşıl, gülünün ortası sarı, yarpağı ağ, nərgiz gülünün qönçəsi kimi, lakin, bir qədər kiçik olur. Açılib genişləndiyi vaxt gülünün iyi xoş olur. Adamlar ona həvəs göstərilər, iyinə görə dərib həzz almaq üçün saçlarına taxırlar. Gülü töküldüyü vaxt çənbər xiyarının ucu paxla kimi üzə çıxır və yetişmək vaxtı çatanda kürən rəngdə olur, tam yetişdikdə isə ağacın üstündə qara rəngdə olur və quruyur. Bəzi adamlar onu yetişdiyi vaxt, içi şirin olduğu üçün, yeyirlər.

Onun ağacı kiçik olduğundan [məhsulunu] əl çatan yerədək dibindən yığırlar, qalanını ağaca çıxıb yığırlar. Onun gövdəsinin qalınlığı iki əl arasına sığacaq qədərdir, bir qədər çox və ya az ola bilər. Bu bitki Kuləm, Qəndlan, Heyli, Həkəri, Duyğir vilayətlərində olur (-74-), Kenbayət, Sərəndib, Cavə, Cavi və Çin vilayətində [də] var. Bağların əksəriyyətində əkirlər, meşələrdə olmur. Onu əkmək istəsələr toxumunu təzə vaxtı basdırırlar ki, çox bərkiməsin.

Misir vilayətində olur və onun ağacı Hindistanda bitin ağacdən daha böyük olur. Oranın çənbər xiyarı hind növündən daha yaxşı və gözəl olur. Əttarlar onu yüksək qiymətə alırlar. Təbiblər [onu alarkən] şərtləşirlər ki, misir növü olsun; hind növü işə yaramır.

HİND XURMASI ? **ağacı ilə tanışlıq barədə**

Hind, münzi, xitay dillərinin hamısında ona “Hinduxurma” deyirlər. O çox nəhəng ağacdır, çinar ağacından daha böyük olur, belə

ki, 10 nəfər onun gövdəsini qucaqlaya bilmir. Çoxlu qol-budağı var. Lakin çox hündür olur. Onun kölgəsi altında bazar açırlar, yığışib oturlar. Onun gövdəsində və budaqlarında kiçik tikanları var, lakin pələng dırnağı kimi möhkəm və bir-birinə yaxın olurlar, heç kəs ona yaxın gedə bilmir. Çox iri və qocalmış ağacların aşağı gövdəsi isə tikandan təmizlənmiş olur və onun qabığı çürüyür. Yuxarı hissəsində olan budaqlarını kəsərti ilə nərdivan kimi doğrayıb təmizləyirlər ki, üzərindəki hind xurmasını yerə töksünlər. Cavan və daha alçaq olan ağaclarının [meyvəsini] uzun çubuqla tökürlər. Onun yarpağı xırda, qarayonca yarpağı kimidir və turş olur. Ondan qəlyə hazırlayırlar ki, turşlaşsın.

Hind xurmasının meyvəsi bir qarış uzunluqda, iki barmaq enində olur. Yetişməmiş təzə və yaşıl vaxtlarında həddən ziyadə turş olur və ondan qəlyə hazırlayırlar. Onun turşluğu sirkə, nar dənəsi, sumaq və s. [bitkilərdə] olmur, onlardan daha turş olur. İldə bir dəfə yayda yetişdikdə bar verir (-75-).

Onun üzərində kiçik gülə bənzər [cücərti] olur, belə ki, ovuca sığışır. Yetişdikdə yığıb qarışdırırlar və üzərinə duz səpirlər, günün altında saxlayırlar ki, suyu çıxsın. Sonra səbətlərə və iri küplərə doldururlar ki, onu duz kəssin; yenidən günün altına qoyurlar, yenidən suyu çıxır və quruyur. 10-15 gün bu qaydada hazırlayırlar ki, nəmliyi çıxsın. Tərkibində nəmlikdən əsər qalmadıqda arxayın olmaq olar ki, iylənməyəcək, ona qurd düşməyəcək. Sonra özləri üçün saxlamaq istədikləri hissəni küplərə və bəstilərə qoyub saxlayırlar. Başqa yerlərə [göndərmək] üçün əmtəə olan hissəsini isə, xurma qusərəsi kimi, qusərə (قوصره – ?) edirlər. Bu ölkədə o hind xurması kimi məşhurlaşmış və onu qusərə şəklində görüblər. Belə ki, şirin olan hər şeyi, turş olan hər şeyi, görünüş və formasına görə eyni rəngdə olmasa da, hansı səbəbdən başqasının adı ilə adlandırırlar?

Ən yaxşısı budur ki, duzu ehtiyatla burmuş olsunlar; o qədər tökmək lazımdır ki, iylənməsin, daha təmiz və ehtiyatla qorumaq lazımdır. Yaxşı növlərindən hazırlananda xoş tamlı olur. Onun əlaməti odur ki, tam qaralmır, özünə məxsus olan şəqrə (شقره – ?) rənginə düşür. Çox duz tökdükdə tez günün altına qoyub istinin

altında saxlayırlar; onun müddətini riayət etməsələr qaralar və qızarar. Onun qabığı nazik, lakin möhkəm olur. Günün altında qalıb yumşalan vaxtda [qabığını] çıxarib atırlar. Bəziləri onun üzərində qalır, belə ki, içindən tanınır. Onun kökü ortasında olduğundan bu cür çıxır.

Bu ağac Mübər, Kuləm, Heyli, Duyqır, Həkəri və Qəndlam vilayətlərində olur və Kənayət, Kuzrat, Sərəndib, Cavədə olmur. O həm meşədə, həm də əksələr bostanda bitir (-76-). Əkmək istəsələr kökü tumdan bitən ağacının cücərtisini çıxarib [başqa yerdə] basdırırlar. Çünki onun tumu asan cücərir. Onun buraya gətirilən tumu duza qoyulduğundan, ola bilər ki, cücərməsin. Orada duzsuz olduğundan asan cücərir.

DARÇIN (درخت دارچنی) AĞACININ vəziyyəti ilə tanışlıq barədə

Xitay və münzi dillərində ona “Kuysin” deyirlər. Onun ağacı çox böyük olur, çoxlu qol-budağa malikdir. Yaşa çatmış və böyümüş ağacının [gövdəsinin] yoğunluğu o qədər olur ki, onu 5-6 adam qucaqlaya bilər. Onun hündürlüyü çinar və böyük qoz ağacı boyda olur. Yarpağı ağ ağac yarpaqları boyda və girdə şəkildə olur. Onun hər iki tərəfi tamamilə yaşıl və qalın olur.

Hindistan vilayətində Məbər, Kuləm, Mündlayi, Həkəri və Helinin meşələrində, dağlarında, [dəniz] sahillərində mövcuddur. Çin vilayətində, Qəmcu vilayətində və Sincuda və onun nahiyyələrində [də] olur. Lakin Hindistanda olan [növləri] daha yaxşıdır. Bu elə növüdür ki, daha yüngül, zərifdir və onun dadında acılıq və [həmçinin] şirinlik daha azdır. Çin vilayətində olan növü daha bərk, iyi, kəskinliyi və şirinliyi daha üstündür və onu Çin əmtəəsi kimi Hindistana aparırlar; Hindistana aid olanlarını [isə] Çinə və Xitaya aparmırlar. Çünki onların darçını olan yerdə hind darçınına məhəl qoymurlar.

Çində darçın ağacından kafur²⁰ alırlar. Bu elə olur ki, onun budağını qaynadırlar, kötüyü kafura çevrilir, həddən ziyadə yüngül və yaxşı olur. Onu qədrini bildikləri yerlərdə istifadə edirlər. Onun orta (iç) hissəsi də yaxşı olur (-77-), altında qalan hissəsi isə daha qəliz olur; ona “Kafur-e kasei” (kasa kafuru) deyirlər. Onun iri, yoğun hissələrini tacirlər götürürlər və Hindistan vilayətlərində satırlar. Ya da belədir ki, onların darçın ağacı olmur və ya ondan kafur alındığını bilmirlər, bu səbəbdən Çindən satılmaq məqsədilə Hindistana gətirirlər, Hindistandan [isə] bu ölkəyə gətirirlər.

Fənsuri kafuru (كافور فنسری) odur ki, bəzi [darçın] ağaclarında, ağacın qabığının altında, mayasında, yarıqlarında toplanılmış kitrəsindən (yapışqanlı maddəsindən) əldə edirlər. Tacirlər üzərində fənsuri kafuru olan budaqları dəfələrlə buraya gətirmişlər; görmüşük və varımızdır. Ona görə “Fənsuri” deyirlər ki, bu adda olan adada olur. Hindistan və Çin hüduqlarında yaxşı və çox hasil olunur. Ağacını da əldə edirlər.

Əvvəllər belə sorraq yayılmışdı ki, kafur ağacı meşədə digər ağaclarla birlikdə olur və çox adam onu tanımır. Ağacı belə tanıyırlar ki, onun gövdəsinə həmişə ilan sarılmış olur və soyuq ona təsir edəne kimi orada qalır. Yayda onun üstündə çox zəhərli və öldürücü ilan yatdığından, həmin ağacı müəyyənləşdirmək (nişanlamaq) istəyənlər və ilana görə ağaca yaxın gedə bilməyənlər ağaca [uzaqdan] ox sancırlar. Elə ki, qış oldu, ilan ağacdən aralanır və ox ilə həmin ağacı tanıyırlar və kafuru toplayırlar. Yoxlanıldı və aydın oldu ki, bu boş və əfsanəvi sözdür. Darçın ağacı barədəki bu söz-söhbət həmin mülkdə müşahidə aparan və öz sözlərinə “inanan” adamların dediyi və tədqiq etdiyi sözlərdir.

Darçın ağacı çubuğundan cüng (جـونگ – ?) gəmilərin, qapıların, sarayların [tikilməsində] istifadə edirlər və ondan çoxlu alətlər hazırlayırlar. Bundan əlavə onun çubuqları, müşahidə olunduğu kimi, ağdır və bir az sarıya və qırmızıya çalarlıdır. Digər bir darçın növü var ki, onların nəzərində çox əzizdir və onun olduğu yer də (-78-) əzizdir. Onun da iki növü var: biri odur ki, burada ona “darçını”

²⁰ Ekvatordakı ölkələrdə bitən bir ağac şirəsindən hasil olunan, təbabət və texnikada işlədilən kəskin və spesifik qoxulu maddədir (P.V.).

deyirlər. Digəri odur ki, ona “qərfə” deyirlər. Hindistanın bəzi vilayətlərində olur və Çinin də bəzi vilayətlərində var. Lakin Çin qərfəsi daha yaxşıdır. Qərfənin gövdəsi zəifdir. Darçının gövdəsi burada müşahidə olunduğu kimi bərk olur. Onun ağacı bir adam boyda, yoğunluğu barmaq qədəri olur; onun üzərində topa-topa budaqları olur; o səhralarda və dağlarda olur, bağlarda da əkilər. Hər il onun çubuqlarını kəsirlər, qabığını soyurlar və yandırırlar. Sonrakı ildə kökündən yeni bar verir.

Onun kiçik, uzunsov gülü olur. Gülü töküldükdə qərənfilə bənzər məhsul verir ki, bu vilayətdə ona “darçın gülü” deyirlər. Bu gül deyil, əslində onun məhsuludur. Çox xoş dadlı, xoş iyli olduğundan həmin vilayətdə onu aşa (xörəyə) qatırlar. Buraya az gətirilir. Çin darçımını da, bu vilayətdə və məmləkətdə olduğu kimi, hər kəs əmtəə kimi satmır, həm də az gətirirlər. Bu növ darçın Hindistan vilayətində olan qərfə adlanan darçındır. Çin vilayətində olan növünə “Məxsusi darçın” (دارچن خاص) deyirlər və padzəhr kimi istifadə edirlər – əvvəllər az gətirirdilər, indi çoxdur.

Köhnəlmiş və ya su və dəniz nəmliyi dəymiş olanları pis dada malik olurlar, təzə olanları daha yaxşıdır. Bu növ darçın Qəmcu və Sincu vilayətlərində olur, bu növdən Cavə vilayətində də var. Onun yarpağı da böyük darçın ağacının yarpağı şəklində və formasında olur, lakin bir az kiçikdir. Həmin ağacları əkmək istəsələr, ağacın cücərtisini basdırırlar və yaxşı tutur (-79-).

İSTİOT (فَلْت) AĞACININ vəziyyəti ilə tanışlıq barədə

İstiot ağacı qara [olur]. Ona hind dilində “Nil”, münzi və xitay dillərində “Hursyu” deyirlər. Onun ağacı meynə tənəyi kimidir və qalınlığı da həmin qaydadadır. Necə ki, meynədən iplər çıxır və özünü ağaca bağlayır, bunda da həmin cürdür. Onun bostan (mədəni) növləri buradakı üzümə bənzəyir. Bəzisi meşə (yabanı), bəzisi bostan növü olur və bostan növü daha yaxşıdır. Burada üzüm əkməyə səy etdikləri kimi orada istiot əkməyə çalışırlar; bağlarda, evlərinin

ətrafında, harada [mümkündürsə] onu əkirlər. Zərurət üzündən [yanında] başqa iri ağacları əkirlər ki, ona dırmaşsın. 100-200 gəz hündürlüyü olan ağaclara dırmaşır. Onun barı kiçik üzüm salxımı kimi və yaşıl olur. Onu dərib günün altında saxladıqları vaxt quruyur və qaralır. Onun sarmaşması üçün əkiləcək ağacın daha faydalı və səmərəli ağac olması [yaxşıdır]. Hindistan vilayətinin meyvələrindən biri enbədər (عنبة) ki, onun ağacı çox uzun olur. Həm meyvə əldə etmək və həm də istiot ağacının onun üzərinə sarmaşması üçün əkirlər. Enbə ağacının şərhi ayrılıqda veriləcəkdir.

İstiot ağacını kökü ilə birlikdə əkirlər. Onun kökündə toxumu da çoxdur və cücərir. Onu çıxarıb başqa yerdə əkirlər. İstiot ağacı ən çox Kuləm, Heuli, Duyğur və başqa vilayətlərin bağlarında olur (-80-). Kunbayıt, Kuzrat, Dehli, Sərandib, Cavə və Cavi vilayətlərində olmur. Hindistanın həmin vilayətlərinə və onun mövcud olmadığı Mynzi, Xitay, Əfrəc və digər vilayətlərinə aparırlar. Bu ölkədə təbiblərin padzəhər və bir neçə başqa dərman qatışıqları üçün axtardıqları və az tapılan ağ istiot Çin vilayətinin hüdudlarında olur. Ətrafındakı başqa vilayətlərdə buna çox meyil etməirlər və fikir vermirlər, çünki, çox yandırıcı olur. Əmtəə kimi başqa yerlərə də aparmırlar. Çünki, qara istiot olan yerdə onun xiridarı olmur. Qara istiotu həmin ölkələrə apardıqda ağ istiotdan ikiqat baha qiymətə satırlar. Bu vilayətdə yaxşı meyvə olan yerdə pis meyvəyə fikir vermədiklərindən başqa vilayətlərdən gətirilmiş yaxşı meyvəni baha qiymətə və sevə-sevə alırlar. Pis meyvədən və əmtəədən başqa vilayətlərə aparsalar da heç kim almaz. Heç kim ona məhəl qoymur və aparmır. Ağ istiot həmin vilayətdə olan belə bir şeydir; bu vilayətdə [isə] ehtiyac olduqda belə nadir hallarda tapılır. Aydınır ki, padzəhər və bir heçə digər dərman qatışıqları üçün alırlar.

Qara istiotun əksəriyyəti dəyməmiş halda və tam qaralmamış şəkildə olur. Onu yığırlar və istifadə edirlər. Əsl ağ istiot ondan daha ağ olur. Qara istiot bir az iri olur. Bu zəif bəndə (müəllif) çox müşahidə etmişdir. İstiot ağacı uzunömürlü olur və onun çubuğu çox işə yaradır (-81-).

QƏRƏNFİL AĞACININ vəziyyəti ilə tanışlıq barədə

Ona xitay və münzi dillərində “Nik tik” deyirlər. O razıyənə (cirə) və kasni otu kimidir və hər il kökündən cücərir, gül açır, bar verir, quruyur və yenə də kökündən cücərir. Bəziləri isə tökülmüş toxumlardan cücərir.

O otdur, ağac deyil və toplu halda bitir. Onların daha çox inkişaf edəni bir barmaq qalınlığında olur. Yarpağının uzunluğu sərxə dili boydadır, bir az uzunsov və tam yaşıl rəngdə olur. Onun gülü də uzunsov, ağ və həm də qırmızı rəngdə olur. Zəfəran gülü kimidir, [lakin,] bir az böyükdür. Çox xoş ətirli olur. Gül mövsümündə adamlar onu bənövşə və nərgiz gülü kimi dəstə-dəstə yığıb iyləyirlər, gözəlliyinə və iyinə görə saçlarına sancırlar, qoltuqlarına, qollarına qoyurlar.

Onun gülü töküldükdə barı qərənfil olur. Onu hər kəs öz mülkündə bilərəkdən əkir. Səhralarda bəzi yabanı növü var, lakin, bostan (mədəni) növünə çatmır.

Bu Cavə vilayətində bitir və başqa yerdə olmur. Onu əkmək istəsələr təzə toxumunu isti yerdə əkirlər ki, cücərsin.

HƏLİLƏ²¹ (هليله) AĞACININ vəziyyəti ilə tanışlıq barədə

Onun bir neçə növü var: “Kabuli” adlanan böyük həlilə və sarı həlilə. Həlilə meşələrdə bitir. Heç kəs onu tanımır. Meşə ağacları kimi həddən ziyadə çox olur.

Onun ağacı alma, heyva və gavalı ağacları kimi kiçik olur. Onun yarpağı kiçik və uzunsovdur, söyüd yarpaqlarından qısa, lakin ondan qüvvətlidir. Ağacının qalınlığı kişi bədəni kimidir.

Alma və qaysı meyvələri kimi o da ağacın üzərində üçü, dördü, beşi bir yerdə, bir qismi isə tək-tək olur. Yaşıl olur, yetişdikdə rəngini dəyişir. Hər kəs meşəyə gedib onu gətirmək istəsə [gətirər],

²¹ Toxumları tibdə işlədilən bitkidir (P.V.).

bizdə meşədən mazi gətirmək kimi bir şeydir.

Bəziləri onu təzə vaxtlarda güləbə qoyurlar ki, yetişsin və bu həmin [həlilədir ki,] ona “Bəslənilmiş həlilə” deyirlər.

Deyirlər ki, onun cücərtisi çoxlu ağac yetirir və ağacdən düşən hər bir həlilə cücərir. Onun ağacını əkmək istəsələr təzə həlilə əkmək və ya onun cücərtisini basdırmaq ya da peyvənd etmək lazımdır.

O Kuləm vilayətinin meşələrində çoxdur. Həmçinin, Hədrani, Duyğir və Çənkəri meşələrində də vardır.

FUFEL (فُوفَل - ?) AĞACININ vəziyyəti ilə tanışlıq barədə

Ona münzi və xitay dillərində “Fənam”, hindu dilində “Pupel” deyirlər. Onun ağacı nazik və xurma ağacı şəklində olur. İri olanlarının yoğunluğu yarım göz olur və ya onun gövdəsinə qırmancın $\frac{1}{4}$ -ni bağlamaq olar. Hündürlüyü 20 gəzdən az və ya çoxdur (-83-). Onun gövdəsində hamar qabığı var. Başındakı budaqları və yarpaqları xurma ağacının budaqlarına bənzəyir, lakin qısaadırlar. Yarpağı yumşaq və tam yaşıldır. Onun barı əvvəl xurma tumurcuğu kimi çıxır, açılır və xurma salxımı kimi asılmış vəziyyətdə olur. Hər salxımda 70-80 ədəddən az və ya çox [meyvəgilə] olur. Nazikliyinə görə hər kəs həmin ağaca çıxma bilmir, çünki ağac tab gətirmir və həm də [yerə] çox yatmış olur. Fufəl yetişdikdə və qızardıqda özü yerə tökülür və hər birinin iç-içə qlafı var. Mən (müəllif) onu qlafli görmüşəm, tacirlər mənim üçün gətirmişlər və işlətmişəm .

Təzə vaxtı ondan bir neçə ədəd yedikdə adamı gic və huşsuz edir. Çoxları onu qurudulmuş halda yeyir, onu əhənglə [yuyurlar] və qara bibərlə [də] yeyirlər . Onun çubuğunun daxilində su axdığına görə çubuğun kənarları bərk olur. Onu parçalayıb mizraq (cida) hazırlayırlar. Dəmir mızraqı olmayanlar onunla qənaətlənə bilirlər, çünki iti və bərk olur.

Bəzi adamlar fufeli qaynadırlar ki, onun acı suyu çıxsın, sonra qurudurlar və bu həmin qızarmış növüdür ki, onun izahı başqa yerdə

veriləcək . Bu ağac Cavə, Cavi, Silan, Məndlan, Kuləm, Heyli, Bonqale, Xəbkəri vilayətlərində bütün meşələrdə bitir və bağçalarda da əkirlər. Fufəli təzə vaxtda əksələr cücərir. Hindlilər həmişə onu əhənglə [yuyub] qara bibərlə yeyirlər. Kim ondan çox yesə onun düşkününə çevrilir və onsuz qala bilmir.

QARA BİBƏR (تنبول) AĞACI **ilə tanışlıq barədə**

Onun yabanı (meşə) və mədəni (bostan) növlərinin hər ikisi var. Bütün meşələrdə çox olur. Onun ağacı **(-84-)** nazikdir və barmaq yoğunluğunda olur. Ağacların dibində bitir və ağaca sarmaşaraq başına kimi gedir; ağac 100 gəz, 200 gəz hündür olsa da sarmaşığı kimi onun başına qalxır . Meşələrdə olur, ağacı da, yarpağı da həmişə yaşıl olur. Yeni əmələ gələnləri ağ rəngli və nazik olurlar. Yarpağını əhənglə [yuyub] qara bibər ilə qarışıq yeyirlər. O Hindistanın əksər vilayətlərində – Cavə, Cavi, Silanda bitir, Kənbayitdə olmur, Çin və Çuçu vilayətlərində də vardır.

CƏKİ-BƏKİ (جکی بکی - ?) AĞACININ **vəziyyəti ilə tanışlıq barədə**

Cəki və Bəki ağacı bir-birinə oxşar iki ağacdən ibarətdir, onların meyvələri də bir-birinə oxşayır. Lakin cəki meyvəsinin qabığı sarı, bəki meyvəsinin qabığı yaşıl olur, amma hər ikisinin içi ağdır. Onun ağacı bir adam boyda, qalınlığı bir gəz olur; qırmanc onun gövdəsinə çatır. Yarpağı 3 gəz qədərində, genişliyi 3-4 gəz olur (?). Tamamilə yaşıl olur. Yarpağı başını yuxarı tutmuş haldadır. Onun üzərinə su töksələr, ney yarpağı kimi, özünə qəbul etmir. Dik vəziyyətdə yuxarıya doğru dayanıb durur. Bar gətirdikdə və böyüdükdə ağacdən asılı qalır. Böyüdükcə onun təkəki (تباکی -?) uzanır, belə ki, yerə oturur. Hər ağacı bir cür səmərəyə malikdir, həmişə birlikdə yetişir. Belə ki, ildə 12 ay onun barı qarmaqarışıq halda yetişir.

Cəki-bəkinin hər biri 6-7 mən, 12 mənə qədər olur; yetişdikdə onun iyi gözəl ətirli yemiş iyi kimi xoş olur, içi isə yağlı olur. Onu 4 yerə bölürlər. Tərkibindəki toxumu ayrı-ayrı olur, 100-dən 150-ə qədər kiçik xurma toxumu kimi toxumları var. Onlar ağ olurlar. Onun çölü (zahiri) qatılaşmış doşab kimi yumşaq olur və ortasında (-85-) ağ rəngdə tumu var. Onun zahiri çox xoşa gələn, özü şirin və ləzzətlidir. İçindəki toxumu suda bişirildikdə şabalıd kimi olur. Bundan başqa onun nəyi varsa işə yaramır. Yetişdikdə 1-2 gün ərzində yeməsələr, tez ziyan verən yay yemişi kimi, o da tez xarab olur. Onun ağacı uzun illər boyu qalır. Bəki ağacı da bu cürdür, onun barı da bu cür olur, tamı da eynidir. Təkcə fərq ondadır ki, onların qabığı müxtəlif rəngdədir. Onun ağacını əkmək istəsələr tumunu əkmək lazımdır. Bu ağac Mübər, Kuləm vilayətlərində çoxdur, Findlai [ərazisində] də bitir.

ÇAY AĞACININ vəziyyəti ilə tanışlıq barədə

Bizim həkimlərin sözü ilə ona “Şah xolq”, münzi və xitay dillərində “Çəh” deyirlər. O Çinə daxil olan Münzinin bəzi vilayətlərində bitir və Qəmçu vilayətində bütün dağlarda, səhralarda, meşələrdə olur. Ağacı mərsin ağacı boyda olur, yarpağı nar yarpağına oxşayır, lakin ondan kiçikdir; yarpağının rəngi tamamilə yaşıldır. Onun yarpağını yığır, buxarda bişirirlər, günün altına sərilər ki, qurusun. Ona nəmlik dəyməsə bir neçə il öz qüvvəsində qalır. Onu Çin və Xitayın bütün vilayətlərinə əmtəə kimi aparırlar. Həddən ziyadə içirlər. Böyük əmtəədir və onun sövdələşməsindən çox səmərə əldə olunur. Hindistan vilayətində (-86-) onu çox içmirlər.

Xitay vilayətinə mənsub Çinçyuda çayın digər bir növü var ki, onun ağacı bir az böyükdür, yarpağı da narınc yarpağı kimi daha böyük, nisbətən ondan kiçik və onun kimi qalın olur. Həmin ərazi zəman (ضمان) və müqatiə (مقاطعه) kimi müəyyənləşdirilib və [gəlirləri] hər il divana çatdırılır; başlı-başına buraxılmayıb ki, kim

istəsə aparsın. Müəyyən olunub ki, hər bir adam ondan neçə xarvar (خوار) aparır və nə qədər zamana və müqatiyə verir.

Çaydan xüsusi (خاص – xas), orta və xərclik (خرجی) kimi növ-bənöv şirələr alınır. Xas sayılan növünə müşk, kafur və başqa şeylər qatıb qarışdırırlar. Onun da ayrıca “tamğaçası” var. Onun yarpağını dəyirməndə həna kimi üyüdürlər, ələkdən keçirirlər, uzunsov kağızlara büküb üzərinə tamğa möhürü vururlar ki, heç kim tamğasız sata bilməsin. Onu tamğasız satanlar günahkar hesab olunurlar. Beləliklə, kağızın içində başqa vilayətlərə aparırlar, böyük əmtəədir və onun tamı və tərkibi [açıq çay] kimi qalır.

Göstərdiyimiz ilk çay növünə “Ça” (چا), yəni yabanı çay (چای بری) deyirlər. Bu çay növünə tamğa qoyurlar. Lakin çöldə bitənlərinə müqatiə düşmür. Kim istəsə yığa bilər. Qubilay qaanın²² göstərişinə əsasən çay ağacını Xitay vilayətinə gətirib əkməşlər və məhsul vermişdir. Kim istəsə əkə bilər. Hər çay növü isti və soyuq yerlərdə bitir. Qaanın çay əkdici Xanbalıq şəhərinin yanındakı Çəndu ərazisi soyuq yerdir.

Çay ağacının gülü sarı və şaftalı gülü boyda olur, onun toxumu noxud boyda və sarı rəngdədir. Onu əkmək istəsələr həm toxumunu, budağını, həm də, cücərtisini əkirlər, hər formada tutur (-87-). Hamamdan axan üfunətli suyu onun dibinə yönəltələr tez cücərir və böyüyür.

“Axırncı çay” yetişən ərazi müşkə malik olan ahuların mövcud olduğu vilayətin yaxınlığındadır. Ahular çox xoş iyə malik mələkotu və başqa ələfləri və şax-budağı yeyirlər.

ENBƏ (عنبه - ?) AĞACININ vəziyyəti ilə tanışlıq barədə

Həmin vilayətdə olan taciklər və tacirlər ona “Enbə” deyirlər. Hind əhlinin meyvəsi əsasən odur. O şaftalı boyda olur, forması qoyun böyrəyi kimidir. Rəngi tam yetişmədiyi vaxtda yaşıl olur, tamamilə turşdur; onu qəlyə edirlər və turşu düzəldirlər. Bəziləri onu

²² 1260-1294-cü illərdə Monqol imperiyasını idarə edən xaqandır (P.V.).

burada göy qaysı yeyildiği kimi yeyir və dişləri kütləşir. Tam yetişdikdə bəziləri sarı olur: Belə ki, bir hissəsi sarı, bir hissəsinin yarısı qırmızı, bir yarısı [qırmızıya çalan] şaftalı rəngi kimi sarı və iri olur. Tam iriləşənləri iri şaftalıya bənzəyir, xırdaları da müxtəlif olur. Tamamilə yetişdikdə şamama kimi çox ətirli olur və onun tumu qabıqlı badam kimi uzunsov olur.

Kim ondan mürəbbə bişirmək istəsə, onu saxlaya bilər və hədiyyə olaraq [başqa] vilayətlərə də göndərə bilər. [Mürəbbə] hələ bərk və yarım bişmiş olan vaxtda ona duz vururlar və bir gün günün altında saxlayırlar ki, duz yesin və yumşalsın. Sonra bəstiyə töküb saxlayırlar, iylənmir **(-88-)**. 2-3 ildən artıq saxlamaq olar. Nə qədər çox vaxt keçsə daha qara və yumşaq olur, dadı daha da yaxşılaşır. Şəkərə qatmaq istəsələr duzunu yuyub üzərinə qaynar şəkər tökürlər. Ondan Münzi və Xitay vilayətlərinə çox aparırlar.

Onun ağacının yarpağı qoz ağacı yarpağı kimidir. Lakin onun gövdəsi daha qüvvətli və yaşıldır. Onun ağacı (çubuğu) və taxtası qoz ağacınınə oxşayır. Lakin onun xarici ağ, daxili qara rəngdə olur. Amma qoz ağacından daha möhkəm və davamlıdır. Ondan qapı düzəldirlər, gəmi üçün də istifadə olunur və sandıq hazırlayırlar.

Əksər vilayətlərdə elə enbə ağacı var ki, istiot ona sarmaşır və başqa ağaclara keçir. Belə ağaclar çox hallarda Mübər və Silan vilayətlərində olur. Deyirlər Konbait və Kuzratda yoxdur. Onu əkmək istəsələr tumundan bitmiş cücərtisini basdırmaq lazımdır.

AĞ SƏNDƏL AĞACININ vəziyyəti ilə tanışlıq barədə

Münzi və xitay dillərində ona “Tali həng” deyirlər. Onun bir neçə növü var və ən yaxşı növü “Məqasəri” növüdür. Bu növ Cavə-də, həm meşələrində, həm də bağlarında olur. Gülü, barı və yarpağı torənc yarpağı kimi uzanıb tam yaşıl və qüvvətli olur. Söyüd kimi çoxlu qol-budağı var: kəsildikdə çox qol-budaq atır, bir yerdən bir neçə ağac bitir və böyüyür. O əmtəə olduğundan, onu əkənlər həmin ağacları ayırırlar və qoymurlar ki, çox **(-89-)** qüvvətli və hündür

olsun. Hər 2-3, 4, 5 ildən bir doğrayırlar və tacirlərə satırlar. Kəsilmiş yerdən yenidən cücərib böyüyür.

Hindistanda bütün padşahların və əmirlərin varıdır, onu qoltuq altına sürtürlər, ona müşk də qatırlar və özlərinə sürtürlər. Səndəl ağacını kəsdikləri vaxt onun qabığıni iti şeylə soyurlar. Qabığın altındakı iysiz çubuğu çıxarırlar və xalis səndəl olan yerə çatana kimi yonurlar. Vaxtında müəyyən məqsədlə kəsilmişlərindən başqa meşədə quruyub düşmüş ağacın da qoxusu olmur. Təzə kəsilmiş [ağacını] günün altında çox saxlasalar və köhnəlsə onun da qoxusu itir.

Başqa səndəl növü var ki, ona “Rəng” deyirlər və ona etibar yoxdur. Dediymiz həmin “Məqasəri” səndəli yabanıdırsa və günün altında qalıbsa, o da rəngsiz və qoxusuz olur.

Münzi vilayətində dərya kənarında Çuçu adlı böyük bir liman şəhəri var. Orada elə səndəl növü mövcuddur ki, onun rəngi tam ağ deyil, iyi də çox yaxşı deyil. Onu Hindistana gətirmirlər, çünki oranın əmtəəsi deyil, bədənə sürtməyə layiq deyil. “Məqasəri” olan yerdə ona qiymət qoymurlar. Onu Münzi və Xitay vilayətlərinə yandırmaq üçün aparırlar. Onun forması “Məqasəri” səndəlinə oxşar olur.

[QIRMIZI] SƏNDƏL AĞACININ vəziyyəti ilə tanışlıq barədə

Ona münzi və xitay dillərində “Konk cin” (کنک چین) deyirlər. Silan adasında və ətrafındakı meşələrdə bitir və onu odun kimi yandırır. Onun qalınlığı kişinin bazusu (-90-) ölçüsündədir, uzunluğu 5-6 göz miqdarındadır. Çoxlu qol-budağı olur, gülü və bari yoxdur. Yarpağı şümşad yarpağı kimi xırdadır, ondan bir az böyük, amma güclü olur. Onun gövdəsi qüvvətli və tamamilə yaşıldır. Onu kəsib qabığını soyurlar, qabığın altındakı bir qədər ağ rəngli çubuğu təmizləyirlər, qırmızı olan hissəsini götürürlər. Onun ətri xoş olur. Xitay [ölkəsində] əmtəə malıdır və orada yaxşı qiymətləndirilir. Bütxanalarda, toylarda, məclislərdə qatran kimi yandırılır. Bu ölkədə

bundan bixəbərdirlər. Ona görə də, az gətirirlər. Bu ölkədə səndəl adlandırılan həmin növünə orada səndəl demirlər, xitay və münzi dillərində “xəvoli” adlandırırlar. Ondan şirə çəkmək, səndəli (kursü), çomaq dəstəsi və başqa şeylər hazırlamaq üçün istifadə edirlər; yandırırırlar, qiymətini bir az aşağı qoyurlar. Onu da Silan vilayətindən gətirdikləri üçün xərcləri az olmur.

Bu ağac da çoxlu qol-budağa malikdir, hündürlüyü 8 gözdən az və ya çoxdur, qalınlığı iki kişinin əlləri arasına sığacaq qədərdir. Lakin limanların ətrafında bitənlərini əmtəə üçün tez-tez qırıqlarından böyüməyə qoymurlar. Dənizdən və limandan uzaq yerlərdə daha iri olur. Çünki oradakı ağaclar nəqlinə çəkilən zəhmətin qiymətinə dəymir. Ona görə də iriləşirlər və başqa vilayətlərə aparmaq olmur. Bu ağacların qabığı başqa şəkildə və rəngdə olub qaba və qəlizdir. Lakin yarpağı o birilərinə oxşayır. Onların hər ikisi Silan vilayətindən başqa yerdə olmur. Silanda [isə] ağ səndəl olmur.

SƏNUBƏR AĞACININ vəziyyəti ilə tanışlıq barədə

Münzi və xitay dillərində ona “sungmoq” deyirlər və bu ağac Hindistanda olmur (-91-), baxmayaraq ki, bu diyarda sənubər çoxdur. Lakin Münzi vilayətində bitənləri çox iri və hündür olur. Belə ki, onun böyüyüb hündürə qalxmış və iriləşmiş ağacının başında quşlar çoxlu yuva salır və heç kəs güclü kaman ilə də oxu oraya çatdıra bilməz. Bu ağacdən, yüngül olduğu üçün, qayıq düzəldirlər, dənizdə çürümür. [Qayığın] adamlar tərəfindən daha çox tapdalanan hissəsinə onun taxtasını vururlar, belə ki, o daha möhkəmdir və ayaq altında tez xarab olmur.

Rum vilayətində olduğu kimi, bəziləri bu ağacların başını kəsirlər ki, ondan kitrə çıxsın və ağacın üzərində toplansın. Onu kəsib aparırlar və şam kimi yandırırırlar. Rum əhalisinin məşəli bundan ibarətdir. Çində də bu qaydada edirlər. Lakin Çində ondan hasil olunan kitrəni, hansı ki, burada ona “ağ neft” deyirlər, bu qayda ilə əldə edirlər: onun çubuqlarından 2 göz qədər kəsib dik vəziyyətdə

düzürlər və onların uclarını kümbəz sayacağı bağlayırlar, altına tas qoyurlar, ətrafında od qalayırlar. Elə ki, isti çubuqlara təsir edir, daxilindəki kitrə qaynayaq çıxır və çubuqlardan damcılayır və həmin tasa tökülür. Təmiz yağ kimi bir maddədir, onu çıraqda yandırırırlar. Onun daha təmiz olan hissəsinə qırmızı, yaşıl, sarı və ya istədikləri başqa rəngi, özlərinin təcrübədən keçirib müəyyənləşdirdikləri miqdarda qatırlar və onunla Rumi kasalarını rəngləyirlər.

Bəziləri fikirləşirlər ki, onların kasaları səndərus²³ yağı ilə rənglənir, belə deyil. Bu yağla rəngləyirlər. O da səndərus yağına oxşayır, ona görə də, bəziləri güman edirlər ki, səndərus yağıdır. Həmin yağı qarışdırıb gəminin yarıqlarına tökürlər ki, möhkəmlənsin, həmin yağdan qayıqlara sürtürlər. Su ona çox az təsir edir (-92-).

UD (عود) AĞACI ilə tanışlıq barədə

Ona hind, münzi, xitay dillərində və başqa vilayətlərdə “Çəm cing” deyirlər. O Silan vilayətində, Cavə (və Cavi) ərazilərində bitir. Bu Cavi səndəl bitən Cavədən ayrı yerdir. Bu Cavidə çoxlu fil olur, Hindistana da oradan gətirirlər. Çinin liman yoludur və oranın özünə uyğun küləyi olur. Oradan 4-5 günlük yol gedib Zeytun [ərazisinə] çatırlar. Cavi udu Silanınkindən daha yaxşı olur.

Ud ağaclarının əksəriyyətinin hündürlüyü 12 gəzdən bir qədər az və ya çox olur, qalınlığı isə bir kişinin qucaqlaya bildiyi qədərdir. Onun qabığı söyüd qabığı kimi qalın olur. Yarpağı tut yarpağı şəklində, lakin daha böyükdür, bir üzü yaşıl, digər üzü ağdır, ancaq onun qalınlığı əncir yarpağı qalınlığındadır. Qol-budağı çoxdur. Şəkli gavalı ağacının gülü kimi ağdır, amma daha böyük olur və onun ətri çox xoşagələndir. Çindən səfər edib Hindistana gələn və ya Hindistandan Çinə gedən tacirlər xüsusi adamları icarəyə götürürlər (tapırırlar) ki, onlar həmin ud ağaclarından kəssinlər, onun gövdəsini

²³ İynəyarpaqlı ağaclardan hazırlanmış sarı rəngli maddə, kitrə (P.V.).

və budaqlarını doğrasınlar, dənizin suyu olan nohurlara atsinlar. Belə ki, ağacın zəif çubuqları dəniz suyunun təsiri ilə saflaşır, dənizin ləpəsi isə onun çürüyünü ondan ayırır. Ağacın daha möhkəm olan və dəniz suyunun daha gec təsir edə bilən xalis hissəsi qalır. Ağac 5-6 ay ərzində həmin səviyyəyə çatır. Dənizin ləpəsi suyu ağaca, xüsusilə zəif budaqlara tez təsir göstərir. Bir nəfərə xərc ödəyirlər ki, onları qorusun. 10 mən, 5 mən olan hər bir ağac parçasından **(-93-)** onun bərk hissəsi qədər kiçik bir hissə qalır. Daha kiçik olan hissələrindən balaca hissələr qalır. Necə ki, “Cavi udu”nda müşahidə olunur; bəzisi böyük, bəzisi çox kiçik olur.

Tacirlər geri qayıdanda hərə öz nohuruna gedir, oraya balıq tutulan sayağı tor atırlar, nohurda olan irili-xırdalı bütün ağacları torla çıxarırlar; tam çıxarılan kimi bir neçə dəfə tor atırlar. Daha möhkəm olanlarının ortasında bərk yerlər olmur. Silanda onları iti şeylə yonurlar, tamamilə yaxşı olanlarını və çox zəif olmayanlarını ayırırlar, bir az buxuru şəkərdə qaynadıb ona sürtürlər ki, qara rəng alsın. Hindistanda onu səndəl və başqa xoş ətirli şeylərlə qatrana çevirirlər. Tüstü verildə onun üzərinə tas qoyurlar ki, tüstüsü həmin tasa yapışsın, elə bil ki, çırağın tüstüsünü yığrlar. Xoş ətirli şeyləri həmin tüstüyə bulaşdırıb qara yağa (qaliyə) bənzər şey hazırlayırlar ki, qadınlar onu özlərinə çəkirlər. Əgər xoş qoxulu növlərinin tüstüsünü götursələr və bunu təcrübədən keçirib yoxlasalar müxtəlif xoş ətirli tərkiblər düzəltmək olar.

BƏQƏM (بغم - ?) AĞACININ vəziyyəti barədə

Hindu dilində “canbək”, xitay və münzi dillərində “sumuq” deyirlər. O bütünlüklə meşələrdə bitir. Onun cücərtisini kökü ilə birlikdə əkirlər. Hindistanda bağın çəpərləri olmur. Meyvəli bağları tikan və taxta çəpər ilə bağlayırlar. Bəqəmin səmərəsi olmadığından onu çəpərə almırlar. [Yalnız] əmtəə olduğu üçün əkirlər **(-94-)**. Başqa yerlərə göndərilmək məqsədilə vilayətlərdə və şəhərlərdə əkirlər; meşələrdə bitən növləri iri olur. Bağlarda əkilənlərinə, tez satıldığı

üçün, imkan vermirlər ki, böyüsün. 5-6 göz hündürə qalxdıqda və qalınlığı ayaq gövdəsi kimi olub qüvvətləndikdə kökündən kəsirlər. Bəzilərini kökündən çıxarırlar və yenidən torpaqda qalan köklərindən cücərib çıxır. Hər 3-4 ildən bir kəsirlər və satırlar, yenidən qalxır. Onun gülü və barı olmur. Yarpağı nəsrinin yarpağından daha kiçikdir, çoxlu qol-budağı var. Lakin gövdəsi və budaqları tamamilə tikanlıdır. Tikanı qızılgül tikanından iri olur, çox itidir. Belə ki, ona əl vurmaq mümkün deyil.

Onu kəsdikdə isti yerdə tez quruyur. Qabığıni iti tişə ilə soyurlar. Qabığının altında bəzi budaqları ağ rəngdə olur. Həmin ağ hissəni də yonurlar və elə ki, qırmızı [qata] çatdılar onu tacirlərə satırlar.

Mübər vilayətində Kuləm şəhərində daha yaxşısı olur. Mübər şəhərində də var. Dehli, Fəndlayi, Cənkərim, Duyğur və s. vilayətlərdə bitir. Uzaq meşələrdə də vardır. Onu əkmək istəsələr onun kiçik cücərtisini kökü ilə birlikdə əkmək lazımdır. Onun budağını peyvənd etmək mümkündür. Təcrübədən keçirilmişdir

LİCYU (لجيو - ?) AĞACI ilə tanışlıq barədə

Bu [ağac] Münzinin bəzi vilayətlərində, Fərcyun və Zeytun şəhərlərində olur, başqa yerlərdə bitmir. Onun ağacı palıd ağacı boydadır, çoxlu qol-budağı var. Gövdəsi və qabığı palıd ağacı kimidir, yarpağı şaftalı yarpağı kimi uzunsov və iri olur, üzərində **(-95-)** kiçik tikanları var, lakin bir az aralı olur. Gülü tam yaşıl rəngdə, gavalı gülü boyda olur, lakin iyi xoşa gələn deyil. Onun meyvəsi (barı) kiçik olduqda yaşıl, yetişdiyi vaxt həm yaşıl, həm də qırmızı rəngdə olur. Toyuq yumurtası boyda və onun kimi uzunsov olur. İyi şaftalı iyindən daha xoş, ləzzətli və şirindir. Qabığı balıq pulcuqları kimi bərk olur. Lakin qabığı soyulduqda içərisi ağ və yumşaq olur. Tumu hamar və qaradır, barmağın bir bəndi boydadır. Onu əmtəə üçün qurudurlar və qaysı kimi başqa vilayətlərə aparırlar. Qurudulduqda xarici qırmızı rəngdə, daxili isə qaraya çalan rəngdə olur. Qurudulduqda da xoş dadlı, tamamilə xoş ətirli və şirin olur.

Əkmək istəsələr ağacının ətrafında bitən kiçik cücərtisini əkirlər, toxumunu da əksələr cücərir. Şübhəsiz, peyvənd etmək də mümkündür. Ondan alma və heyva kimi qənd və bal ilə [qarışdırıb] mürəbbə hazırlayırlar. Onun hərərəti salmağa meyli var. Xasiyyətindən biri budur ki, ishalın qarşısını alır. Bu meyvə həmin vilayətdə, həm dağlarda, həm meşələrdə və həm də bağlarda bitir. Həmin vilayətdə meşələr də bağlar kimi əhəlinin mülkü sayılır, onu abadlaşdırırlar, şumlayırlar, gübrələyirlər.

LİKYAN (ليكيان - ?) AĞACININ vəziyyəti ilə tanışlıq barədə

Likyan ağacı Münzi vilayətlərinin birində bitir və ona “buksan cu” deyirlər. O həm bostanlarda, həm də meşələrdə olur. Heynək şəhərində və başqa şəhərlərdə onu bağlarda əkirlər (96). Ağacı çinar ağacından daha böyük olur. İri bir ağacından çoxlu (meyvə –? – P.V.) hasil olunur. Ağacının qabığı və yarpağı ağcaqovaq ağacına bənzəyir. Gülü ağ və xırdadır, qoxusu çox deyil, bəri qabıqlı təzə qoz boydadır. Xam vaxtı rəngi yaşıl olur, yetişdikdə də yaşıl [qalır]. Qabıqlı təzə qoz kimi bərk olur. Onun şirəsi çox aşındırıcıdır, belə ki, bir ələ götürsələr, dərhal əlin dərisi gedər, onun suyu adamın bədənində düşsə qabar atar və dərinə soyub aparar. Yetişdikdə onu yığıb quyuya tökürlər və 10-15 gün müddətində saxlayırlar. Hər gün bir-iki dəfə onun üzərinə isti su tökürlər ki, qabığı çürüsün və ondan ayrılısın. Onu quyudan böyük ağac kəfgirlə çıxarırlar, səbətlərə yığırlar və qabığının acı suyundan da tamamilə təmizləmək üçün üzərinə çoxlu su tökürlər. Təmizləndikdə kiçik qoz kimi, qabığı [isə] fıstıq qabığı qədər olur. Sındırıldıqda onun fıstıq kimi yaşıl ləpəsi çıxır. Ləpənin qoz ləpəsinin pərdəsi kimi pərdəsi olur. Həmin pərdəni də soyurlar. Onun dadı badam ləpəsi kimi və bir az da şirin olur. Onu həm qaynadılmış, həm də qaynadılmamış halda, [eləcə də,] təzə və qurudulmuş şəkildə yeyirlər. Bütün vilayətlərə əmtəə kimi aparırlar. Tam yetişmədiyi vaxtda ləpəsinin şirəsini alırlar və bişirirlər.

Əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, onu bişirilməmiş halda yedikdə hərərətdən əmələ gələn göz ağrısının qarşısını alır. Onu əkmək istəsələr tumunu bütöv halda əkirlər, qurumuş olduqda belə qoz və fıstıq sayağı əksələr cücərir.

DANİKU (دانيكو - ?) AĞACININ vəziyyəti ilə tanışlıq

Daniku ağacı kiçikdir və adam boyunda olur. O Münzinin bir neçə vilayətində bitir (-97-). Qəmçu və Li-yank vilayətlərində də bitir. Onun ağacının yarpağı şimşad ağacının yarpağı kimi xırda olur. Gülü sarı və xırda, meyvəsi iri fındıq boydadır, alma kimidir, iriliyi də almaya bənzəyir. Qabığı həddən ziyadə qırmızı və xoş rəngli olur. İçində tumu və toxumu yoxdur, çox iyli deyil və şirinliyi alma şirinliyi qədərdir.

Həmin vilayətin bütün dağlarında və səhralarında bitir, bağlarında da əkirlər. Ondən, xoş olduğı üçün, boyunbağı düzəldirlər və uşaqların boynundan asırlar. O yaydan payız fəslinə kimi qalır, tez xarab olmur. Onu satmaqdan ötrü bir aylıq yol qət edib [başqa] vilayətlərə aparırlar.

LƏNİK XA (لنيک خوا - ?) GÜLÜ ilə tanışlıq barədə

Onun xasiyyəti nilufər gülünün xasiyyətinə yaxındır. Ağaclər qismindən deyil. Həmin gül bu vilayətdə də, Güştəsfı hüdudlarında, oranın nohurlarında bitir. Onun gülü ağ rəngdə, əl boyda suyun altında olur. Nilufər kimi cücərib suyun üstünə çıxır. Onun üzərində 10 gəz və daha artıq su olsa da suyun üzərinə çıxır. Yarpaqları qalxanvarı genişlənir; gülü nilufər gülündən daha böyükdür. Həm ağ, həm mavi, həm qırmızı rəngdə olur, [lakın] əksəriyyəti qırmızıdır. Şəkli çox gözəldir və xoş ətirlidir. Mən (bu zəif bəndə) onu dəfələrlə görmüşəm.

Gülü töküləndə onun dənləri (toxumları) təzə və yetişməmiş halda sarı olur, yetişib quruduqda isə qara rəngə çevrilir. Qabığı bərk olur, xoş tamlıdır, onu “lələnbər” adlandırırlar. Münzi və Xitayın bütün vilayətlərində bitir. Onun kökünü də qəlyə edirlər və bişməmiş halda da yeyirlər.

Əkmək istəsələr onun kökünü quyunun dibində gilə basdırırlar. Təzə toxumunu gildən hazırlanmış qablarda basdırırlar, nohura buraxırlar və bitir. Mən həmin cür əkmışəm. Onun xüsusiyyətlərindən biri odur ki, hərarətə təskinlik verir.

KİTU XAH (کیتو خوان – ?) GÜLÜ ilə tanışlıq barədə

O da ağaclar qismindən deyil, o da suyun içində bitir, torpağı da deyilən qaydada olur. Yarpağı da geniş və daha böyükdür, lakin tikanlıdır; belə ki, ona əl vurmaq mümkün deyil. Kökü yumru, çuğundur boyda iri və qırmızıdır. Onun dadı türklərin “dumlan” dedikləri kökün dadı kimidir; onu qəlyə edib yeyirlər. Çubuğunu çiymə halda yeyirlər. Gülü mavi və linikxa gülü boydadır, lakin onun şəkli və iyi linikxa kimi xoş olmur.

Gülü töküldükdə toxumu üzə çıxır və kiçik fındıq boyda girdə olur. Əvvəl yaşıl olur, sonra isə yetişdikdə və quruduqda rəngi sarılır. Qabığı linikxa [qabığından] bir az yumşaq, ləpəsi ağdır və nazik badam kimi xoş tamlı olur. Onu da həm təzə halda, həm də qurudulmuş şəkildə yeyirlər. Gülü təzə olan vaxtda qabığı yumşaq olur və başqa vilayətlərə aparmaq olmur, ziyan verir. [Belə olduqda] bişmiş kərpici əzib suya tökürlər və onu bir-iki gün kərpicli suda saxlayırlar, sonra yuyurlar; qabığı möhkəmlənir. Uzaq vilayətlərə aparsalar və saxlasalar ziyana düşürlər. O Münzi və Xitayın bütün vilayətlərində nohurlarda bitir. Harada əkmək istəsələr onun tumunu əkirlər, bitir. Gülündən xoşlanmaq üçün [istifadə edirlər], toxumunu əmtəə kimi hazırlayırlar. Onun xüsusiyyətlərindən biri budur ki, hərarətin qarşısını alır (-99-).

YANKƏMİ (يانكمى - ?)

adlandırılan bitkinin vəziyyəti ilə tanışlıq barədə

Yankəmi elə bitkidir ki, hər il yayda kiçik ağac boyda cücərir və qışda quruyur və buna görə də, ona “Yankəmi” deyirlər. Münzi vilayətlərinin elə birində bitir ki, həmin vilayətin mərkəzi hesab olunur, şəhərlərinin ən böyüyüdür; ona Hənukusay deyirlər və bizim vilayətdə “Xingisay” kimi tanınır. Həmin şəhərin ortasında uzunluğu 2-3 **fərsəng** olan bir dağ vardır. Yankəmi həmin dağın meyvəsidir. Onun hündürlüyü bir göz boyda olur, topa-topa halda bitir. Yarpağı noxud yarpağı kimi xırda, gülü şaftalı gülü boyda qırmızı rəngdə olur, çox iyli deyil. Meyvəsi təzə əmələ gələndə yaşıl, yetişdikdə isə tamamilə qırmızı olur. Çəyirdəyi gavalı çəyirdəyi kimi kiçik və girdədir, budaqları yumşaq və tikansızdır. Meyvəsinin dadı tam yetişməmiş halda turş tamlı, elə ki, yetişdi, şirin tut kimi tamamilə şirin olur. Onun xüsusiyyətlərindən biri budur ki, kiminsə kəskin hərarəti olsa ondan yedikdə hərarəti və susuzluğun qarşısını alır. Çəyirdəyinin noxud boyda olan ləpəsi də şirin olur. Bəzi adamlar onun ləpəsini qaynadıb təmizləyirlər və onu da həmin suda bişirirlər və suyunu içirlər. Ləpəsini [isə] çeynəyirlər və suyunu udurlar, xeyri olur. Onu qurutmaq istəsələr üzərinə bir az duz səpirlər və günün altında qurudurlar və başqa vilayətlərə aparırlar, əmtəədir (-100-).

PAPƏDZEH (پاپذه - ?) AĞACININ

vəziyyəti və ona aid olan bütün cəhətlər ilə tanışlıq barədə

Münzi vilayətinin əksər ərazilərində olur, həm meşələrdə, həm də bağlarda bitir. Lakin bağlarda daha çox əkirlər. Ağacı ərək (qaysı) ağacı boyda, yarpağı da qaysı yarpağına bənzər olur, gülü də onun gülü kimidir. Onun gülü həm qırmızı, həm ağ, həm bənövşəyi və çox xoş ətirli olur. Meyvəsini kal vaxtı və göy olduqda duzlu suya qoyurlar və onun duzlu suyunu tez-tez dəyişirlər, 2-3 il yaşıl və təzə vəziyyətdə qalır, onun şəkildə və rəngində heç bir dəyişiklik baş vermir. Saxlamaq və başqa vilayətə aparmaqdan ötrü çox turş olur.

Cavi [ərazisində] olur. Ağacda yetişdiyi vaxt bir yarısı sarı, bir yarısı qırmızı və çox xoş ətirli olur. Turş gavalı kimidir. Çəyirdəyi qaysı çəyirdəyinə bənzəyir. Yetişdiyi dövrdə, [xüsusilə] yetişmə başa çatdıqda ziyan verir (çürüyür), [belə vaxtda] üzərinə duz səpirlər, gil qablara doldururlar və ziyana düşmərlər. Sonrakı ildə hava istiləşdikdə onu isti suda yuyurlar və onu susuzluq vaxtlarda yeyirlər, yol kənarlarına aparırlar, savab xatirinə gəlib-gedənə paylayırlar. Hərərəti aşağı salır. Onun çəyirdəyinin ləpəsi şirin olur, ətri xoşdur, aşın üzərinə qoyurlar. Onu əkmək istəsələr, çəyirdəyindən istifadə edirlər. [Əkildikdə] cücərib çıxır (-101-).

ZEH TİYURAHG (زه تیورانگ - ?)
adlanan ələfin vəziyyəti və ona aid
olan bütün cəhətlərlə tanışlıq barədə

Bu ələf (ot) nəfəsində müşki olan ahuların yemi sayılan ələfdir, şaxdır. Həmin ələf-şaxa xitay və münzi dillərində “Zeh tiyurang” deyilir. Buradan 7-8 günlük məsafədə Münzi və Xitay arasındakı Kəbk Qamol çayına qədər olan bir vilayətdə bitir. Həmin vilayətdə bir yer var, onun adı Kucyudur. Orada bir dağ mövcuddur ki, həmin şax və ələf burada bitir. Bu dağın mühafizəçiləri və **müqatələri** var və onlar müəyyənləşdirilmiş malı (gəlirləri, vəsaiti) divana təhvil verirlər. Həmişə bu işlə məşğuldurlar və onu toplayırlar və tacirlərə satırlar. Onun çubuqları və şaxları (budaqları) hər il topa-topa halda bitir. Yoğun halda cücərənləri bir barmaq qədərində olur, qalanı ondan daha böyükdür; onun hündürlüyü yarım-bir gəzdən 2 gözə kimidir.

Həmin dağ soyuq yerdir və orada qar çoxdur. Hər il həmin ələf quruyur və onun kökündən, digər ələflər kimi, cücərti baş verir. Həddən ziyadə xoş ətirli kiçik ağ gül açır. Onun ortasından sarı hissəsi üzə çıxır. Ətrinə görə əmtəə hesab olunur və Xitay və Münzi vilayətlərinə aparırlar. Yarpağı qızılgül yarpağı boyda, bir az böyük və qüvvətlidir; toxumu noxud boyda, sarı rəngdədir. Həm gülü, həm yarpağı, həm çubuğu və həm də, toxumu xoş ətirli olur. Tamamilə

xoş ətirli olduğu üçün əmtəə kimi başqa vilayətlərə aparırlar. Qadınlar onun yarpaqlarını və gülünü **(-102-)** yayda qaynadırlar və saçlarına sürürlər, həddən çox xoş ətirli olur. Onu və eləcə də, toxumunu, ətrinə görə, öz yanlarında gəzdirirlər.

Bu diyarda geniş yayılıb ki, guya həmin ahu ətirli sünbül – sünbül ət-teyb yeyir, bu səhvdir. Eşidiblər ki, həmin ələf xoş ətirlidir. Sünbül ət-teyb xoş ətirli güman ediblər, əslində sünbül ət-teyb deyil. Sünbül ət-teyb Hindistan vilayətində olur. Onun şərhı ayrıca veriləcək.

Göbəyində (nafəsində) müşk olan ahu başqa növ [ahudur]. Tacirlər həmin ahudan [birini,] dərisi və nafəsi ilə birlikdə qurudub gətirmişdilər. Mən onu ədalətli padşah Qazan xan²⁴ rəhmətliyin yanında, Allah onun qəbrini nurla doldursun, görmüşəm; onun ələfi müqatiə olduğu kimi, müşki də müqatiədir. Divandan **bərat** olmadan heç kəs orada məskən sala bilməz, ov edə bilməz. [İmkan verilir ki,] ahu çoxalsın, müşk nafəsi daha artıq olsun. Çünki [ahu] vaxtından əvvəl öldürülsə, onun müşkində ətir olmur. Onun iyi soyuq olan və iki-üç dəfə qar yağan vaxtlarda əmələ gəlir. Onun nafəsini o vaxt əldə edirlər ki, qar yağmış olsun, elə illər olsun ki, güclü qar yağsın və həmin ahulardan çoxlu ölənı olsun. Ölmüş ahuları yığrlar.

Həmin vaxt Qazan xan buyurmuşdu ki, bir karvansara və xəzinə təşkil etsinlər, [həmin ahuları] oraya toplansınlar və mühafizə etsinlər. Onların nırxını və qiymətini divan yarlıqları əsasında müəyyənləşdirib tacirlərə satsınlar. Müşk təkcə o vilayətdə və Tibbət vilayətində olur. Məlumdur ki, Tibbet [müşki] daha yaxşı olur. Müşkədən çoxlu qazanc əldə edirlər **(-103-)**.

²⁴ 1295-1304-cü illərdə Hülakülər dövlətini idarə edən monqol hökmdarı, padşahıdır (P.V.).

PEYVƏNDİN VƏZİYYƏTİ İLƏ TANIŞLIQ PEYVƏND ETMƏ VƏZİYYƏTİ İLƏ TANIŞLIQ

BARLI VƏ BARSIZ AĞACLARIN NÖVLƏRİ və [peyvəndin] keyfiyyəti, xüsusiyyətləri, faydası və ona aid olan bütün cəhətlər barədə

İlk növbədə, müqəddimə kimi, müxtəlif ağacların peyvəndi, onun harada və necə meydana gəldiyi, ondan əldə olunan faydanın və məqsədin nədən ibarət olduğu və s. [barədə] söhbət açılacaq. Əsas həqiqət budur ki, hamı onun mahiyyətinə varmamış, əkinçiliyə aid kitablarda da [bu barədə] yazılmamışdır. [Odur ki,] bunlar ağılasığan və xoşagələn şəkildə şərh olunacaq. Əgər nəsə deyiblər və ya yazıblarsa da mən (müəllif) görməmişəm, eşitməmişəm. Ağıllı və kamil adamlar onun qaydalarını, üsullarını öz xoşlarına gələn bir şəkildə [şərh etmişlər]. Mən zaman keçdikcə bu sahədə araşdırmalar və düşüncələr aparıb bacardığım şəkildə bu fəsildə onun şərhini, açıqlamasını qələmə alacağam.

Bacarıqlı kərəm [əhlindən], kamil və ağıllı şəxslərdən təvəqqe olunur ki, bu barədə mütlaiyə başlamazdan əvvəl onun qaydalarına xüsusi fikir versinlər, bütün məsələlər barədə təsəvvürləri olsun, qədim və müasir ziraət (əkinçilik) kitablarında xatırlananları sərf-nəzər etsinlər ki, mübarək yaddaşlarında qalsın. Daha sonra Bu zəifin (müəllifin) yazdığı həmin məlumatı [bildikləri ilə] tutuşdursunlar ki, onun qaydalarını öyrənsinlər, mövcud fərqləri müəyyənləşdirib aydınlaşdırsınlar. Mənim dediklərim və izhar etdiklərim onların nurlu qəlblərinə və rəylərinə uyğun gəlsə Bu bəndənin (müəllifin) şərafinə və səadətinə səbəb ola bilər. Əgər bundan daha yaxşı üsul tapsalar lütf ilə bununla birləşdirdinsinlər və onu təkmilləşdirdinsinlər.

Bu şərhin, açıqlamanın və izahın (məqsədi) budur ki, hər hansı bir iş başladıqda, onun səbəbi istəkdən əmələ gəlir və əgər istək (arzu) olmasa, müəyyən məqsəd, fayda gözlənilir və ona diqqət verilir. Eləcə də, kimsə həvəslə bağ salıb orada növbənöv ağaclar əkir, illərlə (-107-) zəhmət çəkir ki, həmin ağaclar qüvvətlənsin, sərv kimi rəna qol-budaq versin və yarpaq açsın. Birdən bağ sahibi öz istəyinə uyğun olaraq ağacların hamısını kəsir və digərlərindən

minnət götürərək onların bağlarından zəif budaqları istəyir və yenidən özünü zəhmətə salıb təzədən xərcə düşür. Bu işdə mahir olan ustadlar (bağbanlar) müəyyənləşdiriblər ki, həmin budaqları ona peyvənd etsinlər. Peyvənd tutsa ağac bir müddətdən sonra əvvəlki boyda olacaq. Tutmasa və təkrar səyi də boşa çıxsa, şübhəsiz, o, arzusuna çatmayacaq. Heç bir ağıllı adam bu işə qədəm qoymaz.

Məlum olmalıdır ki, ağacın peyvəndini mütləq onun yaxşılaşması, xüsusiyyətlərinin artırılması və mənfəətinin çoxaldılması nəminə edirlər. Bu iki şəkildə (üsulda) nəzərə çarpır:

İlk üsulu odur ki, peyvəndi ərik budağını ərik ağacına peyvənd etmək sayacağı, eyni cinsdən olan ağaclarda aparırlar.

İkinci üsulu odur ki, bir ağacın budağını başqa [növ] ağaca peyvənd edirlər. Yəqin ki, bu ikinci peyvəndin səmərəsi və üstünlükləri ilk peyvənddən daha artıq olmalıdır. Öz cinsindən özünə peyvənd etməkdən [daha çox] buna təşəbbüs göstərməlidir. İkinci peyvəndin üstünlüyü daha çox olur. Belə ki, ilk peyvənddəki bütün xüsusiyyətlər ikinci peyvənddə də olur; bundan başqa digər ağacda olan xüsusiyyətlər də ona əlavə olunur. Lakin həmin iş bir şərtlə bağlıdır və ondan asılıdır: həmin şərt budur ki, hər bir kəs hansı ağacı ona həmcins olmayan hansı ağaca peyvənd etməyin münasib olduğunu bilməlidir ki, [peyvənd olunmuş ağacın] xüsusiyyətlərinə yeniləri əlavə olunsun.

Bunu bilmək istəsələr bir neçə üsulla müəyyənləşdirmək olar: bunu ya təcrübədən keçirmiş adamlardan soruşub öyrənə bilərlər, ya eşitdiklərindən aydınlaşdırı bilər, ya etimad sahibi olan insanların dilindən eşidə bilər, ya da ziraətə dair kitabların müəllifləri kimi bilicilərin yazdıqları və yadigar qoyduqları kitablardan öyrənmək olar. Bu da iki üsulla olur **(-108-)**:

Biri odur ki, (xüsusi) bir şey deməmiş olsunlar; onun məqsədini, səbəbini, açıqlamasını, qaydalarını ağılabatan şəkildə demiş və ya deməmiş olsunlar. Heç bir şübhə yoxdur ki, hər iki halda dedikləri ağılabatan və qəlbəyatan şəkildə olsa yaxşıdır. Əks halda həqiqətlə yalan, düzgünlüklə səhv arasında necə fərq qoymaq olar ki, نبوی علیه هاديسinden daha əzəmətlisi mümkün deyil. Bəziləri bunları düzgün qələmə almışlar, bəziləri isə tərəddüdlə yazmışlar.

Hər kəs öz sözünü fikirləşdiyi kimi deyir. Şübhəsiz, onlar dəqiq və qeyri-dəqiq təsəvvürlərə malikdirlər. Belə olduğu halda məlumatı verməklə yanaşı onun səbəbi və qaydaları ağlabatan və hiss olunan tərzdə açıqlanarsa həddən ziyadə yaxşı və qəlbəyatın olar və ona heç bir etiraz olmaz, əhali isə tərəddüd etmədən buna əməl edər, onu ərsəyə gətirərlər və ondan çox xeyir əldə edərlər.

Bu zəif bəndə (müəllif) istədi ki, peyvəndin bölmələrindən hər bir bölməsini, onun kökünü və məsdərini, səbəblərini və əhvalını ağılasığan və hissediləcək tərzdə, dəlillərlə sübut olunmuş halda söyləsin ki, həm ağıllı və kamil adamlar ondan bəhrələnsinlər, həm də torpağı becərən adamlara, başçılara, kəndlilərə onun məğzi məlum olsun və onun əsasını qoyub tam cürətlə, tərəddüd etmədən hamının mənfəətinə səbəb olan bu xeyirli işə səy göstərsinlər. Bu ondan ibarətdir ki, deyildiyi kimi, müxtəlif ağacların peyvənd olunmasından gələn faydalar tam təsəvvür olunsun. Hər bir şeyin mənfəəti ondadır ki, ondan bir fayda və ya müxtəlif faydalar əldə edilsin. Amma tərkibində bir faydası olanlardan mənfəət əldə etmək mümkün deyildir; birinə faydalı olur, digərinə faydasız. Eləcə də, onun surəti, növü, cinsi bəzi vaxtlarda faydalı, bəzən faydasız olur. Məkanın, kəmiyyətin və keyfiyyətin də həmin faydaya təsiri olur. Bundan sonra ağacların peyvəndinin faydaları barədə şərhlər veriləcəkdir.

Bu deyilənləri ölçüb-biçənlər onlara inansalar [yaxşı olar]. Məsələn, hər hansı bir şeyin birinə faydası olsa müəyyən dövrdə ona fayda verir, başqalarına isə faydasız olur (-109-). Bütün hallarda həmin fayda müəyyən dəyişikliklərlə nəzərə çarpır. Amma həmin işdə müxtəlif faydaların mövcudluğu irəlidə şərh olunacaq bölmələrdən də görünür. Hər bir şeydən daha çox fayda əldə etmək birinə digərinə nisbətən az nəsim olur və ziyanlı da ola bilər. Bu bölmənin təsiri, tərkib hissələri, müqayisəli yerləri çoxdur. Onun ixtisarla qısaldılmış və sıxışdırılmış şəkildə şərhinə başlamaq olar. Burada göstərilən qədər şərh vermək və aydınlaşdırmaq kifayət edər.

İndi müxtəlif ağacların peyvəndinin əhəmiyyətini məlum olduğu və təcrübədən keçirilmiş şəkildə izah etmək və söyləmək [vaxtıdır]:

Bilmək lazımdır ki, müxtəlif ağacların [peyvəndinin] xeyri və

müqəddimədə göstərilən faydalı cəhətlərinin əksəriyyəti [aşağıda] göstərilən şəkildə ehtimal olunur:

İlk faydası – odur ki, əgər bir ağacın meyvəsi dadsız və ya xoşa gəlməyən tamda olarsa və onun xoş tamlı və ləzzətli olmasını istəsələr, həmin xasiyyətə malik başqa ağacdən qələm (çubuq) kəsib ona peyvənd edirlər.

İkinci faydası – odur ki, az məhsuldar ağaclara məhsuldar ağaclardan peyvənd edirlər.

Üçüncü faydası – odur ki, [müxtəlif ağaclarda olan] iki xasiyyətin [bir ağacda] mövcud olmasını istəsələr, həmin xüsusiyyətlərə malik olan bir ağacdən digərinə peyvənd edirlər.

Dördüncü faydası – odur ki, ağacın barı xırdaırsa və onun iriləşməsini istəyirlərsə, meyvəsi iri olan ağacdən ona peyvənd edirlər.

Beşinci faydası – odur ki, göstərilən bu faydalı cəhətlərin birlikdə olmasını istəsələr, zəruridir ki, həmin cəhətlərin mövcud olduğu ağacı müəyyənləşdirsinlər və həmin ağacdən peyvənd etsinlər.

Altıncı faydası – odur ki, meyvənin rəngini dəyişmək istəsələr, məsələn, üzümün, qara tutun rəngini ağartmaq istəsələr, ya ağ rənglisini qara rəngə çevirmək istəsələr qara rəngdə olan ağacın budağını ağ rənglisinə peyvənd edirlər ki, rəngi qaralsın (-110-).

Yeddinci faydası – odur ki, gəzinti üçün və ya qeyri-adilik xatirinə bir ağacda müxtəlif meyvələrin, bəzisinin iri, bəzisinin xırda, bəzisinin qara, bəzisinin ağ olmasını istəsələr onların çubuqlarının hər birini ağacın bir budağına peyvənd edirlər və məqsəd əldə olunur.

Səkkizinci faydası – odur ki, bağda müxtəlif və yaxşı meyvə ağacları olsa da, elələri olur ki, onların barı həmin ərazinin havasından, ya istidən, ya soyuqdan, ya da havasının [tez-tez] dəyişilməsindən asılı olaraq başqa ağacların meyvəsinə nisbətən çox zərər çəkir və onun səmərəsi olmur. Onu kəsirlər, havanın daha az ziyan verdiyi ağacla peyvənd edirlər və beləliklə, ziyana düşməkdən arxayınlaşırlar.

Doqquzuncu faydası – odur ki, ağacın meyvəsi yaxşı olsa da, başqa meyvələrdən daha az qiymətdə olur. Onun meyvəsini daha baha qiymətdə satmaq istəsələr peyvənd edirlər.

Onuncu faydası – odur ki, ağacın meyvəsi yaxşı və qiymətli olsa da, məhsul alıcının tələbatından çox olduqda müştərisiz qalır. Bəzi adamlar onu kəsirlər və ona alıcısı çox və hərçənd qiymətdə aşağı olan növünü peyvənd edirlər ki, onun hamısı satılır. Peyvənd olunanın meyvəsi qiymətcə aşağı olsa da, tədricən bahalaşır. Vaxtında ələ gələn kiçik məbləğ satılmayan meyvənin böyük məbləğindən üstündür.

On birinci faydası – odur ki, ağacın məhsulu yaxşı olsa da, əmtəəlik və saxlanmağa layiqli olmur. Onu elə ağacla peyvənd edirlər ki, əmtəəlik və saxlanmağa layiq olsun.

On ikinci faydası – odur ki, meyvəsi yaxşı və qiymətli olsa da, bəzi ağaclar suya çox tələbkər olurlar və əks təqdirdə quruyurlar. Onları kəsirlər və elə ağacla peyvənd edirlər ki, suya az tələbkər olsun. Heyva ağacı kimi ki, ona çoxlu su lazımdır, əks halda quruyur. Onu kəsirlər və armud ağacından peyvənd edirlər ki, suya az tələbkər olsun və yaxşı armud verir.

On üçüncü faydası – odur ki, su az olan yerlərdə suya daha çox ehtiyacı olan ağacdən su vermədən məhsul əldə etmək istəsələr, belə etmək mümkündür ki, (-112-) suya çox ehtiyacı olan ağacdən çubuq götürüb suya ehtiyacı olmayan ağaca peyvənd vururlar. Suya çox ehtiyacı olan ərik (qaysı) ağacını çox su tələb etməyən badam ağacına peyvənd etdikdə yaxşı ərik [məhsulu] əldə olunur.

On dördüncü faydası – odur ki, az ömürlü ağacı uzunömürlü etmək istəsələr: məsələn, fıstıq ağacı ərik ağacından uzunömürlü və daha möhkəmdir, əriyi ona peyvənd edirlər.

On beşinci faydası – odur ki, bəzi ağaclara bar vermək üçün çoxlu peyin (gübrə) və kül lazım gəlir, bəzi yerlərdə isə peyin və kül azdır və çətin əldə olunur. Elə ağaca peyvənd edirlər ki, peyinə və külə az ehtiyacı olsun və yaxşı məhsul verir.

On altıncı faydası – odur ki, elə ağaclar var ki, onların xeyri və səmərəsi meyvəsi deyil, yarpaqlarıdır. Məsələn, tut ağacı ipək qurdu üçündür. Onun məhsulu – tutu çox olarsa yarpağı daha az və qüvvətsiz olar. Ona az tut verən ağacdən peyvənd edirlər ki, məhsulu azalsın, yarpaqları iriləşsin və ya əksinə.

On yeddinci faydası – odur ki, tut ağacının əsas faydası onun

yarpağında olduğundan və bar verdikdə onun yarpağının həddən artıq iri və qüvvətli olmasından ehtiyat etsələr, onu yarpağı zəif olan başqa tut ağacından peyvənd edirlər.

On səkkizinci faydası – odur ki, bəzi ağacların becərilməsinin məqsədi nə onun meyvəsi, nə də yarpağıdır, ağacın özüdür. Bəzi meyvəsiz meşə ağaclarının gövdəsi pis, amma onların kökü möhkəm olur, peyinə və suya ehtiyac duymurlar. Meşə ağaclarının gövdəsi yaxşı və hamar olanlarından, alət üçün yarayan və xoşa gələnələrindən ona peyvənd edirlər ki, qulluqsuz və suvarılmadan yaxşı budaqları əmələ gəlsin.

On doqquzuncu faydası – odur ki, meyvənin vaxtından çox tez yetişməsinə istəyirlərsə və məhsula düşmək üçün çox vaxt tələb olunan ağacı əksələr onu peyvənd edirlər, çox tez bara düşür və məqsəd də hasil olunur (-112-).

İyirminci faydası – odur ki, uzaq vilayətlərdən [nadir] ağacları gətirib əkmək istədikdə onun toxumunu gətirib əkəndə gec alınır və məhsulu olmur. Tez başa gəlməyini və yaxşı səmərə verməsini istəsələr yüngül (kiçik) ağacları tezliklə və asanlıqla kəsirlər və peyvənd edirlər. Həm tez bara düşür, həm də yaxşı məhsul verir.

* * * * *

İndi isə peyvənd olunan ağac nə üçün toxumla cücərən ağacdən daha yaxşı olur, səbəbi nədir və bu necə baş verir [və s. barədə]. Əgər peyvənddən əldə olunan məqsəd toxumdan cücərən ağacdən əldə olunsaydı onda hamı yaxşı toxumları əkərdilər ki, ağacı kəsməkdən və peyvənd etməkdən və buna çəkiləsi zəhmətdən azad olardılar və buna ehtiyac qalmazdı. Toxumla bitən ağacdən həmin məqsəd hasil olmadığından zərurət üzündən ağacı kəsirlər və peyvənd edirlər. Bu iş sınıanmış və göz qabağında olan bir aksiomadır və şərhə ehtiyacı qalmır. Belə olduqda peyvəndin xeyrinin səbəblərinin ağlabatan şəkildə izahı zəruridir. Çünki aqlın qəbul etmədiyi şeyin əsası olmaz.

Deyirəm ki, hərçənd ilahi hər kəsə və hər şeyə özünə münasib və layiq xüsusi istedad kəramət etmişdir və bunlar hər kəsə və hər şeyə

lazımlı və yaraşandır, fitri istedad isə hər şey deməkdir, lakin müşahidə və müayinədən göründüyü kimi, ona təsiri hiss olunmalıdır. Məsələn, insanda müxtəlif elm və sənət vasitəsilə, nasehlərin sözü ilə desək, kamillik hasil olunur. [Belələri] istedadları ilə onlara münasib və yaxın olan, lakin elm və sənət öyrənməyən adamlar üçündürlər. Həmçinin, əgər qüvvəsinə və yerişinə görə eyni olan iki atın birini daima qayda-qanunla çapalar, öyrədələr, təlim keçələr, o birini isə özbaşına buraxalar ki, ilxıda fırlansın, heç bir təlim verməyələr, şəksiz, təlim görmüş at qaçışda və qüvvədə digərindən üstün olacaq **(-113-)**. Eləcə də, qulluq göstərilmiş və qüvvətləndirilmiş bitkilər və ağaclar becərilməmiş yabanı ağaclardan daha qüvvətli və daha yaxşı olurlar. Bu ona görədir ki, yabanı meyvələr bağ meyvələri kimi olmurlar. Bağ meyvələrinə də qulluq göstərməsələr olmur, qulluq görmüş bostan meyvələri qulluq görməmişlərindən çox yaxşı olurlar.

Şübhəsiz, qulluq edilmiş ağacdən [cücərti] götürüb əksələr və ya onun toxumunu basdırsalar və becərsələr, qulluq göstərilməmiş ağacdən götürülənlərdən daha yaxşı olar. Heç bir zaman onun becərilməməsinə yol vermək olmaz. Ona təkəcə becərmənin təsiri olur, suyun, havanın və torpağın da təsiri var. Bu barədə də düşünsələr mənasız olmaz, [bunların] hamısı xarici səbəblərdir. Yaxşı toxumu pis torpaqda əksələr, pis toxumu pis torpaqda əkməkdən yaxşı olsa da, 10-12 ildən bir müddət az və ya çox keçdikdən sonra onun özünə məxsus yaxşı xüsusiyyətləri məhv olur, həmin ərazinin pis toxumuna bənzəyir. Əksinə, qara bir kişi (negr) Türküstandan türk qadını ilə evlənsə, onların övladları ondan daha az qara rəngdə olacaq, bir neçə nəsil əmələ gəldikdə xələflərinin qaralığı azalacaq, onuncu və ya daha əvvəlki nəsildə onların qaralığı tamamilə yoxa çıxacaq, tam ağ fəngdə, türk çöhrəli olacaqlar. Həmçinin əksinə, naz-nemətlə böyüyən uşaqların görünüşü yararlı yeməklər, ipək paltarlar, naz və nemətlərə görə yaxşı, gözəl, lətif şəkildə olurlar; onların uşaqları daha yaxşı vücutda doğulurlar. Onlara da naz-nemətlə yaşamaq qismət olsa, onların da övladları daha gözəl görünüşdə və yaxşı bədən quruluşunda olurlar. Ola bilər ki, nadir hallarda bu bəzilərində müşahidə olunmasın.

Bu bəyanatdan və müqəddimədən məlum olur ki, becərmənin və bəslənmənin ağaca və onun səmərəsinin yaxşılaşmasına tam təsiri vardır. Peyvəndin əsli haradan olduğu, necəliyi və hansı səbəbdən edildiyi barədə söz demək, bəyanat vermək istəsək, deməliyik ki, onun bir səbəbi bir neçə mərhələdə **(-114-)** olunan becərilməsidir. Hər bir ağac 10-11 mərhələdə becərilir. Mərhələlər o ağaclarda olur ki, həmin ağac tam becərilməmiş və tamamilə qüvvətlənmiş olsun, məhsulu da hər becərmə mərhələsində qüvvətlənsin və kamala çatsın. Əkdikləri və əvvəllər becərilməyən və qulluq göstərilməyən digər ağacların [yaxşılaşdırılmasını] istəsələr şübhəsiz əvvəl becərilən və boy-buxuna çatan həmin bəxtiyar ağaca möhtac olacaqlar. Belə ki, onun budağından götürüb bu ağaca peyvənd edəcəklər ki, o da həmin ağac kimi olsun.

İqrar edən (inamlı) bir şəxs desə ki, filan ağacın meyvəsi yaxşıdır və yetkinləşmişdir onun toxumunu əkmək lazımdır ki, həmin xasiyyətdə ağac əldə olunsun. Bu ona bənzəyir ki, dediyimiz kimi, türkdən türk, hindlidən hindli əmələ gəlir, eləcə də, yaxşı toxumdan yaxşı, pisindən pis [ağac bitir]. Bu məsələ bəllidir, aydındır və ona heç bir şübhə yeri qalmır. Bu barədə bir lətifə və bir çox hikmətli sözlər vardır ki, onların xülasəsi budur və bununla tamamlanır. Onun nə olduğunu ərz edirəm: heç bir şübhə yoxdur, görürük və təcrübədən keçirilmişdir ki, acı ərik çəyirdəyi əksələr acı tumlu ərik əmələ gəlir. Əriyi yaxşı olanından, əlbəttə, özündən pis olanlarından yaxşısı əmələ gəlir. Belə olduqda, deyildiyi kimi, bəzilərinə mərhələlərlə qulluq göstərilə daha yaxşı və meyvəsi gözəl olar. Onun çəyirdəyini əksələr yaxşıdır, lakin peyvənd olunana çatmır. Səbəb odur ki, peyvənd zamanı onda olan başqa bir xasiyyət meydana çıxır. Bu da ondan ibarətdir ki, göstərildiyi kimi, peyvənd üçün layiqli olan budaq, hansı ağac olursa olsun, bir neçə mərhələdə becərilməmiş, yetkinləşmiş, cavan və tam qulluq görmüş ağacdən olmalıdır. Ya da bir illik məhsula düşən qüvvətli və düz budaqlar olmalı, üzərində heç bir düyün və ya kəsik olmamalıdır ki, oradan cücərə bilsin. Təcrübədən keçirilmiş və müəyyənləşdirilmişdir ki, belə budaqlar yaxşıdır.

Belə bir ağacın baş hissəsindəki bar gətirən budaqlarından bir

neçə budağı sinsə və ya bilərəkdən kəssələr həmin ağacda bu budaqlar kimi daha yaxşıları bitəcək. Bunun səbəbi odur ki, **(115)** budaq kəsildikdə həmin ağac öz iriliyinə, inkişafına görə kökündən bar verən budağın kəsildiyi yerə tərəf meyilli olur və 5-6 ay müddətində bir yay mövsümü ərzində layiqli məhsul verən budaq cücərir, az müddət ərzində bu budaq qüvvətlənir, tam qida hasil edir, çox qüvvətli olur, heç bir eybə malik olmur, cavan, layiqli və inkişafli budağa çevrilir; südlə bəslənilmiş quzuya bənzəyir. [Belə quzular] bir az kiçik olsalar da, arıq qoyundan iri görünür, daha kök, qüvvətli, sevimli olurlar. Bu ona bənzəyir ki, həmin ağacın sonu sanki ayrıca bitmiş budağıdır. [Əks təqdirdə] 6 ayda bitib böyüyən bir budaq necə bar gətirə bilər? Görürük ki, yeni əkilmiş ağaclar illər boyu qüvvətlənirlər, çoxlu qol-budaq atmamış səmərə vermirlər. Amma 6 aylıq budaq isə bar verir. Onun məhsulu bəlkə də başqa budaqlara nisbətən daha çox və daha yaxşı olur. Beləliklə, qələm boyda olan və ömrü 4-5 aylıq bir budağın məhsulu 10 illik budaqların məhsulundan daha yaxşı olur. Buradan həmin budağın çox qüvvətli və inkişafli olması aydınlaşır və onda olan xüsusiyyətlər başqa budaqlarda olmur.

Əkilməsindən 3-4 il və ya az-çox keçmiş, gövdəsi və çoxlu qol-budağı əmələ gələn, kökü gövdəsini və bütün budaqlarını qida ilə təmin edəcək qüvvəyə malik olan ağacı kəsirlər və yuxarıda göstərilən qüvvətli və inkişaf etmiş budağı ona peyvənd edirlər və hər ikisi çox layiqli, qüvvətli inkişaf edir. Qidanın çoxluğundan bir-birinə uyusurlar, onların təbii ruhları hökmünə əsasən yaxınlaşır, bir cismə oxşayırlar, bəlkə də həqiqətən bir cisim olurlar, onlarda zövcəlik hikməti zühur edir, kəsilmiş ağacın kökündə olan inkişaf qüvvəsi bütünlüklə həmin budağın inkişafına sərf olunur. Odur ki, az müddət ərzində böyüyür və **(116)** bar verir.

Buna şübhə yoxdur ki, peyvənd üçün kəsilən bəzi ağaclar ilk vaxtlarda şaxtadan, günəşin hərarətindən, ona təsir edən günəş istisindən kökü zəif, özü isə inkişaf etməmiş olur. Onların kökü qüvvətli olsa da, gövdəsi, budaqları qüsurlu olur, üzərində yaralar, yarıqlar, qurdclar olur və bünövrəsiz binaya bənzəyir, istənilən qədər qüvvə verə bilmir; belə ağaclar peyvəndə yaramırlar.

Təcrübədən keçirilmişdir ki, hər meyvə ağacı, [eləcə də] barsız ağaclar – söyüd, ağ ağacı kökündən kəsirlər və həmin ildə 3-4 və ya 5-6 illik kökü ilə əkilmiş ağaclardan daha iri, yaxşı və daha qüvvətli olurlar, tez bir zamanda yetkinləşirlər. Onlara şərh olunmuş şəkildə inkişaf etmiş, bar verən budağı peyvənd etsələr yaxşıdır.

İlk andan məhsuldarlığın yüksəkliyinin səbəbini becərmə və qüvvə sərf etmə ilə əsaslandırığımızdan və hər bir söylənilən fikri buna yönəltdiyimizdən, indi peyvəndin neçə növdə və hansı növün daha yaxşı olduğunu, hər bir növün hansı cəhətlərə malik olduğunu, hər bir vilayətdə hansı növün münasibliyini, hər bir ağac üçün hansı növ peyvəndin daha yaxşı və layiqli olduğunu, peyvənd növlərinin hər birinin hansı mövsümdə keçirilməsini, hər bir peyvəndin həyata keçirilməsi üsulu və hər bir ağacın hansı ağacla peyvəndinin münasib olduğunu bəyan edək:

İlk (peyvənd) növü

Odur ki, ağacı kökündən kəsirlər və budağı ona peyvənd edirlər. Bunun özünü də bir neçə üsuldə həyata keçirmək mümkündür.

Birinci üsul: 3-4 və ya bir az yuxarı və ya aşağı yaşlı ağacı kəsirlər, onun qırağını iskanə ilə yarırlar. İrəlində təsviri verilmiş qələm qalınlığında və 4 barmaq uzunluğunda olan peyvənd çubuğunun başını hər iki tərəfdən yonub hər iki tərəfindəki qabığını eyni səviyyədə saxlayırlar. Sonra çubuğu ağacda iskanə ilə açılmış yerə elə qoyurlar ki, onun qabığı ağacın qabığı ilə tən gəlsin. Şübhəsiz, yarıq iskanə ilə açıldığı üçün bitişəcək və peyvənd çubuğunu sıxacaq. [Yarıq] sıxılmasa və orada boşluq olsa onların arasına hava daxil olar (-117-) və birləşməzlər.

Adət belədir ki, ağacın iki tərəfindən də calaq edirlər ki, biri tutmasa digəri tutsun və əgər hər ikisi tutsa daha yaxşıdır. [Ağac] iyirmi, otuz və daha çox yaşda olsa, xüsusilə alma, armud ağacları, heç bir fərqi yoxdur, əksinə, belə iri və qalın ağac peyvəndi daha yaxşı tutur. Amma onların peyvəndini 2 üsulla aparmaq olar: biri göstərilən üsulla: ağacın gövdəsi qüvvətli olduqda 10-12 və daha çox

yerdən peyvənd etmək mümkündür. Belə ki, onun gövdəsi daha qüvvətli olur, calaqlar hamısı getdikcə birlikdə böyüyür, daha qüvvətli və məhsuldar olur. Hamısı tutmasa da onun qol-budağı çox olur və məhsuldarlığı artır.

Digər üsul: Əvvəlki kimi çilingin ucunu hər iki tərəfdən yonurlar. [Amma] ağacın gövdəsini yarmağa ehtiyac qalmır, belə ki, [çilingi] ağacın qabığının altına, qabıq ilə gövdənin arasına daxil edirlər. Ağacı gövdədən kəsilən peyvəndlərdən daha yaxşısı odur ki, ağacı yerlə bərabər səviyyədə kəsmiş olsunlar. Onun üzərinə təzə torpaq tökürlər, samanla qarışmış palçıq olarsa daha yaxşıdır və ona təsir edir, isti-soyuq peyvəndin daxilinə yol tapmır. Ağacın kəsilmiş hissəsinə su düşməsinə imkan vermək olmaz, çünki, zərər verə bilər, həm peyvənd, həm də, ağacın özünə ziyan dəyər; bu ona bərabərdir ki, peyvənd batil olsun.

[Ağacın] torpaq səviyyəsində kəsilməsinin üstünlüyü ondadır ki, peyvənd olunan ağac çox qüvvə sərf edir və tədricən tez bir vaxtda ağacın özündən daha qüvvətli səviyyəyə çatır; odur ki, ağacın gövdəsi və kökü [peyvənd] budağından qüvvətli olmalıdır. Əks təqdirdə işə xələl gətirə bilər: əvvələn peyvənd ağırlaşsın (daşlaşsın) bilər, ikincisi, soyuq külək əsərsə peyvəndin baş hissəsi qatılarsın və bənd öz yerindən tərpənər və onların arasına külək daxil ola bilər, ya da quruyar, qüsurlu olar. Başqa [cəhəti] budur ki, ağacın qidası aşağıdan yuxarıya tərəf getdiyi üçün, aşağı hissənin yuxarı hissələrdən qüvvətli olması vacibdir ki, qidanı yuxarılara çatdırmağa qadir olsun. Əks təqdirdə bu ona bənzəyir ki, zəif bir hambal qüvvəsizliyi üzündən yükləri özündən qüvvəli hamballara vermək zərurəti qarşısında qalır ki, onlar yükü [öz yerinə] çatdırırlar. Həmin zəif hambalın təqəti qalmadığından digər hamballar **(-118-)** qüvvəli olsalar da, zəif hambal hamının işinin ləngiməsinə səbəb olur.

Eləcə də, ağacın budağının bir hissəsi [kəsilməmiş] qalarsa eyibli və zəif olar. Peyvənd olunmuş hissə daha qüvvətli inkişaf edib onun üzərini bağlayar və ona təsir edər və qida yuxarı budaqlara lazımı səviyyədə gedib çatı bilməz. Ağacın xilqətində (kökündə) toplanmış, onun yuxarı hissələrindən daha qüvvətli olan ilahi qüvvə ağacın özü üçün xeyirlidir. Ən yaxşısı odur ki, ağacı kökündən elə kəssinlər ki,

[uyğunsuzluğa bais olan] səbəblər aradan çıxsın və elə olsun ki, [peyvəndin] özü həmin kökdən cücərib böyüsün. Peyvəndlər böyüdükdə onların ətrafına quru çubuqdan və ya qamışdan şax basdırmaq, yəni torpağa sancmaq və peyvənd cücərtilərini onlara bağlamaq lazımdır ki, külək sındırməsın və ona təsir göstərməsin.

(Peyvəndin) ikinci növü

20-30 yaşlı ağacların qabığı çatlamamış və hamar olan cavan budaqlarını kəsirlər və [ucunda] irəlidə şərh olunan şəkildə iskənə ilə yarıq açırlar, peyvənd edirlər və palçıqla bağlayırlar. Peyvəndin bu növü təkcə o hallarda layiqli olur ki, ağaca müxtəlif meyvələri peyvənd etmək lazım gəlsin. Hər halda bu peyvənd, dəlillərlə müəyyənləşdirildiyi kimi, ağacın kökündən kəsilməsi üsulu ilə edilən peyvəndə bərabər tutula bilməz. Həmin peyvəndin edilməsinin səbəbi insanların uzağı görə bilməməsidir: ağac 20-30 yaşında olduqda onu tam kəsmirlər və elə güman edirlər ki, kökündən kəssələr məhv olar. [Əslində isə kökündən kəsilməklə] ondan bir neçə cür yaxşı məhsul əldə olunur; belə ki, ikiqat əhəmiyyətli olur. Başqa mənfəəti odur ki, bu halda çoxlu şax-budaq, odun hasil olunur, ağacın özü isə cavanlaşır.

Amma qaysı ağacını kökündən kəsib peyvənd etsələr az hallarda tutur, hərdənbir tuta da bilir. 20-30 yaşlı qaysı ağacını peyvənd etmək istəsələr ən yaxşısı budur ki, ağacın cavan budaqlarını kəsib hər budaqda iki yerdən iskənə ilə iz açıb peyvənd etsinlər və palçıqla **(-119-)** bağlasınlar. Armud və alma [ağacları isə] kökündən kəsilərək peyvənd olunsalar yaxşıdır, lakin kəsib dərhal peyvənd etməlidirlər.

(Peyvəndin) üçüncü növü

Odur ki, peyvəndi yarpağa edirlər və onun mövsümü qaysının [yetişməsi] dövrünün sonuna düşür. Çünki, həmin mövsümdə ağacın üst qabığı iç qabığından ayrılır və [onları] aralamaq mümkündür,

başqa mövsümlərdə həmin iki qabıq ağacın gövdəsinə möhkəm bənd olur və onları ayırmaq mümkün olmur. Onun peyvəndi göstərilən şax (budaq) peyvəndi kimidir. [Bu peyvəndi] budağın yarpaq cücərdiyi və yarpağın kökünün bir az qalxdığı yerdən [edirlər]. Ona “peyvənd şaxı” (budağı) deyirlər. Onun ətrafını bıçaqla kəsirlər, dərhal həmin nişanlanmış yeri budağın üst qabığının bir hissəsi ilə iç qabığının üzərindən götürürlər və sulu kasaya qoyurlar. Ağacın dibində oturlar və cavan gövdəyə və hamar qabığa malik olan iki illik, üç illik, dörd illik ağacları seçirlər, onun üst qabığını barmağın bir bəndi boyda bıçaqla kəsirlər, elə edirlər ki, bıçaq iç qabığa dəyməsin. Ağacı əyirlər ki, həmin kəsik ağzını açsın və kasada suya qoyduqları budaqdan bir tumurcuq kəsib oraya qoyurlar, belə ki, həmin tumurcuğun kənarları yarığın qabığı altında qalsın və tumurcuq özü yarığın ortasından üzə çıxmış vəziyyətdə olsun. Əyilmiş ağacı əldən buraxan kimi qabığı dartılacaq və həmin tumurcuğu, üzərində olan qabıqla birlikdə, sıxacaq və möhkəmlənəcək. Bununla belə, həmin yarpağın yuxarı və aşağı hissələrindən iki yerdən bir az pambıq və iplə bağlayırlar ki, günəş onun ətrafına təsir etməsin və qurumasın. 2-3 aydan sonra həmin tumurcuq orada tutur, möhkəmlənir və bu zaman ipi açırlar **(-120-)**. Əgər ipi açmasalar ağac tez qüvvətləndiyindən ip bağlanmış yer nazik qalar və ziyanlı olar.

Ağac böyük olarsa onun gövdəsinə peyvənd etmək olmaz. Belə halda ağacın 2-3 illik təzə üst budaqlarındakı bir neçə şaxda peyvənd etmək lazımdır. Növbəti ildə həmin tumurcuqdan cücərti əmələ gələcək və böyüyəcək. Həmin cücərtini bir qarış üst tərəfdən kəsirlər. Bu bir qarışı peyvənd vaxtı bağlanmış ipi açmaq üçün saxlayırlar və yeni cücərtini də onunla bağlayırlar ki, külək sındıra bilməsin, çünki təzə cücərti qüvvətsiz və nazik olur.

Bu peyvənd növünü əksər hallarda İraqda tətbiq edirlər. Bu növ peyvənd, şərhini versək də, qısa ömürlü və az məhsuldar olur və onu uzağı görə bilməyənlər edirlər. Çünki onların ağacı dibindən kəsməyə ürəkləri gəlmir. Təcrübədən məlum olur ki, iskənə ilə aparılan peyvənd yarpaq peyvəndindən ildə 2-3 dəfə artıq inkişaf edir. Yarpaqla olunan peyvənd, tək-tək hallardan başqa, həmin ildə budaq vermir və əksər hallarda sonrakı ildə budaq verir və budağı

zəif olur. İskənə ilə peyvənd bir ildə 5 göz və daha artıq böyüyür, böyük budağı 1 göz, göz yarım olur, nadir hallarda başqa ağaclardan az budaq verir. Görmüşük ki, qələm boyda olan 4 barmaqlıq çubuqla iskənə peyvəndi 1 ildə 50-60 cücərti verir və o miqdarda da görmüşük ki, peyvənd olan bir qələm [bir ildə] kişi əlinin bir hissəsi (bəndi) qədər boy atmışdır.

(Peyvəndin) dördüncü növü

Lüləyə olunan peyvənddir. Hərçənd demişik ki, peyvəndin ən yaxşısı iskənə ilə olunan peyvənddir, amma kimsə üzrlü səbəbdən digər növ peyvəndi apara bilirsə aparsın. Lakin [lülə peyvəndində] zəif bir cəhət də vardır ki, bu barədə sonra söhbət açılacaq.

Bu peyvəndi aşağıdakı şəkildə edirlər: yazda irəlidə göstərilən vaxtda peyvənd budaqlarını kəsirlər **(-121-)** və ağacın dibinə qoyurlar. Peyvənd olunası budaqları həmin ağacda olan birillik təzə şaxlarla eyni miqdarda hazırlayırlar. Həmin peyvəndlərin qabığını bənd-bənd kəsirlər, belə ki, hər bəndin üzərində bir tumurcuq (gözlük) qalmış olsun və əllə ahəstə elə bükürlər ki, qabıq gözlüyün qarşısında olsun, gözlük lülə kimi oradan kənara çıxsın. Ağacın üzərində olan və lülə peyvəndi üçün müəyyənlanmış həmin şaxın qabığını bıçaqla, iç qabığı zədələməmək şərti ilə, kəsirlər və aşağı əyirlər və saxlayırlar. Lülə qabığı əvəzinə peyvənd şaxın lüləsinə yerləşdirirlər, belə ki, onların ölçüsü və qəlibi uyğun gəlsin, peyvəndin [gözlüyü] ağacın şaxının qabığı ilə bərabər gəlsin. Sonra onu iki yerdən iplə bağlayırlar və sonrakı ildə həmin ipi açırlar. Həmin şax qüvvətləndikdə ağacın digər budaqlarını kəsirlər. Adət belədir ki, bir ağacda onun budaqlarına uyğun olaraq 2-3 və daha çox peyvənd etmək olar.

[Lülə peyvəndinin] bir cəhəti olduğunu söyləmişdik. Bu ondan ibarətdir ki, qaysı ağacı bir çox ərazilərdə az əmələ gəlir. Qaysı ağacının təbiəti odur ki, cücərti vermir. Qaysı ağacının kökünü qazıyıb çıxarsalar və para-para kəsib şumlanmış ərazidə basdırsalar bir ildə hamısı cücərəcək və elə ki, 2-3 aylıq oldu və yaz gəldi elə

həmin il lülə peyvəndi etmək mümkündür və torpağının üstündə peyvənd etmək olar. Bu işin aparılmasından 3 fayda gözlənilir:

Birinci odur ki, torpağın üzərində peyvənd olunur və yenidən əkilməsinə zəhmət çəkmək lazım gəlmir;

İkincisi odur ki, torpağın üzərində peyvənd olunduğundan kiçik vaxtlardan ayrıca ağac olur və irəlidə göstərilən qüsurlar onda müşahidə olunmur;

Üçüncüsü odur ki, yardım etmək xoş bir işdir və hər bir vaxt insanların peyvənd etmələrinə imkan olmur. [İnsanlar] müəyyən bir ildə peyvənd apardıqları üçün bu işi başa vurub arxayın olurlar, məqsədləri həyata keçir, işin aqibəti bilinir, könül təsəlli tapır. Bununla yanaşı, bütün bunlar vaxtında müyəssər olmuş və həyata keçirilmiş iskanə peyvəndi səviyyəsində olmur.

Bağda peyvənd olunmamış ağacı qətiyyən saxlamaq olmaz; peyvənd olunmuş ağac ilə peyvənd olunmayan ağaclar arasında fərq təsəvvür olunası dərəcədədir, onların barı arzu olunandır və şəxsiz peyvənddən çoxlu xeyir və mənfəət əldə olunur.

(Peyvəndin) beşinci növü

Bu peyvənd tirə peyvəndi kimidir. Tirə peyvəndini 2-3 tərzdə həyata keçirirlər. Hər bir halda onu tez yonurlar, peyvənd edirlər, iplə bağlayırlar və bir neçə gün keçəndən sonra tutur. Lakin heç bir peyvənd iskanə peyvəndinə çatmaz, xüsusilə, ağacı kökündən kəsib peyvənd edələr.

Bilin ki, meyvə verən və meyvə verməyən ağaclar peyvənd tuturlar. Amma elələri olur ki, daha tez və daha asan, bəziləri isə çətin tutur. Ağacların bir qisminin digər ağaclarla peyvəndi tutur, bəziləri isə tutmur. Ağacların münasibətini bilmək lazımdır və bilməlidirlər ki, ağaclar bir-birinə münasib gəlməsə onların peyvəndi mümkün deyil.

Əkinçiliyə dair kitab yazmış adamlar və bu elmdən xəbərdar olan şəxslər bildirmişlər ki, meyvəsinin çəyirdəyi olan hər bir ağac çəyirdəyə və tuma malik olmayan ağaclarla peyvənd olunduqda

peyvənd tutmur. Bu məsələdə haqq onların tərəfində deyil və onların müqayisəsi doğru deyildir.

Əslində heç də belə deyil. Ona görə ki, təcrübədən keçiriblər ki, səmərə verməyən söyüd ağacına şaftalını peyvənd edirlər çox yaxşı şirin [məhsul verir]. Şaftalı suya çox ehtiyacı olan ağac olduğundan və söyüd suyu çox yaxşı çəkdiyindən [peyvəndin] meyvəsi çox sulu və ləzzətli olur, meyvənin çəyirdəyi isə ya olmur, olsa da çatlayır və su onun daxilinə (-123-) dolub qalır.

Məsələn, İsfahanda Bəlxi armudunu harada yetişdirsələr peyvəndi oradan götürürlər. Onu müşk söyüdü ağacına peyvənd edirlər. Buna görə də, ona “Bəlxi” deyirlər. Çünki, İsfahan dilində (ləhcəsində) müşk söyüdü gülünə “Bəlxi” deyilir. Görünür bunların arasında tam uyğunluq var. Həmişə olmasa da ara-sıra qüsurlu da olur.

Peyvəndə aid qaydaların biri də budur ki, bərk budağı bərk budağa, yumşağını yumşağına peyvənd edirlər.

GÜBRƏLƏMƏNİN VƏZİYYƏTİ VƏ NÖVLƏRİNİN TANINMASI

Gübrənin malik olduğu xassələri və faydaları barədə

Bildirək ki, gübrələr müxtəlif olurlar, hər bir gübrə növü xüsusi bir inkişafa yardım edir; necə ki, mal peyini üzüm üçün daha yaxşıdır, qoyun peyini çox qüvvətlidir. Lakin təcrübədən keçiriblər və bildirirlər ki, bəzi vaxtlarda meyvə ondan ziyan çəkir; insan ifrazatı (gecə qızılı – ?) gübrələrin ən yaxşısıdır. İsfahan və Yəzddə ondan [bitkilərin] inkişafı üçün çox istifadə edirlər, yemiş bitkisinə də ondan verirlər. 5-6 fərsən aralı olan kəndlərdə onu qurudurlar, çuvallara yığıb aparırlar və satırlar. Ümumi məhəllələrdən toplananları daha baha satılır. Şəhərdə və ətrafında onu bitkilərə verərkən üzərinə su tökürlər, bellə tez-tez qarışdırırlar ki, tez yumşalsın və ərisin. Ona bir az kül əlavə edirlər ki, həcmi çox olsun. Kül də insan peyinindən çürüntüyə çevrilir və səmərəli olur (-124-).

İsfahanda murdar olmuş heyvanı və ya ölmüş iti aparıb Bəlxi armudunun dibində basdırırlar, ağac onun qüvvəsi ilə illərlə yaxşı məhsul verir. Ümumiyyətlə, çürüyə bilən hər bir şey ağaclar və əkin üçün qida qüvvəsinə malikdir və yaxşı təsir göstərir. Köhnə divarların torpağı da, xüsusilə yemiş üçün, yaxşı gübrədir. Tərkibində heyvan qanı və içalat tullantıları olan sallaqxana ifrazatı bütün gübrələrdən daha qüvvətli sayılır. Göyərçin peyini də çox qüvvətli olur, onu az miqdarda başqa peyinlərə qatıb istifadə etmək lazımdır. Çox verilərsə [bitkini] yandırar. Kül, [eləcə də,] at, uzunqulaq, qatır, dəvə peyini çox da qüvvətli olmur. Külü az miqdarda peyinə qatıb verirlər ki, torpağı yumşaq (narın) saxlasın, çəmənliklər üçün daha yaxşıdır. Amma ayrılıqda çox da qüvvətli olmur. Elə ərazilər olur ki, qumsaldırlar. Həmin qumdan peyinə qatırlar, çox əhəmiyyətli olur; qum tək halda da mənfəətlidir.

Yəzd, Əbrquh və başqa vilayətlərdə müşahidə etmişəm ki, onların [bütün] şəhərlərində küçələrdə quyular qazıyıblar. Soruşdum ki, bu quyular nədir? Bəyan etdilər ki, burada adamlar su başına çıxıblar və görüblər ki, bu səbəbdən onun qumu sarıdır. Bağbanlar

burdan lazımı qədər [qum] toplayırlar və bağlara aparırlar. Adamlar burada yollarda da ayaqyolular tikirlər və peyini (nəcisi) gübrə kimi bir-birinə satırlar.

Peyinə çox ehtiyac olduğundan və tapılmadığından çöllərdən peyin gətirirlər. Bu elə peyindir ki, çöldə (səhrada) bitən bitkilərin və yovşanın dibində toplanıb qalır, külək isə torpağı onun ətrafına cəmləyir. Yerin üstündə quru torpaqla heyvanların ifrazatı qarışıq şəkildə yığılır. Həmin torpağı yığırlar və onun peyini də öz daxilində olur. Orada qum daha çox olduğundan (-125-), təcrübədən keçirilib ki, qüvvə verir.

Bir çox vilayətlərdə bağları və əkin sahələri olanlar bilərəkdən çoxlu qoyun alırlar [və ya] çobanlardan sürüləri kirayə götürürlər və onlara haqq vəd edirlər ki, qoyunları hər gecə onun torpağında, müxtəlif sahələrdə saxlasın, bununla həm torpaq gübrələnir, torpağa qoyunların sidiyi hopur və həm də qoyunların istiliyi torpağa təsir edir. Bu üsul [torpağı] yaxşı becərməyə imkan yaradır. Bundan başqa təsadüf olunur ki, bağların və əkin sahələrinin suyu uzaqdan gəlibsə peyini sahəyə aparmaq lazım gəlmir, ya da uzaqlığına görə onun daşınması çətinlik törədir. Peyini suya tökürlər, onun qüvvəsi və tamı suya hopur və bağlara və əkinlərə gəlir və faydalı olur. Gübrənin bir növü hamam tüstüsüdür və badımcın üçün xüsusi peyindir. Bu başqa peyinlərdən daha yaxşıdır.

Həqiqətən bilmək lazımdır ki, bağ və əkin üçün peyin kimyəvi [maddələrdən] daha yaxşıdır. Belə ki, məlum deyil ki, onu əldə etmək mümkün olacaq ya yox. Peyin vasitəsilə əldə olunan [məhsulun] peyinsiz alınandan ikiqat artıq olacağı yəqindir. Bağa tam peyin verilən ərazilərdə [məhsul] son dərəcə, birə on qat və daha çox artıq olur. Necə adam tapılar ki, buna biganə yanaşsın. Sahələrə peyin vermək xoşbəxtlərin işidir, ondan imtina etmək isə uğursuz adamların işidir ki, hələ əkinçilikdən mənfəət əldə etməyiblər. Hər kim torpağa peyin verirsə, həmişə nemət və var-dövlət içində olur, şən və yaxşı [görünür], ondan çoxlu fayda hasil edir.

Heyvan və ya qoyun tövlələri (yataqları) olanlar hər dəfə oradan 10 xərvar peyin apardıqda yerinə 10 xərvar torpaq tökürlər və heyvanların ayağı altına səpirlər. Heyvanların peyini və sidiyi tədricən

həmin torpağa hopur və həmin torpaq da peyinə çevrilir. Mal peyini qətiyyənlə (-126-) tövlədə yandırmaq olmaz. Xorasanda onun hamısını bağlara aparırlar. Onu yandırmaq heyifdir.

Bağlarda yuvalar tikilməlidir ki, həm göyərcin peyini hasil olsun, həm bağ, həm də göyərcin yuvası abadlaşsın. Yollar boyu karvansaralar və ayaqyolu tikirlər ki, həm xeyirli olsun və həm də bağlara peyin daşınsın.

PEYİN ÇATMADIQDA VƏ HASİLATI mümkün olmadıqda hansı tədbirlərin görülməsi, peyinin əvəzinin [başqa yollarla] əldə olunması barədə

Məlum edək ki, əkin sahələrinin yaxşı şumlanıb bir il günəş altında saxlayaraq yandırılması həmin məqsədlə həyata keçirilir, amma yaxşı verilmiş peyini əvəz etmir. Başqa yolu budur ki, sahəyə şovdər otu əkirlər və böyüyəndə torpağı şovdər ilə birlikdə belləyərlər ki, torpağın tərkibində çürüsün. Bunun əhəmiyyəti var və peyinə bənzər olur. Onun başqa xasiyyəti də var ki, torpağı ələfdən (alaqdan) təmizləyir. Helbe (حلبة – ?) bitkisi də həmin xasiyyətə malikdir.

Lakin bu üsulun əkin və bağlar üçün xeyri var. Üzüm arx kənarında deyil, torpaqla bir səviyyədə əkilməzsə bu üsulun ona xeyri olmayacaq. Üzümlü arxda basdırmaq, meynəni arxda əkmək olmaz; təpəlik (hündür yer) düzəldirlər, suyu arxa yönəldirlər və imkan vermirlər ki, su hündür yerə qalxsın. Təpəni şumlayırlar, günün altında qalır, quruyur və yanır (bürən olur). Hər il həmin şumlanmış torpağı meynə ağacının dibinə verirlər, ağacın dibində olan torpağı isə (-127-) təpəciyə tökürlər ki, gələn il üçün yansın. Bu üsul da böyük xeyir və yaxşı mənfəət verir. Qumsal olan yerlərdə günəşin altında yanmış qum da – narın qum kimi – [ağacın dibinə] töküldükdə faydalı olur (-128-).

ARPA, BUĞDA, PAXLA, DARI, DÜYÜ VƏ QARĞIDALININ VƏZİYYƏTİ

BUĞDA VƏ ARPANIN VƏZİYYƏTİ, əkilməsi, becərilməsi üsulu və onlara aid cəhətlər

[Onların becərilməsi] hər bir vilayətin suyundan, havasından, torpağından asılı olaraq müxtəlif olur və 3 formada həyata keçirilir:

Biri odur ki, su olan ərazilərdə əkirlər;

Başqası odur ki, susuz (dəmyə) ərazilərdə əkirlər;

Digər üsulu odur ki, çaylarda su çox olduqda suyu çuxur yerlərə yığırlar. Belə sahələrdə düz yerlərin kənarlarını, sahəyə uyğun olaraq, şax-budaq və torpaqla bağlayırlar ki, su orada toplansın. Bəzən belə yerlərin dövrəsi yarım fərsəng, bir fərsəng, iki fərsəng və daha çox və ya az ola bilər. Onlardan bəzisi ola bilər ki, daha çuxur, 5-6 gəz dərinliyə malik olsun, bəzisinin çuxurluğu (dərinliyi) bir gəz və daha az ola bilər. Yazda orada su [yığılır] və tədricən suyun daha az gəlməsi nəticəsində azalır (torpağa hopur). Ərəblərin təbirinə görə, ona “Hur” deyirlər və belə yerlərin kənarını “Kul” adlandırırlar. Monqollar onu “Navur” və “Sadur”, hər bir vilayətdə başqa bir adla adlandırırlar.

Həmişə içərisində su qalan ərazilərlə digər ərazilər arasında fərq var. [Belə sahələri] quruduqda əkirlər. Oraya çoxlu balıq yığılmış olur. Su çəkilən kimi, balıqları toplayırlar və satırlar. Sahənin qurumuş yerlərində küncüt, yemiş, darı və bu kimi bitkilər əkirlər. Payız gəldikdə və ərazi quruduqda əkilmiş və əkilməmiş sahələri bütünlüklə şumlayırlar və buğda əkirlər. Buna ərəb dilində “**Kəbs**” (كبس) deyirlər. Əkinlərin ən yaxşısı budur. Onun məhsuldarlığı çox (-131-) olur, çünki torpağın qatları sudan doymuş olur.

Əkilmiş buğda [sahəsində] nəmlik bir ölçüdə qalarsa çox qüvvətli və yaxşı olar, qışda həmin əkin digər zəmilərdən daha inkişafli olur. Əkin çox hündür olarsa onu heyvanlara yedirtmək lazımdır ki, yenidən qalxsın. Əks təqdirdə, daha çox uzanarsa əkin yata bilər. Zəminin heyvanlara yedizdirilməsi müəyyən bir dövrdə, 10-15 gün ərzində həyata keçirilməlidir. Bu dövr əldən verilsə, buğdanın

buğumları qüvvətlənər, sünbül əmələ gələr və sonradan yaxşı inkişaf etməz və çox məhsul verməz. Əkin [heyvanlara] yedizdirildikdən sonra yağış yağarsa çox yaxşı olar. Ola bilər ki, yazda çayların suyu çox olsun, su çox olarsa əkini sulamaq olar və bu tədbir inamı artırır ki, sahə susuzluqdan və istidən zərər çəkməyəcək.

Belə əkin üsulu, dediyimiz kimi, çox inkişafli və daha asan olmaqla bərabər, onun başqa bir xüsusiyyəti də vardır: bəzi illərdə, Allah göstərməsin, çəyirtkə üzə çıxır və onun gəlişinin bitkinin böyümə dövrünə [düşdüyü] bəllidir. Buğda bundan əvvəl güclənmiş olur, quruyur və çəyirtkə ona az ziyan yetirə bilər.

Bağdad mülkündə bu üsulla əkin daha çox Şətt və Fərat çaylarının suyu ilə həyata keçirilir. Çox xeyirli olur. Buğdanın suya ehtiyacı olan dövrlərdə sahəni suvarmaq mümkün olur və bu, xüsusilə, yağış az yağan illərdə çox səmərə verir. Yağış öz vaxtında yağarsa sulamağa ehtiyac qalmır. Bu isə bəzi yerlərdə müyəssər olur, hər bir yerdə alınmır.

Bu iş iki üsulla müyəssər olur:

Əvvəla kəbs (arat) üçün istifadə olunan böyük çayların suyu hava istiləşməmişdən əvvəl çoxalır. Böyük çayların əksəriyyəti uzaq və soyuq yerlərdən gəldiyi üçün, həmin yerlərdə qar ərimədiyindən həmin çayların suyu tam şəkildə çoxalmır. Dediyim kimi, onların məsafəsi çox olduğundan qarın əriməsindən əmələ gələn su, yolun uzaqlığından asılı olaraq, bir ay, iki ay sonra gəlib çatır. Belə olduqda, həmin vaxtda buğda torpaqdan qalxmış olur **(-132-)**. Xüsusilə, əkin isti yerlərdə, buğdanın tez yetişdiyi Bağdadda olduğu kimi, aparıldıqda [bu nəzərə çarpır]. Ona görə də kəbslərin çoxunu suya ehtiyac olan vaxtlarda düzəltmək olmur. Belə olur ki, çayın suyu 2-3 gəz, bir qədər az və ya çox onun üstünə yayılır. Dəclə və Fərat çaylarının suyu çoxalır və su həmin yerlərə istiqamətlənir. Buğdanın suya ehtiyacı olan vaxtlarda çaylarda su çoxalmırsa çətinlik yaradır. Suyun mənbələri müxtəlifdir. Mənbələri yaxşı olan çayların suyu tez gəlib çatır, uzaq olanları gec gəlir.

Bu tədbirlər də müxtəlifdirlər: birincisi odur ki, su sahəyə daha yaxın olur, şübhəsiz, elə ki, su artdı daha tez axır. Onun iki əhəmiyyəti var: əvvəlen odur ki, kəbsdə (aratda) əkilmiş buğdanı 2-3

dəfə suvarmaq olur. Kəbs üçün qazılmış hovuzları daha yaxşı və çox etmək lazımdır. Həm də bəzi illərdə suyu çoxalmayan çaylardan oraya su getmir; il quru gəldikdə onun qüsurları çox olur, bu üsulun isə qüsuru olmur. Bağdad nəhrlərinin [bəzisi] elə vəziyyətdədir ki, həmişə onlardan su axır, bəzilərinə bahar fəslə su daha iti axır, bəzilərinin [keçdiyi ərazi] yüksək olduğundan, onların suyu daha sakit axır. Onlarda su daha çox və bol olur. Kəbs ərazilərində aparılmış əkinlərə çayların suyu gəlib çatanda buğda sudan çıxmış olur. Həmin su ilə kəbs üçün hazırlanmış hovuzları doldururlar, çayın suyu onlara axır, həm kəbs yeri hazırlanır, həm də kəbs sahəsindəki əkinə su verilir. Lakin bu üsulla bağ və bostanı becərmək olmaz, belə ki, oradan həmişə su axır, oraya suvarılan buğda növü əkirlər. Həmin sudan bağların, çəltik və şəkər qamışının əkinində istifadə etmək olar.

Kəbsə qoyulmuş ərazilərin əkinlərini həmişə suvarmaq üçün mümkün olan dediyimiz ikinci üsul odur ki, [çayın] mənbəyi və sərçəşmələri daha yaxın olur, onun suyu daha tez çoxalır **(-133-)** və buğda sudan baş qaldırana kimi su tam şəkildə gəlib çıxır, tamamilə artır və onu bütünlüklə təmin edir. Şübhəsiz, istər böyük, istərsə də, kiçik çaylarda su çoxalır və kəbs sahələrini bütün ərazilərdə həm sulayırlar, həm də kəbs üçün olan nohurları su ilə doldururlar. Bağdad vilayətində belə bir üsul mövcuddur. Xorasanda isə becərilmə mənbələri və sərçəşmələri yaxın olan çayların hesabıdır. Buğdanı bir ay, 40 gün əvvəldən yığırlar, [məhsulun] çox olmasının səbəbi həmin sudur. Lakin bu vilayətdə su çox olduğundan əraziləri kəbsə qoymurlar, onun mənasını bilmirlər, ondan xəbərsizdirlər. Belə ki, torpağı kəbsə qoysaydılar daha yaxşı və bol su olardı. Xüsusilə, bundan əvvəl abad olmuş və sonradan boş qalmış ərazilərə bu iş vacibdir. Mədain və Qəznə əraziləri bu qəbildəndir.

Göstərdiyimiz bu cəhətlər və qaydalar²⁵ təkcə Bağdada aid deyil, böyük çayları olan və təbiəti Bağdadın təbiətinə yaxın olan hər bir vilayətə aiddir. Bağdadı nümunə kimi şərh etmişik. Xarəzm,

²⁵ Mətnə “faydalar” (قواير) verilir, lakin bu söz mətnin mənasına o qədər də uyğun gəlmir, onun “qaydalar” (قواير) kimi oxunuşu daha münasibdir – P.V.

Türküstan vilayətlərində Ceyhun çayının hesabına çox əkin əkirlər. Belə iri çayları olan və əkini bu üsulla becərilən hər bir vilayətdə buğda yaxşı, qüvvətli və alaqsız olur.

Susuz [şəraitdə] əkilən buğdaya bəzi vilayətlərdə farsca “dim” (ديم), Azərbaycanda “dimə” (ديمه) deyirlər. Onun unu daha ağ və qüvvətli olur, vermişel və əriştə üçün layiqlidir. Ondan bişirilən çörək daha yaxşı olur. Onun ununun çörəyi çox olur, o dərəcədə ki, 10 mən undan 18 mən və ya 20 mən çörək hasil olunur. Su içmiş buğdanın çörəyi bundan az olur. Suvarılan buğdanın qarışığı çox olur, çünki onun tərkibində müxtəlif otlar bitir və onun ununun qüvvəsi daha az olur. Lakin onun torpağını yaxşı şumlasalar və yaxşı toxum əksələr məhsuldarlığı torpağın və suyun az olduğu, onların əziz tutulduğu yerlərdən artıq olar. İsfahan, Yəzd və torpağı onlara bənzər yerlərdə sahəni yaxşıca belləyirlər (-134-), sonra günün altında saxlayırlar və yanır. Ona peyin də verirlər. Həmin torpaqlar getdikcə abadlaşır, onları hasara alırlar. Eşitmişəm ki, [belə sahələrdə] bir mən [toxumdan] 200 mən, daha çox və ya az məhsul hasil olunur. O vilayətin torpağı əslində pis (qeyri-məhsuldar) torpaqdır. O dərəcədə ki, ətrafı bağlanmış və heç vaxt əkilməmiş bir torpağa buğda əksələr öz toxumunun əvəzini də verməz. Belə torpağı ciddi səy nəticəsində becəririlər və deyilən səviyyəyə çatdırırlar.

Suvarılan torpaqları abadlaşdırmasalar oranı ot və alaq örtər və çox məhsuldar olmaz. Sahədə müxtəlif otlar bitdiyindən buğdadan təmizlənməsi çətinlik törədir. Buğda əkən kəndlinin toxumu [yaxşıca] təmizləməsi də vacibdir. Çünki buğdanın tərkibində olan digər toxumlar onun düşməni hesab olunur. Məsəl var, deyərlər, nə əkərsən onu da biçərsən. Toxumun tərkibində torpaq və qum olarsa, ona bərabərdir ki, torpaq əkirsən. Əkilməmiş şeydən nə əldə edə bilərsən? Tərkibində alaq otları olarsa torpaq və qum olmasından daha pisdır. Torpaq və qumun zərəri olsa da, bitmirlər, alaq isə əlbəttə bitir və buğdanın cücərməsinə imkan vermir, cücərmişlərin qüvvəsini alır, özü əkinə qarışır. Onun unu və çörəyi ziyanlı olur, tamı xoşagələn olmur. [Əkiləsi buğdanı] təmizləmək istəsələr çox zəhmət hesabına təmizləyə bilərlər. Adamlar onu təmizləyə

bilməsələr çox ziyanlı olar, zəhmətə səbəb olar, tərkibində çoxlu alağ otları bitər.

Bəzən elə olur ki, əkin sahəsi müxtəlif otların bitməsi nəticəsində alağın içində batıb qalır. Belə toxumlar sahəyə verilən peyinin və ya həyətyanı torpaq qarışıqlığının tərkibində düşə bilər. Gübrə verilərkən belə peyindən imtina etmək lazımdır. Heyvan peyini, kül, ifrazat və ayaqyolu peyini yaxşıdır. Dəmyə yerdə əkilən buğda üçün belə şeylər etibarlıdır. Vaxtında yağış yağarsa dəmyə yerlərin buğdası sulanan yerlərə nisbətən daha çox və daha yaxşı olur **(-135-)**. Dəmyə əkini üçün yararlı sahələr dağlar və havası çox soyuq olan ərazilər sayılır; belə ərazilərin buğdası əksər hallarda yaxşı olur. Yazda əkilən buğdanın qüvvəsi çox olmur, çünki onun kökü torpaqda möhkəmlənmir və az inkişaf edir.

Arpanı da bu cür əksələr yaxşı cücərər. Lakin onun yazda əkilməsi zərurəti olarsa, torpağı yaxşı şumlasalar və arpanın dənə yay növü olarsa və əkərlərsə, buğdaya nisbətən məhsuldarlığı artıq olar. Əkinə peyin verilərsə və qaydasında yağış yağarsa daha məhsuldar olar. Kəndli, əlbəttə, arpanın yaz növünün toxumunu ayrıca saxlamalıdır və əgər onun şumlanmış torpağının bir hissəsi payızda əkilə bilmədiyindən boş qalarsa, həmin yaz növünü orada əkə bilər ki, torpaq boş qalmasın və zay olmasın.

Hər bir vilayətdə buğdanın ayrı-ayrı növü olduğundan, hər torpağa müxtəlif növ buğda əkildiyindən və bunların səbəbinin irəlidə yemişə aid fəsildə xatırlanacağından burada təkrar etmirəm; oradan oxuyarlar.

Bəzi ölkələrdə yemək bişirilməsi üçün becərilən buğda iri və dolğun olur və hər bir vilayətdə onu başqa adla adlandırırlar və müxtəlif cür olur. Təbriz və Azərbaycanda ona “Vəti” deyirlər, İraqda “Fəlti”, Xorasanda “Xordəndan”, Həriddə “Sokra” və onun yetişdirildiyi hər bir vilayətdə şəksiz başqa adla adlandırırlar. Xorasanda bu buğda növü iri və uzunsov olur, onun sünbüllərinin bəzisi 6 haça, bəzisi 8 haça bitir və böyüyür. Arpa da belədir.

Əkin peyin verilmiş abad torpaqlarda, xüsusilə, əvvəlki ildə bostan kimi istifadə edilən, tam şəkildə becərilən torpaqda, həm də çəpərlənmiş ərazilərdə aparıldıqda daha yaxşı bitir və tam məhsul

verir və heyvanlar əkinə girib onu tələf edə bilmirlər. Bu buğdanın və başqa növlərinin bəzisi ağ, bəzisi qırmızı, bəzisi isə onların arasında orta rəngdə **(-136-)**, bəzisi arıq, bəzisi dolğun, bəzisi bir-birinə qarışıq olur. Bunun səbəbi odur ki, onların toxumları bir-birinə qarışmış olur və bu daha yaxşıdır.

Bəzi vilayətlərdə qılçıqsız arpa olur və ona “Çılpaq arpa” deyirlər. Bu növ arpa İraq vilayətində, Qum şəhərində olur. Suqullunda Tibet **bəxşiləri** (əyanları) onu əkməşdilər və onun toxumu yayılmışdı. Belə ki, Tibet bəxşiləri çılpaq arpanı çox yeyirlər və deyirlər ki, onların vilayətində bu toxumdan çox var. Şirvan vilayətində də çoxdur. Bəzi vilayətlərin arpası qara olur və başqa arpa növlərindən daha qüvvətli və iridir. Bu növ arpadan, başqa növlərə nisbətən, heyvanlara az vermək lazımdır. Eləcə də dolğun arpanı yeyəndə heyvanların dözümlü, digər arpa növlərinə nisbətən, az olur, çünki onun qidalılığı daha çoxdur.

Xəstələr üçün “Küşkab” (arpa şorbası) bişirmək üçün arpanın ağ növündən istifadə edirlər, onu üyüdüb bişirdikdə yapışqanlılığı daha artıq olur. Çılpaq arpada isə yapışqanlıq az olur. Arpanın başqa növü odur ki, yazda əkirlər və payızda yetişir. Ona “Turşəng arpa” (جو ترشه) deyirlər. Onun qüvvəsi çox olmur, heyvanı çox kökəltmir. Onu darı kimi əkirlər. Digər əkin yerlərindən su artıq qaldıqda və axıb gəldikdə suyu və torpağı az olan, əziz tutulan, əhalisi kasıb olan ərazilərdə, sərfəli olmaq üçün, onu əkirlər. Payızda arıq qalmış və müxtəlif səbəblərdən zəifləmiş atlara həmin turşəng arpasını təzə halda verirlər, onların daxili orqanları təmizlənir və kökəliirlər.

Buğda və arpanı uzun müddət saxlamaq istəsələr, xüsusilə, rütubətli və isti yerlərdə, sünbüllə saxlamalıdırlar. Çünki belə yerlərdə onlar tez xarab olur, soyuq və quru havası olan yerlərdə isə gec ziyana düşür. Bunun üçün başqa tədbir ondan ibarətdir ki, anbarları hündür yerlərdə düzəldirlər ki, ona nəmlik **(-137-)** çatmasın və yaxşı havalansın. Digər yolu budur ki, buğda və arpanı yaxşıca təmizləyirlər və günün altında sərilər ki, tamamilə qurusun və taxılı tez-tez qarışdırırlar ki, günəş onun hamısına dəysin. Elə ki, qurudu səhəri gün yayılmamış gətirib kənduya (taxılın saxlanması üçün olan xüsusi qablara) tökürlər ki, quruluq onun tərkibində qalsın və ona

güvə düşməsin. Hər il soyuq vaxtlarda onu çıxarıb hava verirlər ki, soyusun və yenə də öz yerinə tökürlər; bu vasitə ilə bir müddət qalır.

Bağdadda taxıl torpaqla qarışıq olduğundan yaxşı mühafizə olunur, ona az güvə düşür, buna görə də, məlumdur ki, onların buğdası və arpası torpaqlı olur və ərəb dilində ona “Tərab” deyirlər. Belə ki, 100 mən buğdanın tərkibində 10 mən torpaq olur. Bu bəhanə ilə oranın əkinçiləri taxıla torpaq qatırlar. Buna görə də torpaq imkan vermir ki, buğdaya nəmlik düşsün. Əgər anbarın evin üstündə olmasına nail ola bilsələr taxılda torpaq qatışıq olmasından yaxşıdır.

Arpa və buğdanı bağlarda təzə ağacların arasında əkmək olmaz. Çünki ağacın qüvvəsini çəkir və onun buxarı ağacı çox zəiflədir. Əkinçilər öz mənafeələrinə görə çox əkirlər. Bağ sahibləri buna mane olmalıdırlar, çünki əkinin ağaclara zərəri onun mənfəətindən artıq olur, xüsusilə, əkinə imkan versələr ki, cücərsin və yetişsin. Yaşıl vaxtında arpanı biçsələr və heyvanlara versələr onun yetişməsindən daha az zərər verər. Çünki [sünbül] dən tutan vaxtda torpağın qüvvəsini daha çox çəkir və əkinin buxarı ağacları daha çox bürüyür.

Arpa və buğdanın kökü hərçənd ki, zəif olur, amma digər dənli bitkilərə nisbətən torpağın daha dərin qatlarına gedir, torpağın təkindən və ətrafından qüvvə alır. İş o dərəcəyə çatır ki, torpaq qumsal olarsa onun gücsüzlüyü üzündən [bitkinin kökü] torpaq qatına çatana kimi uzanır. Mərv və ona bənzər vilayətlərdə narın qum çox olduğundan onu qumluqda əkirlər. Onun kökü bir gəz, iki gəz uzanır ki, torpağa çatsın. Qum narın və xırda olduğundan, yoxlamışiq, bitkini dartdıqda onun kökünü asanlıqla düz şəkildə çıxarmaq olur, qırılırmı; onun kökü bir və ya iki gəz, bir az qısa və ya uzun olur (-138-). Buradan məlum olur ki, [buğdanın] kökünün təbiəti elədir ki, yaxşı torpağın qüvvəsini özünə çəkir, arasında əkildiyi təzə ağacların qüvvəsini sorur. Tezliklə yaxşıca becərməsələr və peyin verməsələr ağacı tamamilə zəiflədər, onun verdiyi və ya vermək istədiyi məhsul həm ləzzətinə, həm də miqdarına görə çox fərqli olar və zərər gətirər, [torpağı] qüvvətsizləşər.

Əksər vilayətlərin işi budur ki, dənli bitkilər üçün ayrılmış sahənin yarısını bir ildə əkirlər, başqa yarısını gələn il üçün şumlayırlar ki, [günəşin altında] qalıb yansın və onun qüvvəsi bərpa

olunsun. Şumlamaq və günəşin altında saxlanmaqla torpağın qüvvəsinin bərpa olunmasının səbəbi üzümə həsr olunmuş fəsildə şərh olunmuşdur. Oradan oxumaq olar.

Bəzi yerlərdə sahə az olduğundan və hər il onu əkmək lazım gəldiyindən ona çoxlu peyin verirlər. Peyinin köməyi ilə torpağı hər il əkmək olar, xüsusilə, belləsələr yaxşı olar. Çünki belləndikdə daha yaxşı əmələ gəlir. Belləmək o yerlərdə müyəssər olur ki, torpaq az olur, dənli bitkinin əkilməsi çox vacib olur, insanlar isə dərviş vəziyyətində olurlar. Belləməkdən daha yaxşısı odur ki, Gürcü və Ərmən vilayətlərində torpağı 16, 18 və ya 20 öküzlə şumlayırlar və ona “Kotan” deyirlər. [Kotan] torpağı bir göz və daha çox dərinlikdən qaldırır və alt-üst edir. Onu elə bir şəkildə düzəldiblər ki, boyunduruqla birləşir və torpağı böyük və qüvvətli bel kimi üzərinə qaldıran gövahini var. Gövahin aldığı torpağı yanına bərkidilmiş böyük taxtanın üzərinə atır. Beləliklə, torpağın alt qatı üzə çıxıb sərilir, günəş dəyməyən alt hissə günəşin altında yanır və [alaq] otlarının kökləri də məhv olur.

Bellənməsi çox çətin olan otlaqlar da bu üsulla asanlıqla qazılır və elə olur ki, ərazinin otu özü üçün peyinə çevrilir. 3 il sərəsər belə əraziləri əkirlər, digər torpaqlara nisbətən çox məhsul verir. Bu üsulla şumlanmış hər bir torpaq sahəsi (-139-) otlardan tamamilə azad olur və onların torpağın təkində olan kökləri çıxır və torpağı genişləndirir. Oraya nə əksələr yaxşı olur, torpaq illərlə xarab olmur. Xüsusilə, hər iki ildən bir torpağı əkin üçün bu cür şumlasalar yaxşıdır.

Bəzi adamlar təsəvvür edirlər ki, Gürcü və Ərmən vilayətlərinin torpaqları başqa vilayətlərin torpaqlarından daha bərkdir və qüvvətlidir və buna görə də həmin üsulla şumlayırlar, lakin belə deyil. Məsələ bundadır və təcrübədən keçirilmişdir ki, belə şumlanmış ərazilərdəki əkinlərdən əldə olunan məhsul bir cüt öküzlə şumlanmış torpaqlardan əldə olunan məhsuldan 2-3 dəfə artıq olur. Ona çəkilən xərci tutuşdurub müqayisə etdikdə onun faydasının və fərqlinin çox artıq olduğu, ona çəkilən xərci və vəsaiti örtüyü bilinir. Bu qədər heyvanı əldə edə bilməyən yoxsul adamların bir neçəsi birləşib şərik olsalar, həmin üsuldan gözlənilən faydanı əldə edə bilərlər.

Bu zəif bəndə (müəllif) bunu təcrübədən keçirmiş, müqayisə etmiş və faydanın hər bir adamın təsəvvür etdiyindən daha çox olduğu [aydınlaşmışdır]. Təbriz və Sultaniyyədə həmin [kotandan] bir neçəsi hazırlanmış, onlarla şumlanmış yerlərin məhsuldarlığı bellə qazılmış sahələrin məhsuldarlığından qat-qat artıq olmuşdur. [Kotanla] bir dəfədə aparılan şum bir cüt heyvanla aparılan şumdan 5-6 dəfə çoxdur. Qarşı-qarşıya qoyularsa, bu üsulla bir gündə şumlanmış torpağı 5-6 cüt qoşa bağlanmış öküzlə şumlamaq olmaz. Hər bir cüt heyvanı sürmək üçün bir nəfər lazım gəlir, həmin 20 öküzə isə 5-6 nəfər kifayətdir. Şübhəsiz işçilərin əmək haqqında da fərq olacaq.

Kotan ilə şumlanmış torpaqlar abadlaşır və bir cüt heyvanla şumlanmış sahədən 2-3 dəfə çox inkişaf edir. Əgər sahə suvarılındırsa və su qıtlığı varsa bu üsulla ona çox ziyan dəymir. Dəmyə və susuz yerləri əksələr və yağış da az yağsa, yenə də bir cüt heyvanla şumlanan sahələrə nisbətən əkinə daha az xələl toxunur və inkişaf baş verir. Kotanla şumlanmış sahələrə əkilən hər bir ağac və meyvə də çox yaxşı böyüyür **(-140-)** və illərlə belə şumlamanın təsiri həmin torpaqda hiss olunur. Doğrudan da, demək olar ki, kotanla şumlama abi-həyat bəxş edir. [İnsanlar] onun mənasını, yolunu və istifadəsini bilsələr hər bir vilayətdə həyata keçirərdilər və sahəni onunla şumlayardılar; torpaqları pis olan ərazilər üçün [bu daha vacibdir].

Torpağı pis olan İsfahanda sahəni bellə şumlasalar bitki çox inkişaf etmir. Bu yerlərdə xüsusi olaraq çoxlu qarğıdalı əkirlər. 10 kişi, çox və ya az sayda, yanaşı dururlar və birlikdə beli torpağa sancıb oradan iri torpaq hissələrini qoparırlar. Belə bir zəhmətə qatlaşan həmin adamlar əgər kotanın işini, mənasını, faydasını dərk etsələr hamı rahat olar, əldə olunan artıq [məhsuldan] gəlir alırlar. Belə ki, bir gündə 200 adam bellə bir kotanın şumladığı qədər yeri belləyə bilməzlər. Odur ki, kotanla şumlanmış [ərazilər] həmin uzun bellərlə qüvvətli adamların birgə dayanıb bellədiklərindən daha yaxşıdır.

Buğdanın elə növü var ki, boyu uzun və nazik olur. Ona “Xəndərus” deyirlər, bəzi yerlərdə isə “Gur gəndom” (gor buğdası) adlandırırlar. Onun forması buğda şəklində olur, buğdanın təbiətinə

yaxındır. Ondan un hasil olunur və qıtlıq olan illərdə onu tapanlara qənimət sayılır, onu buğda əvəzinə yeyirlər. Bəzi ölkələrdə Allahın hökmü ilə qıtlıq olan illərdə, xalqın aclıqdan tələf olduğu vaxtlarda ona ümid bağlayırlar, ata-babalar ondan çarəsizlər üçün [azuqə] kimi istifadə edirlər və onu da “Gor buğdası” adlandırırlar. Bəzi ölkələrdə isə buğdaya bənzər uzun, nazik və kül bənizli [bitkini] “Gor buğdası” adlandırırlar. O bəzi buğda növləri arasında çox bitir, buğdadan əvvəl sünbülləyir, buğdadan daha uzun olur, şübhəsiz, buğdanın qüvvəsini çəkir, buğda daha az inkişaf edə bilir. Bəzi vilayətlərdə “Xəndərus” adlanan bitkini ayrıca yetişdirirlər, onu əkirlər (-141-), tam inkişaf edir. Onun unu çox qüvvətli olur, 10 mən undan 20 mən çörək hasil olunur. Çörəyinə tamı xoşagələnməz, həm də qayıq kimi möhkəm olur.

PAXLANIN VƏZİYYƏTİ İLƏ TANIŞLIQ, onun əkilməsi, becərilməsi və ona aid olan bütün cəhətlər barədə

Paxla hər bir vilayətin suyundan, havasından, torpağından asılı olaraq müxtəlif olur. Şübhəsiz, torpağı abadlaşdırılmış və qüvvətli olan ərazilərdə paxla daha yaxşı bitir. Paxla əkildiyi hər bir torpağı təmizləyir və qüvvətləndirir, sonrakı ildə oraya hər nə əksələr onun inkişafı daha yaxşı olur. Onu ağaclıq yerdə əksələr həmin ildə və sonrakı ildə ağaca qüvvət verir. Səbəb odur ki, onun kökü kiçikdir və torpağın dərininə çox getmir ki, qüvvəni özünə cəzb etsin, onun şaxbudağı isə peyin əvəzi olur. Onun əkilməsi barədə: payızda əkirlər. Belə ki, hava soyuyanda torpaqdan baş qaldırır, kökü torpaqda möhkəmlənir və soyuğa qarşı təqətlə olur. Soyuq iqlimli ölkələrdə onun üzərinə qar düşdüyü illərdə daha xeyirli olur. Çünki qarın altında şaxta olmur, qarsız olarsa soyuq sərt olduğu vaxtlarda onun kökünü incidir və onu şaxta vurur. Ona peyin verilməsinə ehtiyac olur.

Paxla gül açdığı vaxt adam onun arasında gəzsə, iyinə görə, narahat olar. Tamı daha şirin, iyi xoş olan paxla növü daha yaxşıdır.

Diyarbəkr vilayətində iri, şirin, xoş tamlı və hamıdan yaxşısı olur, Kaşanda tamamilə böyüyü olur, amma Diyarbəkirdəki kimi xoş tamlı və iyli deyil **(-142-)**. Başqa vilayətlərdə də böyük və kiçikliyinə, qoxusuna və tamına görə müxtəlif olur.

Bəllidir ki, paxlanı payızda əkilər və baharın əvvəlində bitir, lakin baharda, xüsusilə isti yerlərdə, əksələr 2-3 ay müddətində, payıza kimi məhsul verər və yetişər. Gec əkilənləri bar vermirlər və payızda quruyur, amma onun kökü qurumur və sonrakı ilin baharın əvvəlində tez qol-budaq atır, qönçələnib məhsul verir. Xüsusilə, qışda onun üzərinə çör-çöp, peyin töksələr çox qüvvətli və yaxşı olur, məhsulu yetişir və tez bir vaxtda səylə [inkişaf]²⁶ edir. Paxlanı çox sulamaq lazımdır. Payızda əksələr baharın əvvəlində su bol olan vaxtda bir neçə dəfə sulanır. Su azaldıqda və qiymətə mindikdə artıq paxla sudan doymuş olur və suya ehtiyac qalmır. Bu səbəbdən onun əkilməsi xeyirlidir, xüsusilə, ona görə ki, torpağı qüvvətləndirir.

DARININ VƏZİYYƏTİ İLƏ TANIŞLIQ, onun əkilməsi, becərilməsi və ona aid olan başqa cəhətlər barədə

Məlum edək ki, darı hər bir vilayətin, torpağın suyuna, havasına görə müxtəlif olur. Bunun səbəbi yemişə aid fəsildə şərh olunacaq. Darı bərəkətli inkişafa malikdir. Onu iki üsulla əkilər:

Birinci üsulu onun suvarılan yerdə əkilməsidir və ona su verirlər;

Başqa üsulu onun kəbsə (arata) qoyulmuş ərazilərdə əkilməsidir. Qışda və yazın əvvəlində bəzi torpaqlar çoxlu su içir, ya da əvvəlcədən belə sahələr hazırlanır, ya da baharda çaylarda **(-143-)** su qalxır və ona görə də, sahəyə su gəlir. Bu, buğdaya və arpaya aid fəsildə deyildiyi şəkildə [baş verir]. Torpaq quruyan kimi oraya darı səpirlər.

Darının xüsusiyyətlərindən və bərəkətli olmasını [göstərən cəhətlərdən] biri odur ki, əkilməsi üçün az toxum lazımdır, çox artım

²⁶ Mətnə söz buraxılmışdır.

verir. Digər cəhəti odur ki, az miqdarda töküldükdə belə qazanda artımlı olur. Başqa cəhəti odur ki, onu illərlə saxlamaq mümkündür. Onun qiyməti azdır, [amma] qıtlıq illərində çox faydalı və qiymətli olur, əhalinin güzəranı onunla keçir. Bəzən elə olur ki, darı əksər vaxtlarda dərvişlərin ruzisinə çevrilir; siçan isə ondan çox apara bilmir. Azuqə ehtiyatı saxlamaq üçün möhkəm yerlərə malik olanlar oranı binanın divarlarına hopana kimi darı ilə doldururlar. O dərəcədə ki, binanın divarının suvağını da onunla hazırlayırlar, oraya çoxlu darı qatırlar. Sonralar anbarda ehtiyat azalarsa onun divarını qoparıb döyürlər, isladırırlar və oradakı darı torpaqdan ayrılır və azuqə kimi istifadə edirlər.

Darıdan “sürmə”, “tərasun”²⁷ və “buze”²⁸ kimi yüngül şirələr alırlar. Darının çoxlu növləri var: bəzisinə “ərzən” deyirlər, bəzisinə “gavərz”. Onun da müxtəlif növləri var və sünbülləri bir neçə cür olur. “Tuki-xətai” də onun bir növüdür. Qıpçaq çölündən gətirilən darıya “tuki darısı” deyirlər; onun dənliəri iri olur və tərkibində yağlılıq var, buna görə də, yaxşı olur. Sarı [darı] da onun növlərindən biridir. Monqolustanda darının bir növü var; monqol **çərikləri** yürüşə getdikləri vaxt (-144-) bir-iki il oralarda qalmalı olurlar, onların yolu uzun və kəşməkəşli olur. Qoşunu ərzaqsız saxlamamaq üçün lazımı qədər azuqəni həmin yerlərdən əldə etmək və ya sərhədlərin çətinliyi üzündən mərkəzdən daşımaq mümkün olmur. [Belə hallarda] əsgərlərin hər biri özü ilə həmin darıdan toxumluq miqdarında götürür, yollarda heyvanları yedirmək zərurəti qarşısında qaldıqda darını torpağa səpirlər və 40 günün ərzində bitir və onlar da öz məqsədlərinə nail olurlar. Onun köməyi ilə ordu hissəsi və ölkə öz varlığını mühafizə edə bilər.

Darını sulama üsulu ilə əkən kəndlilər çoxlu məhsul əldə edirlər. Pambıq sahəsindən, bağça və bağlardan artıq qalan suyu darı sahələrinə verirlər ki, bir ildə həmin sudan ikiqat istifadə edirlər və su zaya getmir.

²⁷ Bir neçə yerdə “tərasyun” (طراسيون) kimi verilir, lakin bu düz deyil. Əslində “tərasun” (طراسون) olmalıdır. Türk və monqol lüğətlərində “durfər” sözünə müraciət edilsin.

²⁸ Darı, mərci və arpadan çəkilən yüngül içkidir.

Ordu hissələrinin və heyvanların çox olduğu yerlərdə darı əkirlər. Belə ki, darının ərzən növünü heyvanlar yemirlər, gavərs və tuki növlərini isə çox yaxşı yeyirlər və çox kökəliirlər. Xitay vilayətində heyvanları tuki ilə kökəldirlər, arpa əvəzinə əksər vaxtlarda onu verirlər. Tuki çox yaxşı kökəldir. Bu mülkdə əvvəllər tuki olmamışdır. Onu xitaylılar Xitay vilayətindən Mərvə gətirmişlər və orada əkmışlər. Xitaylıların bəzisi Xoyda məskunlaşdıqlarından orada da əkmışlər və çoxalmışdır. İndi oradan Təbrizə və başqa vilayətlərə aparmışlar və yayılmışdır. Onun əkilməsi də darının başqa növlərinin əkilməsi kimidir. Lakin onun [torpağını] abadlaşdırdıqda və peyinlədikdə yaxşı olur və daha tez inkişaf edir. Darının qənimi sərcədir və sərcə onu çox xoşlayır. Sərcələr və başqa quşlar ona daraşdıqda çoxunu məhv edirlər. Onu sərcələrdən qorumaq lazımdır (-145-).

ÇƏLTİYİN (برنج) VƏZİYYƏTİ, əkilməsi, becərilməsi və ona aid cəhətlər barədə

Məlum edək ki, çəltik isti sevən bitkidir və başqa havada, nadir hallar istisna olmaqla, bitmir. Onu soyuq yerlərdə əkmək istəsələr çarəsi budur ki, sahəyə veriləsi suyu quyulara (nohurlara) yığırlar ki, isinsin və sonra çəltik sahəsinə buraxırlar və bu səbəbdən cücərir. Əks təqdirdə, hava və su soyuq olduqda, əlbəttə, çəltik bitməyəcək.

Yemiş fəslində göstəriləcəyi kimi, çəltik vilayətin havası, suyu və torpağından asılı olaraq müxtəlif növlərdə olur. Məlumdur ki, çəltik İran mülkündə olmamışdır və onu Hindistandan gətirmişlər: təbib Bərzuyə Ənuşirəvanın dövründə çəltiyi “Kəlilə və Dimnə” kitabı ilə birlikdə gətirmişdir.

Çəltiyin suya və isti havaya çox ehtiyacı olduğundan onu bu iki şeyin çox olduğu ərazilərdə əkirlər. Burada əkmirlər. Ona görə ki, bilmirlər, adət etməyiblər, onun faydasını görməyiblər. Havası və suyu isti olan yerlərdə onun kimi bitki və mənfəətli şey yoxdur.

Çəltiyin növləri var, xüsusilə, Hind, Xitay və Maçin vilayətlərində çoxlu növləri olur ki, bu mülkdə heç kim onları görməyib.

Həmin mülkdə hər kəs öz məsləhətinə görə onun bir növünü becərir və işə cəlb edir. Şərab kimi bihəşedici xassəyə malik tərəsunu, tərkibinə başqa ədviyyə qatılmaqla, ondan alırlar. Ona “Tərəsun” deyirlər. Həmin mülkdə, bəzi ərazilərdə üzüm olmadığından və ya olsa da az və şərab üçün layiqsiz (-146-) olduğundan hamı həmin tərəsundan içirlər. Layiqli [töhfəsi] tərəsun olan çəltik qırmızı rəngdə olur və onun toxumu bu ölkədə yoxdur.

Düyünün kiçik bir növü vardır ki, Hindistanda onu əyanlar ye-yirlər; ona “Senə” (سنه) deyirlər. Mərhəmətli sultan Qazan xanın səltənəti dövründə əkmək üçün ondan istəmişdik və əkmışdik. Qüvvətli yerdə əkildiyindən böyüdü, [lakin] yatdı və bar vermədi. Bəziləri ondan götürmüş və yoxlamaqdan ötrü onu bir neçə dəfə bişirdik. Adi düyüdən daha xoş tama və iyə malikdir və tez həzm olunandır. Hindistanda düyünün başqa növləri də var ki, hər biri tamına və iyinə görə fərqlənirlər. Onların bəzisini yağla, bəzisini ətlə, bəzisini yalnız su ilə, bəzisini isə yandırıcı ədviyyə ilə bişirmək daha münasibdir. Təcrübədən keçirmişlər ki, hər birini bir üsulla bişirmək lazımdır.

Havasından, suyundan, torpağından asılı olaraq vilayətlərdə çəltiyin becərilməsinin müxtəlif yolları müşahidə olunur. Onun əkilməsi hər bir vilayətdə başqa cürdür. Gilan və Mazandaran vilayətlərində onu əkəndən sonra [şitil kimi] yenidən əllə bir-bir çıxarıb basdırırlar. Bu üsul daha yaxşıdır və onun düyüsü daha qüvvətli olur, daha yaxşı və çox məhsul verir. Ərazini şumladıqdan sonra mərzlərini hündür eləmək lazımdır, elə etmək lazımdır ki, su həmişə orada qala bilsin və oradan axıb getməsin. Onun toxumunu bahar vaxtı soyuqlar azalanda əkirlər; pambıq əkinindən bir neçə gün əvvəl əkmək [məsləhətdir].

Güşasfi, Muğan, Vasit və çəltik əkilən bir çox digər ərazilərdə onu yenidən basdırmırlar, əkini lazım bildikləri qədər seyrəldirlər. Əgər bəzi yerlərə toxum düşməyibsə, ya da onu su yuyub aparıbsa, ya da bitməyibsə, daha çox sıx olan yerlərdən çıxarıb olmayan yerlərə basdırırlar (-147-). Çəltik sahəsində həmişə su olmalıdır, onun ləklərində ağzına kimi su dayanmalıdır və çəltik həmin sudan üzə çıxmalıdır. Əgər sudan üzə çıxmasa çürüyər və düyünün

ziyanına olar. Çəltik yetişdiyi vaxt suyunu kəsirlər. Çəltiyə verilən su çox soyuq olmamalıdır, əks təqdirdə onu yetişməyə qoymur.

Gilanın əksər ərazilərində hər kəs özü üçün bir hovuz düzəldir, suyu oraya yığır və oradan çəltik sahəsinə verir. Bu təkcə ona görə deyil ki, su orada isinsin, həm də ona görədir ki, yay vaxtı çayların suyu azalır və elə olur ki, bütün əkinlərə çatmır və bu vaxt hovuzda toplanan su köməyə gəlir. Belə olmasaydı həmin hovuzlar heç kəsə lazım olmazdı. Onu bu üsulla düzəldirlər: düz (hamar) ərazilərdə 500 x 500 gəz, az-çox ola bilər, sahəni seçib onun içini 5 gəz dərinlikdə qazıyıb çıxarırlar və torpağı şax-budaq ilə onun kənarlarına tökürlər, belə ki, onun ətrafı 10 gəz hündürlüyündə olur. Belə olduqda həmin torpaq qatı 2 gəz hündürlüyündə olur, ortası isə kənarından 5 gəz dərin olur, yəni hovuz torpaqla əhatələnir. Oraya su buraxdıqda 500 x 500 gəz tutumunda olur, 2 gəz dərinliyində su yığılır və həmin sudan tədricən çəltiyə verirlər. Həmin yerdə illərlə su yığıldığından tədricən su dərinə hopur və torpaq sudan doyur və sonralar torpağa daha az su hopur. Bu üsulu heç bir yerdə onlardan yaxşı bilmirlər, çox asan və az xərcə başa gəlir.

Güştasfi vilayətində Kür çayı yazda çox bulanıq axdığından və Güştasfi dəniz sahilində yerləşdiyindən, çayın suyu dənizə çatdıqda dəniz buna (bulanıq suya) dözmür, suda olan gilin əksəriyyəti sahilə çökür və torpaq qatı onun hesabına ucalır **(-148-)**. Bu üsulla bir çox sahələr ki, su onlara gil yığır, orada qamışlıq və başqa vasitələrlə torpaq qatı qalxır və burovuz olur. Ərazilərin əksəriyyəti belə ərazilər olur ki, oraya bilərəkdən su buraxırlar və hər 10-15 gündə bulanıq suyun səviyyəsi bir gəz, az-çox ola bilər, qalxır. Su ilə gəlib yığılan yuyulmuş narın torpağa “Leyh ənbar” deyirlər. Həmin yerə çəltik əkirlər, orada bitir. Həmin torpaqlarda ən yaxşı tarlalar salırlar və çox qüvvəyə malik olur. Təmiz sulu yerlərdə əkilmiş çəltiyə çox etimad göstərmirlər, bu ona görədir ki, [əvvəlki] tərzdə çox asan əkilir və ucuz başa gəlir.

Çəltiyi ehtiyat üçün saxlamaq istəsələr sünbülü ilə saxlanmalıdır və çox qala bilər. Mazandaran və Gilanda [əhalinin] xırmanları çöldə olur. Onu elə şəkildə düzəldirlər ki, yağış çox yağsa da ona nüfuz edə bilmir. Ehtiyac olanda onun bir hissəsini döyürlər və aparırlar, qalanı

isə əvvəlki kimi xırmanda qalır. Çəltiyi [bütünlüklə] təmizləməyə macal tapmasalar orada qalır və ziyana düşümlər.

Çəltik əkilmiş kiçik ərazilər çox mənfəət verir. Elə bir dərəcədə ki, bəzən bir mən toxum 400 mən və daha artıq məhsul verir. Mazandaranda, Gürgan və Astrabad hüdudlarında elə ərazilər var ki, hər il çəltik əkirlər, torpaq ona dözürlü və qüvvəsindən heç nə əskilmir. Gilan çəltiyi digər ərazilərin çəltiyindən daha yaxşıdır. Gilandan sonra Mazandaran çəltiyidir. Çəltiyin təkrarən çıxarılıb əkildiyi yerlərdə məhsul nisbətən yaxşı olur, xüsusilə o yerlərdə ki, onun torpağı alaqdan təmizlənmiş olsun; belə ki, alaq onun qüvvəsini çəkir (-149-).

QARĞIDALININ (قَرْغَدَل) VƏZİYYƏTİ, əkilməsi, becərilməsi və ona aid olan cəhətlər barədə

Qarğıdalının iki növü var: biri 40 gündə bar verən tezyetişən, digəri gecyetişən növüdür ki, ona “İllik qarğıdalı” deyirlər. Onun başaqları (kaçanları) daha iri olur. Soyuq ərazilərdə tezyetişən qarğıdalının əkilməsi məsləhətdir, çünki soyuqlar düşənə kimi yetişir. Baxmayaraq ki, qarğıdalı istisevən bitkidir və istiliyə meyilli ərazilərdə əkilir, amma soyuq yerlərdə də bitir. Bu zəif bəndə (müəllif) qarğıdalının əvvəllər əkilmədiyi soyuq iqlimə malik Təbriz, Həmədan və Sultaniyyədə onu dəfələrlə əkmiş və indi də əkirlər. Onu lazımı kimi becərsələr istər tezyetişən, istərsə də, gecyetişən qarğıdalının toxumları çox yaxşı bitir.

Qarğıdalını müxtəlif quşlardan və xüsusilə, sərçələrdən qorumaq lazımdır. Quşlar qarğıdalını çox sevirlər. Qarğıdalı tam yetişmədiyi və quşların onu hələ yeyə bilmədiyi vaxtda dimdikləri və caynaqları ilə onu dağıdırlar və bitki sütün olduğundan ziyan çəkir və nəticədə onun başaqları dənşiz qalır. Odur ki, həmişə sahədə bir nəfər olmalıdır ki, əlinə sapand alıb daş atsın və sərçələri qovsun, onun dənələri bərkiməmiş vaxtda [bu zəruridir]. Belə olmasa quşlar bitkini kiçik sahələrdə bir neçə günə tələf edə bilirlər. Bu işdə məlum olanı odur ki, əkinçilər əlbir olub qarğıdalını bir-birinə yaxın olan yerlərdə

(-150-) əkilrər ki, bir-iki və ya üç nəfər birləşib sahəni [quşlardan] qoruya bilsinlər. Sahənin müxtəlif yerlərində çubuqların, sütunların başında quşların qorxdığı adamabənzər müqəvvalar qoyurlar. Onu gəzinti üçün nəzərdə tutulan yerlərdə az əkilrər. Qarğıdalı tez sünbül-lənəndə onu gişdən (qalın kətandan) tikilmiş kisəyə salırlar ki, quş-ların onu yeməməsindən arxayın olsunlar və tam yetişsin.

Qarğıdalı əkmək çox faydalı və bərəkətli işdir, ona görə ki, onun əkilməsinə çox az toxum tələb olunur və ondan çoxlu məhsul əldə olunur. Onun daha çox əkildiyi Kaşan, İsfahan və Yəzd vilayətlərində bildirirlər ki, bir mən toxumdan 300-400 mən məhsul əldə olunur. Onu qara gün üçün illərlə saxlamaq lazım gəlsə, başaqlarını (kaçanlarını) yığıb qoyurlar və ziyanı olmur. Onun çörəyi, buğda çörəyindən sonra, arpa, darı və s. çörəyindən yaxşı olur. Onun bir cəhəti də budur ki, İsfahanın sağlam və boylu-buxunlu adamları təcrübədən keçirib yəqin etmişlər ki, onların yedikləri qarğıdalı çörəyi olduğundan belə iri gövdəlidirlər və qarğıdalı yediklərindən yaxşı işləyə bilirlər. İş o dərəcəyə çatıb ki, kiminsə buğdası olsa da onu yemir, əvəzinə qarğıdalı yeyirlər. Yarısı qarğıdalı unu, yarısı buğda ununun qarışığından bişirilən çörək həm yemək üçün yaxşıdır, həm rəngi buğda çörəyinin rəngindən yaxşıdır, həm daha nazik olur, yaxşı həzm olunur, daha faydalıdır, ləzzətlidir, ondan doymaq olmur, yavanlıq olmadan da yemək mümkündür. Aş (sıyıq) üçün qabığı soyulub bişirilərsə daha yaxşı və xoş tamlı olur.

Qarğıdalı əkiləsi torpağı yaxşıca abadlaşdırmaq lazımdır. Belə ki, gövdəsi adam boyda hündür, tütək (ney) qamışından qüvvətli, hər qıçası yarım mən çəkisində olur. Onun tez bitməsinə və məhsul verməsinə, 2-3 ay ərzində yetişməsinə istəsələr **(-151-)** torpağını tam şəkildə abadlaşdırmadan buna nail olmaq mümkün deyil. Ona görə də, torpağı iri bellə elə belləmək lazımdır ki, bir gəz dərinliyindən çevrilmiş olsun və həmin il günün altında qalıb yansın. Növbəti ildə bahar çağı pambıq əkilən vaxtda onu nəm torpaqda əkilrər. Cücərti verdikdə onun torpağı yağışın yağması və ya suvarılma nəticəsində qaysaq bağlasa belə və ya dəhrə ilə yumşaldırlar və hər dəfə su verildikdə belə edirlər. Toxum çox düşən yerlərdə onun bir qismini kökündən çıxarıb heyvanlara yedizdirirlər. Lakin

mənfiyyət ondadır ki, cücərmiş hər 10 qarğıdalıdan böyüdükcə 5-6 gündə birini kəsirlər və heyvanlara verirlər, heyvanlar ondan kökərlir. Onların hamısı tədricən böyüdüyündən tədricən də kəsilir. Qalanından da sıx olanlarını kəssələr ziyanı yoxdur. Artıqları kəsiləndən sonra yerdə qalanı böyüyüb kəsilənlərin yerini tutacaq. Əgər arada bitməmiş yerlər olarsa sıx olan yerlərdən çıxarıb orada əkirlər.

Deyildi ki, qarğıdalı hər dəfə suvarıldıqda onun torpağı qaysaq bağlayır, onu yumşaldırlar və peyinləyirlər. Belə ki, qıçalanmaya qədər dibi 5-6 dəfə yumşaldılmalı və peyinlənməlidir ki, tez böyüsün, qıçaları iri olsun, havalar soyuyana kimi yetişsin. Hava soyuduqda onun gövdəsi şirin olur, belə ki, şəkər qamışı kimi yemək olur. Onun qıçalarını yığdıqdan sonra gövdəsini kəsirlər və doğrayıb heyvanlara verirlər; heyvanlar çox kökərlir. Gövdəni qıça ilə birgə yedizdirsələr arıq heyvanlar tezliklə, 20 günün ərzində kökərlir. Lakin qarğıdalı ilə kökələn heyvandan qoşquda tədricən istifadə etmək lazımdır, əks halda tez arıqlayırlar (-152-). Onun gövdəsi quruduqda odun əvəzinə yandırmaq üçün istifadə olunur. Qeyd olunduğu kimi, [qarğıdalının] faydası və bərəkəti çoxdur.

Qarğıdalı əkilmiş torpaqda ikinci ildə hər nə əksələr yaxşı inkişaf edir, oraya yemiş də əksələr çox yaxşı bitir, çox səmərə verir, az zəhmətli olur. Qarğıdalını bağlarda əkilmiş bir illik ağacların arasında əksələr ona edilən qulluq, peyinləmə və suvarma hesabına həmin cavan ağac da çox yaxşı inkişaf edəcək və qüvvətli olacaq. Baxmayaraq ki, qarğıdalı təzə meyvə ağaclarından daha böyük olur və onun üzərinə kölgə salır, lakin onun kökü torpağın üzərində olduğundan meyvə ağacının kökünə ziyan vermir. Deyildi ki, sıx olanlarını onun arasından çıxardıqları üçün yerdə qalanları bir-birindən bir bel yeri qədər aralı olur, kölgəsində qalan kiçik meyvə ağaclarına ziyan dəymir, əksinə, daha yaxşı olur, ağac həmin becərmədən tam qüvvətlənir. İkinci ildə oranı bostana çevirsələr həmin meyvə ağacları çox iri, qüvvətli, yaxşı və məhsuldar olurlar. Ağacı peyvənd etsələr yaxşı qəbul edir, onun meyvələrinin keyfiyyəti belə qulluq görməmiş başqa ağacların meyvəsindən çox yaxşı olur.

Torpağın və suyun qiyməti yüksək olan yerlərdə qarğıdalı

böyüdükdə və qıça verməyə başladıqda, onun dibini yumşaldıb peyin verildikdə ətrafına ispanaq, kahı, çuğundur, turp, sədəfotu və bunun kimi bitkilərin toxumunu, istəsələr iki-üçünün, istəsələr də tək birinin toxumunu səpirlər və onun qıçası böyüdüüyü və yetişdiyi zaman həmin toxum cücərmiş və bir az qalxmış olur. Qarğıdalı toplandıqdan sonra həmin bitki payızda yetişir və ondan **(-153-)** istifadə edirlər. [Torpağın altında] ondan nə isə qalmış olarsa baharın əvvəlində sahə əkilməzdən əvvəl cücərir və bu zaman həmin əlavə əkilmiş bitki də mövcud olur. Qarğıdalıya çoxlu su lazım olduğundan onu susuz yerlərdə əkmək olmaz. Lakin Diyarbəkr vilayətində Boğ adlanan bir nahiyyə vardır ki, onun torpağı həddən ziyadə yaxşı və genişdir və yağış yağdıqda su 2-3 gəz torpağın tərkinə hopur. Orada görmüşəm ki, susuz şəraitdə çoxlu qarğıdalı əkiblər və digər sulu ərazilərdən daha qüvvətli bitib. Bu nadir hadisələrdəndir **(-154-)**.

DİGƏR BİTKİ NÖVLƏRİNİN VƏZİYYƏTİ İLƏ TANIŞLIQ BARƏDƏ

N O X U D (barədə)

Hər bir vilayətin və ərazinin suyu, havası, torpağına görə müxtəlif olur. Onu həm dəmyə, həm də suvarılan yerlərdə əkirlər. Yaxşı bellənmiş sahədə, xüsusilə, qumsal torpaqda əksələr suya ehtiyacı qalmır. Bu səbəbə görə Qəzvində çox əkirlər və yaxşı yetişir. Oranın torpağı alaqdan təmizlənmiş olur və suları azdır. Əksər hallarda susuz yerdə əkirlər. Təzə meyvə ağaclarının əkilməsi üçün arx hazırlandığı vaxtlarda arxın torpağı kənara sərildiyindən və tam şumlanmış halda olduğundan oraya noxud əkirlər və müftə başa gəlir.

YABANI KƏTAN (بُرّ کتان) (barədə)

İraqi-Əcəmdə və bəzi vilayətlərdə toxum (بزر) əldə olunan yabanı kətan (برک) bitkisinin toxumu və otu kətan toxumuna və otuna bənzəyir. Onu kətan ipi toxumaq üçün becərirlər. Onu da yabanı kətan adlandırırlar. Amma bu kətan toxumundan əmələ gəlsə də, başqa şeydir. Yabanı kətanı sıxdıqda ondan yağ çıxır. Onu da pambıq əkilən vaxtda əkirlər. Otunu döydükdən sonra çətənəsindən ip (kəndir) çıxır, amma qalın və zəif olur. Bu zəif bəndə (müəllif) təcrübədən keçirmiş və ondan kətan ipinə bənzər bir şeyin alındığını görmüşdür (-157-). Otundan (gövdəsindən) kətan ipi çıxan və çarxda (cəhrədə) və onun iyində (milində) eşilən kətanın toxumu hər bir vilayətin, torpağın suyundan və havasından asılı olaraq fərqlənir. Ona çox zəhmət çəkilsə ipi daha nazik şəkildə olar.

Onu bu mülkdə, Rum vilayətində və bəzi yerlərdə əkirlər və həmin ipdən kətan lifi toxuyurlar. Belə ki, Quniyə, Ağşəhr, Əlaiyə, Əntakiyə və onun əyalətlərində, Bağdad, Hillə, Vasit və həmçinin,

Misir və Şam vilayətlərində çox olur. Misir və Demyatda parçaların bəzisi tək-cə kətan, bəzisi kətan ilə ipəyin qarışığından toxunur və buna görə də, pakizə və incə olur. Bu cəhətinə görə həmin ipi tacirlərin çoxu arzulayırlar. Təbrizdə onun kimisinin toxunması sifariş verilib və çox yaxşı alınıb. Tacirlər əvvəllər hazır paltar gətirirdilərsə, indi kətan ipi gətirirlər. Kətanın müxtəlif növlərinin gətirildiyi Əfrəncin bəzi vilayətlərində onu daha erkən əkilir və daha yaxşı bitir.

Kətanın bəzi növünə “Rus kətanı” deyirlər, [amma] Rusiyada kətan olmur və əkilir. Lakin bundan əvvəl Avropa tacirləri Qəstəntiyə və dəniz tərəfdən bu ölkəyə gəldiklərindən və firənglərin əksəriyyətinin saçları qırmızı və sarı olduğundan belə güman etmişlər ki, onlar Rus torpağındadırlar və kətan bu adla məşhurlaşmış və belə də qalmışdır. Əslində Rus vilayətində kətan qətiyyənlə olmur.

Çox nazik kətan Əfrənc vilayətində həddindən artıq qiymətli və buraya az gətirirlər. Hər nə olsa onlar üçün əzizdir. Yüksək keyfiyyətli hər bir qumaş bütün vilayətlərdə əziz tutulur və vilayətlərə az aparılır. Çox nazik kətanı Əfrənc əyanlarının xanımları və qızları başlarına örtürlər və elə bağlayırlar ki, onların saçları örtüyün altından görünür. Onların aləmində bu cəhət həddən ziyadə gözəl qəbul olunur ki, saçları görünsün. Kətan nə qədər nazik olsa saçlar daha aydın görünür, o dərəcədə nazik olur ki, onu **(-158-)** vəsf etmək olmur, gərək gözünlə görəsən.

Sərhin vilayətinin hakimi Tekurun məlumatına görə, əməkəmə-cilər ailəsindən bir növ bitki vardır ki, onu qaynadırlar və onun mətinə, baramadan ipək ipi çəkildiyi kimi, tükəndən də nazik ip (sap) çəkilir və həmin kətanı ondan toxuyurlar. [Amma bu növ] məlum deyil və gerçək görünür. Nazik kətanın bəzilərinə nadir hallarda buraya gətirirlər. Onun bir gəzini 6 dinara satırlar və deyirlər ki, bundan daha nazik olanı var.

Onun əkilməsi pambıq və bostan əkini vaxtı olur, payızda da əkilir. Susuz sahələrdə əkilir və quruduqda onun toxumunu yığırlar ki, yenidən əksinlər. Onun otunu və budaqlarını döyürlər ki, qabığı çıxsın və həmin qabığı ağacın başına möhkəm bağlanmış dəmir daraqla darayırlar və beləliklə, onun çör-çöpü və zir-zibili

təmizlənilir. Sonra onu soda ilə qaynadırlar ki, ağarsın və yumşalsın. Sonra qadınlar onu daraqda eşirlər və bez sayağı toxuyurlar. Pambıq kimi, nə qədər çox yumşaq darasalar onun ipi daha nazik olar; kətan da bu qaydada olur. Onun toxucusu da yaxşı olarsa daha yaxşıdır.

Quniyə kətanı bədnamdır, çünki çox tab gətirmir və tez parçalanır. Lakin onun nazik və rus sayağı toxunmuş növü adi rus kətanından çox yaxşı olduğu da bəllidir və ondan 3-4 qat artıq davamlılığı var. Nə qədər yusalar da yırtılana kimi daha yumşaq və gözəl olur. Bu zəif bəndə (müəllif) onun toxumunu Təbrizə və həm də Sultaniyyəyə gətirmiş, oralarda əkməyə və becərməyə və onun toxunmasını təşkil etməyə cəhd göstərmişdir (-159-).

K Ü N C Ü T (haqqında)

Əksər hallarda isti yerlərdə əkilir və 100-150 gün ərzində yetişir. Onun əkin vaxtı pambığın əkini və bostan salınan vaxta düşür. Ona çoxlu toxum lazımdır, inkişafı azdır. Çox vaxtlarda buğdadan və başqa bitkilərdən daha baha olur və çox mənfəətlidir. İsti yerlərdə onu kəbsə (arata) qoyulmuş ərazilərdə əkirlər və susuz bitir. Kəbsin kənarlarında torpaq quruduqca onu əkirlər, 40-50 gündə küncüd hasil olunur. Payızda isə həmin torpağı şumlayıb buğda əkirlər. Soyuq yerlərdə də əkmək mümkündür. Lakin torpağı alaqdan təmizlənmiş olmalıdır.

MƏRCİMƏK (عدس) VƏ MAŞ (haqqında)

Pambıq və bostan əkini vaxtında əkirlər. Heyvanlar ondan çox kökəllirlər, yüngül yemdir. Hindistanda çox olur. Onu düyü ilə və ayrıca bişirirlər və isti ədviyyə ilə yeyirlər. Bu vilayətdə xəstələrin əlacı üçün bişirilir. Xitay vilayətində ondan kraxmal alırlar, ondan

“Kukalaşe” (?) bişirirlər; xitaylılar burada da onu hazırlayırlar. Muğan vilayətində və bəzi yerlərdə onu çox hazırlayırlar və bütün ərazilərdə əksələr bitir (-160-). Onun “Qara maş” adlanan bir növü var ki, heyvanların kökəldilməsi üçün, xüsusilə onu otla qarışdırıb yedizdirsələr, çox yaxşıdır. Payızda bəzi heyvanlar arıq və yorğun görünsələr onunla 20 günün ərzində kökələ bilirlər. Onu yayda əkmək lazımdır ki, payızda soyuqlar başlayanda, üzərinə şəbnəm düşəndə onu incitməsin, soyuqdan çox əziyyət çəkməsin. Onun heyvanlara yedizdirilməsi mövsümü payızdır.

Çölnoxudu (گرسنه), xəvləh (خوله -?) və mərciməyin becərilməsi də maşın becərilməsinə yaxındır. Mərciməkdən də kraxmal alırlar, amma maşınkı daha yaxşıdır. Mərciməyin içi boş olur, qabığı qəbzedicidir.

Z İ R Ə (haqqında)

Zirəyə ərəbcə “Kəmun” (كمون) deyirlər. Onu dəmyə şəraitdə əkirlər. Ona su verilmədikdə daha yaxşı olur. Kəndlinin hər gün zirəyə vəd verib “sənə su verəcəyəm” deməsi və su verməməsinin mənası da bundadır. Kerməndə çox əkirlər, ən yaxşı zirə burada bitir. Oranın torpağı qurudur, [ona görə də zirəyə] su verirlər və becərilər (-161-).

K E Ş N İ Ş (haqqında)

Payızda əkirlər, qışda və baharın əvvəlində istifadə edirlər; bəzilərini bostan və pambıq əkini vaxtı əkirlər, yazda da əkmək olar ki, hissə-hissə istifadə olunsun. Onun torpağı daha yaxşı və qüvvətli olarsa şəksiz mənfəətli olar. Onu digər əkinlərin arasında da əkirlər.

N İ L **(haqqında)**

Bundan əvvəl bu mülkdə əkmirdilər və son dərəcədə [qiymətli] Hind əmtəəsidir. Oradan gətirirlər. Sonra onun toxumunu Bəsrəyə gətirdilər, oradan tədricən Vasit və Nemaniyyəyə gətirdilər və onun əkilməsini tapşırdılar. Biz də Təbrizə və bu vilayətə gətirdik və əkdik. Hər yerdə yaxşı bitir, asan başa gəlir, tez yetişir. Ondan nil hazırlamaq mümkündür.

Onun əkilmə vaxtı pambığın əkilməsi və bostan salınması vaxtıdır. Ona pambığa verilən sayağı su vermək lazımdır. 40 günün ərzində yetişir. Onun yarpağı təzə olan vaxtı yığirlar və küplərə doldururlar, ağacla döyürlər ki, həll olsun və köpüklənsin. Təmiz suyu və köpüklü hissəsinə “Sərab” deyirlər, daha bulanıq olan hissəsi nilin “Bon ab” (suyun dibi) adlanan hissəsidir. Onu təmizləyib çuvallara doldururlar və günəşin altında qurudurlar; bu nildir. Onu bu ölkədə yaxşıca becərsələr Hindistandan gətirmək zəhmətindən qurtarmış olarlar (-162-).

P A M B I Q **(haqqında)**

Hər vilayətin, ərazinin suyundan, havasından, torpağından asılı olaraq müxtəlif olur. Bəzi vilayətlərin pambığı həddən ziyadə incə olur, bəzisi qırmızıya çalan rəngdə olur, belə ki, onun pambığı daha incə olur, sapı və bezi də lətif olur. Hindistan pambığı belədir ki, Şaş, Tazik vilayətlərində olan nazik bez oradan gətirilir, onları burada toxumaq mümkün deyil. Əgər həmin bezin pambığı incə deyilsə o qırmızıya çalan sayılır. Xorasanın bəzi vilayətlərində, xüsusilə, Qəhstanda, Yəzdə daxil olan Mibəd vilayətində, Ərdkan kəndində, Bəfruyədə və bir neçə digər ərazilərdə pambıq həddən ziyadə incə, xam ipək kimi olur. Mosul və Ərdəbildə də belədir, İsfahanın bəzi kəndlərində də belədir, başqa vilayətlərdə müxtəlif olur.

Amma onun əkilməsi üçün alağı olmayan torpaqları seçmək lazımdır. Pambığa çox su verirlər, ona görə də, sahədə alağ olarsa o

qədər çoxalar ki, təmizləmək mümkün olmaz. Onun əkilmə vaxtı bostan vaxtıdır. İsti havada və mülayim iqlimdə daha çox xeyir verir, nəinki soyuq yerlərdə; məhsul verənə kimi soyuqlar düşür və onu şaxta vurur. Müəyyən bir müddətdə yetişir. Gül açdıqda tədricən çiçəklənib bara düşür. Açılmamış qozasının yetişməsi, açılması və yığılması üçün uzun müddət laxım gəlir. Onun bəzisi başqalarından daha tez yetişir.

Yığılmağa başlandıktan tam açılmasına və bütünlüklə yığılıb qurtarmasına qədər bir ay və daha çox vaxt lazımdır **(-163-)**. Soyuq yerlərdə bu qədər vaxt olmur, soyuqlar tez düşür. Buna görə də, əkmirlər. Əksələr də, qumsal ərəziləri seçib əkirlər ki, günəşin altında olsun və soyuq ona az təsir göstərsin.

Əksər ərəzilərdə pambıq toxumunu taxıl kimi səpirlər, [lakin] onun bellə ayrı-ayrı əkilməsi daha yaxşı olur. Bəzi ərəzilərdə torpağı burulğanlı şumlayıb çevirirlər və toxumu oraya səpirlər, üzərinə torpaq tökürlər və bu daha yaxşı üsuldur. Ona görə ki, onun kökü torpaqda möhkəmlənir, daha qüvvətli olur, daha çox və yaxşı su içir. Pambıq ayrı-ayrılıqda səliqə ilə əkildikdə qüvvətli olur. Hər dəfə suvarıldıqda torpağını bel ucu ilə yumşaltsalar və ona peyin versələr bəri daha çox olar.

Gövdəsi hündür olan pambıq çox məhsul vermir. Onun boyu orta hündürlükdə olmalıdır. Şax-budağı isə çox və artıq olmalıdır ki, yüksək məhsul versin. Onun çarəsi budur ki, gövdəsi uzandıqda başını kəsirlər ki, ətrafından qol-budaq atsin. Belə halda pambıq çox uzanmır, gülü və qozası çox olur.

R U Y N A S (رویناس – ?) **(haqqında)**

Ərazisinin suyundan, havasından asılı olaraq müxtəlif olur. Münbit torpaqda onun kökü daha uzun və qüvvətli olur. Bu vilayətdə “Dərbənd ruynası” (رویناس دربندی) məşhurdur. Bu ona görədir ki, həmin vilayətin torpağı daha qüvvətlidir. Buralar Dərbənd torpağı deyil, amma Dərbəndə yaxındır **(-164-)**. Şabrandan Dərbəndə kimi

olan meşələrdə və səhralarda mövcuddur. Həmin vilayətin əhalisi öyrəşib: onu əkirlər və qazıyıb çıxardıqları vaxt təndirləri qızdırıb onunla doldururlar ki, bişsin, onun rəngi daha da yaxşı olur. Başqa vilayətlərdə onun bişirilməsini bilmirlər, adət etməyiblər. Onu əkirlər və əgər çıxarılıb bişirilərsə daha yaxşı olur.

Onun əkilməsi bu üsulla olur ki, torpağını belləyirlər, payızda toxumunu torpağa atırlar, baharda da əkmək olar. Amma payızda əkiləni daha yaxşı olur. Torpağından asılı olaraq hər 7-8 gündən bir suvarırlar; onun otunu heyvanlar az yeyir. 2 ilə yaxın torpaqda qalır, üçüncü ilin payızında qazıyıb çıxarırlar; torpağını yaxşı belləmək lazımdır ki, qazılıb yığılması mümkün olsun. Qeyri-məhsuldar və şor torpaqlarda ruynas əksələr yaxşıdır və şorluğu yuyur. Onun uzun bellə qazılıb çıxarılması nəticəsində torpağı daha da genişlənir. Əksər bitkilərin bitmədiyi şorməzə və sulaq yerlərdə ruynas çox yaxşı bitir. 3 il ərzində onun toxumunu əldə etmək olar ki, başqa yerlərdə əkilsin. Gübrələnməsi mümkün olan və şorməzə yerlərdə əkilənləri çox fərqli olur.

Bu zəif bəndə (müəllif) onun toxumunu dəfələrlə Yəzddən və Naindən gətirib və Təbriz bağlarında, torpağı pis və şorməzə olan yerlərdə əkmiş və bu vasitə ilə torpaq abadlaşmış və indi də əkirlər. Çox yaxşı bitkidir, Hindistan əmtəsidir **(-165-)**.

ƏKİN-SƏPİN, TƏRƏVƏZ VƏ REYHANLARIN VƏZİYYƏTİ BARƏDƏ

**ƏKİN-SƏPİN, TƏRƏVƏZ VƏ REYHANLARIN
vəziyyəti ilə tanışlıq, onların hər birinin əkilməsi
və becərilməsi və onlara aid olan cəhətlər barədə**

Y E M İ Ş (barədə)

Məlum edək ki, yemişin çoxlu növləri var; hər bir vilayətə, həm də vilayətlərdəki hər bir torpaq sahələrinə görə fərqlənirlər. Eyni vilayətdə yemişin müxtəlif növlərinin olmasının bir səbəbi də budur ki, onun torpaqları müxtəlif olur, ikinci səbəbi odur ki, başqa vilayətlərdən oraya yemişin müxtəlif növlərinin toxumunu gətirirlər. Bəzi yemiş növü tez yetişən olur, bəzisi gec yetişən, bəzisi daha qüvvətli, bəzisi çox zəif olur. O dərəcəyə qədər ki, bəzisi yazın əvvəlində yetişir, bəzisi payızın ortalarında; bunun özü də isti və soyuq ərazilərdə müxtəlif cür olur.

İçi boş (oyuq) olan yemişlər, içi dolu olan yemişlərdən daha tez yetişdiyi mütləq haldır və bu ona görədir ki, qış yemişləri az toxuma malikdir və daxilindəki məsamə daha az və içi dolğun olur, lakin nadir hallarda onun daxili tam dolğun olmur. Eləcə də, nadir hallarda içi dolu olan yemiş yayda yetişir. Lakin hökmü nadir hallara əsasən deyil, əksər hallara görə vermək doğrudur. İçi [dolu] yemişin daha gec yetişməsinin və içinin dolu olmasının səbəbi odur ki, günün hərarəti və torpağın qüvvəsi güclü və qabığı qalın yemişə az təsir edə bilər, nəinki incə və məsaməli növünə (-169-).

Qış yemişinin [yetişməsinin] əsas səbəbi güclü torpaq ola bilər ki, bitkinin inkişafı ondan asılıdır. Amma günəşin hərarəti təsirsiz olarsa onu tez yetişdirə bilmir. Xüsusilə, o yerlərdə ki, gündüzə nisbətən gecələr daha soyuq olur və çoxlu şəbnəm düşür. Gündüzlər nə qədər ona gümrahlıq verilsə də, gecə soyuğun və şəbnəmin çoxluğundan yemişin məsamələri möhkəmlənir və soyuq onun çisminə təsir edir və istilik ona az təsir etdiyindən tez yetişə bilmir.

Əlbəttə, yemişin içi ona çoxlu qida verən torpağın qüvvəsi sayəsində dolur, istilik ona təsir etdikdə, tam qidaya malik olub möhkəmləndikdə onun şirinliyi də öz məğzinə hopur. Onun böyüklüyünün və kiçikliyinin səbəbi də budur ki, şərh olunan həmin proses onun daha qüvvətli və ya zəif olmasına təsir göstərir.

İçə boş yaz yemişinin müxtəlif növlüyünün əsas səbəbi odur ki, onun torpağı əslində qüvvətsiz olur, günün hərərəti həmin vilayətdə şiddətli, gündüzləri gecələrində nisbətən isti olur. Yemiş hər bir torpağın qüvvəsindən asılı olaraq tez yetişir, inkişaf qüvvəsini daxilə deyil, xaricinə verir, yaxşı şəraitinə görə özü tez yetişir. Kimsə desə ki, içə boş olan yay yemişinin, eləcə də, adətən kiçik olan qış yemişinin bəzisinin tamamilə iri olduğunu görmüşük, bu şərh olunan halda ola bilər; onlara cavab verək ki, biz hər iki halda təkcə torpağın qüvvətli və ya qüvvətsiz olmasının, günəşin isti olub-olmamasının və onun hərərətinin öhdəsinə qoymamışıq, əksinə, onların hər ikisinin öhdəsinə qoymuşuq və deyirik ki, onların ikisi birlikdə yemişin qüvvətli və ya zəif olmasına qadir ola bilərlər. Tamamilə isti olan yerlərdə onun tez yetişməsi və əksəriyyətinin dadsız olması deyilənləri təsdiq edir və çox soyuq olan ərazilərdə yemişin tam yetişməməsi və şirin olmaması da həmin səbəbdəndir.

İsti, torpağı qüvvətli və günəşin hərərəti çox olan yerlərdə gecələr nisbətən isti olur və şəksiz yemiş tez böyüyür; oranın gecələri soyuq olmadığından **(-170-)** inkişaf meyli yemişin xaricinə yönəlir. Torpağı qüvvətsiz, gecəsi isti olmayan yerlərdə həmin inkişaf maddəsi zəif olduğundan yemiş böyüyə bilmir, lakin gündüzlər çox istiləşir. Bu deyilənlər həm ağlabatandır və həm də təcrübədən keçirilmişdir.

O toxumların mahiyyətinin səbəbi bəyan olundu; onun xasiyyətini necə yoxlamaq mümkündür?

Hər bir vilayətin, bəlkə də, hər bir ərazinin suyunun və iqliminin müxtəlif olmasını desək də, həmin xasiyyətin həqiqi mənasını bəyan etmək istədik. Belə ki, heç bir xüsusiyyət səbəbsiz olmur. Hər nə demişiksə, yoxlasalar bütün qış və yay meyvələrində mövcud olduğunu [görərik]. Hər bir vilayətdə, bəlkə də, hər bir bostanda [yemişin] müxtəlif növlərinin olması təkcə o səbəbdən deyil ki, bağın

suyundan və havasından törəmiş olsun, [bəlkə] ondandır ki, onun toxumunu ayrı-ayrı yerlərdən aparıb əkirlər.

Müşahidə etdiyimiz kimi, bir bostanda müxtəlif yemiş növlərinin, bir bağda müxtəlif meyvə növlərinin olması, bir şəhərdə müxtəlif adamların – bəzisi qara, bəzisi ağ, bəzisi qırmızı və bəzisinin sarı olmasına bənzəyir, çox vaxt bunun səbəbi onda olur ki, onların hər birinin əsl bir vilayətdən, bir kənddən olur. Toxumların və meyvələrin növlərini də bu şəkildə təsəvvür etmək lazımdır. Bütün toxumların müxtəlifliyi, keyfiyyəti, fərqləri bu şəkildə anlaşılmalıdır.

Amma şübhə yoxdur ki, hər bir bitkini xasiyyətinə və təbiətinə uyğun, ona münasib, başqalarından fərqli şəkildə becərmək lazımdır ki, onların hər biri barədə söhbət açaq:

İndi yemiş barədə. Təcrübədən keçirilmişdir ki, bir dəfə yemiş əkilmiş torpaqda onu uzun müddət əkmək olmaz; əkmiş olsalar da, yaxşı bitməz (-171-), hətta başqa bitkilərdən fərqli olaraq yaxşı becərsələr də [fayda verməz]. Bunun bir neçə səbəbi var:

Birincisi budur ki, yemiş kiçik şaxdan (tağdan) törəyən böyük meyvədir (bitkidir) və şübhəsiz böyük olan hər bir şey çoxlu qida sayəsində ərsəyə gəlir. [Odur ki,] yemiş torpaqda olan hər bir qidanı özünə çəkir və [torpaq] illərlə məhsul vermir;

İkincisi, torpağın üzərinə düşüb keçən günəşlə həmin qüvvə bərpa olunmaz. Buna dözmək yalnız maraqdan doğur. Onu becərsələr də, torpağın tam malik olası əsl qüvvəsi onda qalmır. Bununla belə, torpağı çox yaxşı abadlaşdırsalar – belə ki, torpağı bir-iki gəz belləsələr, onun altı üstə çıxsa, oraya çoxlu köhnə torpaq versələr yemiş bitər və yaxşı məhsul verər. Lakin bu iş çox xərc tələb etdiyindən hər kəs ona dözə bilmir və onu səmərəsiz görüb həyata keçirmirlər.

Başqa cəhət budur və təcrübədən keçirilmişdir ki, yemiş əkilmiş sahələrdə cürbəcür otların bitməsi üçün şərait yaranır və bu da yemishə ziyan verir. Bunun səbəbi odur ki, ərazini peyin və başqa vasitələrlə abadlaşdırdıqda və torpağın üzünü xəzanla bağlandıqda onun tərkibində çox nəmlik qalır və ondan cürbəcür çürüntü əmələ gəlir. Bu hal torpaqda çoxlu ələfin, otların bitməsinə səbəb olur və orada

hər cür otlar bitir; bəziləri lazımlı, bəziləri münasib olmayan və zərərli olurlar. Ona görə də, [yemişi] təkrarən əkmirlər.

Başqa cəhət budur ki, nəmli və çayırli yerlərdə yemişin yarpaqları təzə-tər olur. Şübhəsiz təzə-tər olan hər bir şeydən buxar qalxır, torpağın nəmliyi də ona əlavə olunur, otların, yarpaqların buxarı onu daha da artırır. Burada yüksələn buxarın xasiyyəti odur ki, ondan digər buxarlardan daha çox, müxtəlif növlü cücülər əmələ gəlir. Müşahidə olunduğu və hiss edildiyi kimi, belə ərazilərdə bitkinin gövdəsində ağcaqanad, kiçik qara cücülər peyda olur və həmin cücülərdən “gəzəngbin” adlandırılan və ona oxşar şirələr (-172-) meydana gəlir. Bundan xəbərsiz olan bəzi adamlar fikirləşsələr ki, gəzəngin söyüdlüklərdə havanın nəmliyindən əmələ gəlir, səhvdir. O gövdədə olan həmin qara kiçik cücülərdən meydana gəlir. Cücülər isə nəmlikdən və sudan əmələ gələn nəmli havadan meydana çıxırlar. Onlar bir il olur, bir il olmur, ya az olur, ya da bir az çox olur. Səbəbi şəbnəm və buxarın müxtəlifliyidir, belə ki, buxar həmişə onun üzərində hakim kəsilir. Yemiş əkilən sahələrdə bostanın buxarı və nəmliyi olduğundan və onu bağların ağaclarının buxarı və torpağın nəmliyi daha da artırdığından, xüsusilə, əgər bulud gəlsə və çiskinlik olsa və havanı dəyişsə onu çoxaldır və bunun nəticəsində söyüd ağacındakı həşəratlar kimi həşəratlar törənir və yemişin yarpaqları üzərinə qonur, onun təmiz yarpaqlarına təsir edir, gövdəsi və yarpaqları həşəratdan şirə ilə örtülür. Bu həmin şeydir ki, deyirlər onu “şirinə” basıb; bəzi vilayətlərdə ona “şirə” deyirlər.

Eləcə də, bəzən qurd əmələ gəlir, yemişi qurd vurur. Yemiş əkilən vaxtdan onun yarpağının iyindən və torpağın nəmliyindən kökündə qurd əmələ gəlir və kökünü yeyir. Bu bəla buxar və nəmlikdən baş verir. Həqiqətən quru olan və ətrafında nəmlik olmayan torpaqda həmin həşərat törənmir. Havada əmələ gələn buxar əksər hallarda həmin torpağın və oradakı [bitkilərin] buxarındandır; yüksələn kimi [ətrafından] gələn buxar da onun çoxalmasına gətirib çıxarır və bu hal soyuq və isti torpaqların [havasının] vəziyyətinə bənzəyir ki, qar və yağışın [yağmasına] səbəb olur. Bu həmin qaydadır ki, soyuq hava dağların və hündür yerlərin başına qalxır (-173-) və soyuq havanı daha da soyudur, soyuq havanın çoxalmasına

səbəb olur və bu qar yağması ilə nəticələnir. Çuxur ərazilərdə buxar az olur və yuxarı qalxdıqca havanı soyudur, lakin donma prosesi getmir və yağış yağır. Həmçinin, belə ərazilərdən qalxan buxar yuxarıda olan və ola bilən buxara və havaya qatışır və şəbnəm sayağı geri qayıdır və həşərat ondan törəyir. Əlbəttə, təcrübədən keçirən şəxslər nəm ərazilərdə və ağacılıqda yemiş əkmirlər, yalnız quru ərazilərdə və illərlə yemiş əkilməmiş torpaqlarda əkirlər. Öz xasiyyətinə görə qumsal olan torpaq bərk torpaqdan daha yaxşıdır.

Yemişin kökü və [əmirici] telləri çox nazik, məhsulu iri olduğundan çoxlu qidaya ehtiyacı var və bu bitki çox kök uzada bildiyindən öz məqsədini və mətləbini hasil edə bilər. Başqa cəhət budur ki, nəmliyin yemişə çox ziyan verdiyini qeyd etsək də, bu mütləq anlayış deyil, əksinə, suyu olmazsa ziyan çəkir; bu o demək deyil ki, yemişə su lazım deyil və ya az lazımdır. Bilsinlər ki, yemişə o qədər su lazımdır ki, deyilən qüsurlar meydana gəlməsin, mənfəətli olsun. Səbəbi odur ki, irəlidə deyildiyi kimi, onu nəmli ərazilərdə, bağlarda, meynəlikdə əkmədiklərindən, əkdikləri ərazilərə su verirlər. Su ona mane olduğundan onun torpağında qum çox olarsa yaxşıdır, qum nəmliyi mühafizə edəcək və nəmliyin torpaqdan çıxmasına imkan verməyəcək və yemiş həmin nəmlikdən, buxardan qalxan və qeyd olunan bəlalara səbəb olan cəhətlərdən başqa, xeyir görəcək.

Bundan başqa şorməzə torpaqlarda yemiş yaxşı bitir və şirin olur. Səbəbi, əvvəllər deyildiyi kimi, odur ki, yemişin yetişmə dövrü günəşin hərarətindən asılı olaraq qısa olur və içi dolu olan növləri daha gec yetişir və qışlıq olurlar. Bunun da səbəbi şərh olunub və təkrara ehtiyac yoxdur. Başqa səbəbi də payız yemişinin içinin püxtələşməsinə və yetişməsinə əsas verən daxili qalanmadır. Şübhəsiz içi şirin olur və bu torpağın hərarətindən ola bilər. Şorməzə torpaqlar başqalarından daha isti olurlar və yemişin yetişməsində, xüsusilə, tədricən yetişməsində [xeyirlidirlər]. Axşamlar, həm də, gündüzlər torpağın hərarəti günəşin hərarətində qalmır, ləhzə-ləhzə dəyişir. Bitkinin inkişafı başa çatana kimi, onun hərarəti həmin vəziyyətdə olur və meyvəni şirinləşdirir.

Yemiş üçün qulluğun ən yaxşısı odur ki, onun torpağını, göstəriləndiyi kimi, ən yaxşı yerlərdən seçsinlər, bir il əvvəldən şum-

lasınlar və əgər belləmali olsalar uzun bellərlə belləsələr yaxşıdır, belə ki, bir və ya bir yarım göz dərinliyində qazısınlar və sonrakı ildə əksinlər. Əgər əvvəldən köhnə torpaq gətirib töksələr ki, sahənin torpağına qarışsın daha yaxşı olar. Təcrübədən keçirilib ki, heç bir peyin onun üçün köhnə torpaqdan yaxşı deyil, torpaq nə qədər köhnə olsa daha yaxşıdır. Ona görə ki, köhnə torpaq şorməzə olur və onda peyindən törənən həşərat meydana gəlir, torpağın quru olması da həşərata üstün gəlir. Bütün bunlar əvvəllər şərh olunmuşdur və ona xeyri var. Torpaq qüvvətsiz olarsa onun bu qaydada becərilməsi daha vacibdir. Dediymiz cəhətlərin mövcud olduğu torpaqlarda belə geniş abadlaşdırmaya ehtiyac duyulmur (-175-).

O da bir şərtir ki, yemiş toxumunu əvvəlcədən götürmək və ehtiyatla ayrı-ayrı qoymaq lazımdır; tez yetişənini əvvəl əkirlər ki, tez yetişsin və baha qiymətə getsin, belə ki, gec əksələr elə vaxtda yetişər ki, qiyməti olmaz. Bilinir ki, tez yetişən yemiş o qədər də şirin olmur və çoxlarının təsəvvür etdikləri kimi şirinliyə malik olmur; onu heç kəs yemir. Başqa qüsurlu müxtəlif toxumların birgə əkilməsidir. Bostan çox sıx olduqda onun arasında gəzərkən tezyetişənlərini yığırlar, qalanları əl-ayaq altında qalır və ziyana səbəb olur. Başqa bir qüsurlu toxumlarının birgə əkilməsidir, çünki onların xasiyyəti müxtəlif olduğundan biri digərinə təzyiq edir, onu təsirə alır və onlardan birinin qüvvəsi azalır. Başqa bir qüsurlu odur ki, qış növünün toxumunu yay toxumu ilə birgə əkdikdə, şübhəsiz ikincisi tez əkilmiş olacaq. Qış növünün özünün yetişmə mövsümü var və həmin dövrə kimi qalır. Qış yemişi soyuqlar düşənə və bostanı şaxta vurana kimi qalmalıdır ki, onun qabığı soyuqdan möhkəmlənmiş olsun, onun içi bərkisin, məsaməliyi çəkilsin və qışda çox qalsın. Odur ki, yemişi bir neçə gün ara verməklə, payızlıq olanını ayrıca, yaylıq olanını ayrıca əkmək lazımdır. Belə ki, onların hər biri yetişdikdə tağların arasında gəzib yığsınlar və deyilən ziyan baş verməsin.

Yemiş toxumlarını tədarük edərkən tam yetişmiş, ən iri və ən yaxşı yemisdən götürmək lazımdır. Onu bağbanlar tərəfindən götürülməsi məsləhətdir, onların özləri bacardıqları qədər tədarük edəceklər. Buxara, Səmərqənd və Xarəzmdə toxumu bu cür əldə

edirlər (-176-). Toxumu az olan yemiş daha yaxşı olur və belə yemiş az bir hərarətlə də şirinləşir. Dedik ki, torpağın hərarəti onun üçün mənfəətlidir. Onun tərkibindəki öz hərarəti özünün şirinliyinə səbəb olur.

Yemiş toxumundan yağ alınır. Bu vilayətdə istifadə olunan küncüd yağı əvəzinə orada həmin toxumun yağını yeyirlər. Tamı xoş, daha faydalı və sərfəli yağıdır. Bu vilayətdə bilmirlər. Bu iş burada əl versə yaxşı olar. Mavəraünnəhr yemişinin xüsusiyyətlərini başqa yerlərdə bilmirlər və bu həmin ölkəyə məxsus cəhətdir. Ona görə ki, həmin vilayətin suyu, havası və torpağı buna səbəb olur.

Bəzi yerlərdə yemişin toxumu “xərtərangbin” və “əştərxar” (dəvətikanı) adlandırılan ələfə birləşdirirlər və yaxşı bitir. Onu bu cür etmək lazımdır: ələfin kökünü qazırırlar, çərtlər, yemiş toxumu isladib bir-iki gün saxlayırlar ki, cücərsin və sonra ələfin çətilmiş yerinə qoyurlar və ətrafını bir az torpaqla doldururlar; toxum orada birləşir və tutur. Həmin tikanın kökü torpağın çox dərinliyinə getdiyindən su olan yerə çatır, torpağın nəmliyi onu daima təmin edir. Ona görə də, həmişə yaşıl olur. Həmişə vacib olan su onun vasitəsilə ödənilir və irəlidə göstərilmiş və yemiş üçün faydalı olan şorluq da həmin tikanda mövcuddur. Torpağın quruluğuna gəldikdə, o da, tikan susuz səhralarda bitdiyindən, mövcud olur. Tikanın kökü uzun, möhkəm və qüvvətli olur. Əlbəttə, yemişə qidanı çox verir və onun məhsulu daha iri və şirin olur.

Mavəraünnəhr vilayətində yemiş toxumunu almaq istədikdə yemişi yarıb onun toxumunu öz qabığına qoyub qurudurlar. Məqsəd odur ki, sonralar hansı yemişin toxumu olduğunu müəyyənləşdirə bilsinlər. Onun başını iplə bağlayırlar və tüstüyə verirlər, tüstü dəydikdə daha yaxşı olur. Çünki toxumun özündə hərarət üzə çıxır və onda əmələ gələn qüvvə daha yaxşı olur (-177-), nəinki əkilən vaxtdakı qüvvə. Daxili qüvvə toplanarsa, torpağı köhnə olarsa və toxumu tüstüyə verilsə yemiş üçün ən yaxşı qüvvə və gübrə ola bilər. Həmədanda indi bunu öyrənilər və bu cür edirlər. Bəzi dəyanətsiz adamlar pis toxumu yaxşı qabığa qoyurlar və qurudurlar. Onu alıb əkənlər yaxşı yemiş bitmədikdə təəccüblənirlər. Bunun səbəbi yalan

və aldatmadır. Belə hallardan çəkinmək lazımdır. Yemiş əkən adam ehtiyatlı olmalıdır və onun toxumunu etibar etdiyi adamdan almalıdır.

X İ Y A R I N

vəziyyəti ilə tanışlıq, onun əkilməsi və becərilməsi barədə

Bildirək ki, xiyarın bəzisi uzun olur, bəzisi bədrəng. Bunun səbəbi yemiş fəslində xatırlandığı kimi, hər bir vilayətin suyu, havası və torpağından asılıdır. Xiyar həm iriliyi və xırdalığı və həm də dadına görə müxtəlif olur. Məlumdur ki, soyuq yerlərdə və havası nəmli, şəbnəm çox olan yerlərdə xiyar təzə-tər və daha ləzzətli olur. Bununla bərabər, ona günəşin istisi, yemişə aid olan fəslə göstərildiyi kimi, nəmlikdən daha çox lazımdır, lakin yemişə lazım olan dərəcədə yox; bəzi vaxtlarda belə ola bilər. Xiyar əksər vaxtlarda əkinin əvvəllərində dolu, soyuq və qurd vurması nəticəsində ziyana düşür və yenidən əkməli olurlar. İsti yerlərdə onu bir neçə dəfə əkirlər və təzə-təzə yığırlar; soyuq yerlərdə də iki dəfə əkilir. Belə ki, ilk dəfə əkiləndən bir ay keçmiş bir də əkirlər ki, payızda yetişsin və sirkədə [tutulmaq] üçün daha yaxşı və təzə olsun. Bu vaxt hava soyuduğundan **(-178-)** onun qabığı bərk, özü isə daha möhkəm olur və tez xarab olmur. Ona görə də əksər hallarda onu payızda duza tuturlar ki, az çürüsün .

Xiyar toxumu əkilən ilk vaxtlarda ona su vermirlər, səbəbi yemiş fəslində xatırlanmış cəhətdir: havanın soyuqluğu azalan vaxtda buna ehtiyac olur. İstəsələr ki, xiyar daha tez yetişsin, onun üstünə peyindən hazırlanmış qab qoyurlar və həmin yolla məqsədlərinə çatırlar. İsti yerlərdə kömək üçün ətrafına quru ot yığırlar ki, soyuq vürmasın. Həmçinin, xiyar sahəsinin şorməzə olması üçün peyinə ehtiyacı olmur, onun torpağı yemiş torpağı kimi şorməzə olmamalıdır. İsti yerlərdə xiyarı böyük çayların kənarında əkirlər, su azaldıqca həmin yerləri hazırlayırlar və əkirlər. Belə ki, onun əvvəli 3 ay qabaqdan, sonu 3 ay sonradan əkilir və su verməyə ehtiyac

qalmır. Çünki həmin qumsal torpaq nəmli olur. Bu vasitə ilə xiyar 7-8 ay ərzində yetişdirilir.

Mazandaran və Gilanda bədrəngi xiyarı olur ki, onu əkdikdə balqabaq kimi ağaca dırmaşır. Ona “dar xiyar” (ağac xiyarı) deyirlər. Onun qabığı qaba və bənd-bənd olur. Həddən ziyadə təzə və yaxşı olur; nazik, xoş ətirli və xoş tamlıdır. O başqa bədrəng növlü xiyarlara nisbətən böyük və ləzzətli olur. Onun toxumları xırda, mənfəəti çox və başqa növlərdən daha yaxşıdır. Onun toxumu xəstələr üçün çox yaxşıdır. Payızın axırına kimi ağacın başında qalır, çox qaldıqda saralır, içi boşalır və şirə ilə dolur. Onu bütün qış boyu saxlayırlar və suyunu hərərəti həddən ziyadə artan xəstələrə içirirlər. Suyu turş tamli, xoş və ləzzətlidir. Şərab içmiş adamlar kefli vaxtlarında susuzluğun və hərərin qarşısını almaq üçün ondan çox içirlər və faydalı olur.

Bağdad, İsfahan və Şirazda bitən bədrəng xiyarı kiçik, lakin içi geniş olur və həmin (-179-) diyarın başqa xiyarlarından uzun, yaşıl və içi kiçik olur. Xorasanda və bəzi ərazilərdə çox uzun və iri olur. Bağdad, Diyarbəkr və Şam vilayətlərində uzun xiyarların kiçik bir növü var ki, çox təzə, toxumları xırda, üzərində azacıq qumrovlar olur. Ona “təruzəni” deyirlər. Onun qızdırmalı adamlara xeyri var. Təbiəti lətifdir, mədədə gec həzm olunan başqa xiyar növlərinə nisbətən tez həzm olunandır, nazik və tamamilə ləzzətlidir.

Xiyar bostanı da hərçənd ki, eyni torpaqda bir illik salınır, lakin bu yemişə aid göstərilən dərəcədə deyil. Xiyar bostanlarının becərilməsinə gəldikdə, şəksiz nə qədər çox becərsə daha yaxşı olar. Yemiş və xiyar ərazisinə çox qulluq göstərsələr də, ilk vaxtlarda gec məhsul verir, ta ki, bir neçə günə gül açıb tağ buraxana kimi [belə olur]. Allah bəndələri başqalarının bostanının bar verdiyini, onlarda xiyarın hər birinin qoz və ya yumurta boyda olduğunu və öz bostanında məhsul nəzərə çarpmadığını gördükdə qəlbi sıxılır və heyrətə gəlir, lakin öz bostanı bar verməyə başladıqdan sonra onlardan ikiqat artıq məhsul götürür, xiyar daha tez böyüyür və onların məhsulundan daha əvvəl yetişir.

ŞƏKƏR QAMIŞININ (NEYŞƏKƏR) vəziyyəti ilə tanışlıq, onun əkilməsi və becərilməsi barədə

Bildirək ki, yemiş fəslində şərh olunduğu kimi, [şəkər qamışı] hər bir vilayətin suyundan və havasından asılı olaraq müxtəlif olur. Şəkər qamışı isti yerlərə məxsus bitkidir. Lakin təcrübədən keçirilmişdir ki, səy göstərsələr, **(-180-)** onu yaxşı becərsələr, çoxlu peyin versələr soyuq yerlərdə də bitir. Onun əkilməsi o yerlərdə yaxşıdır ki, torpağı qüvvətli, suyu bol, havası isti olsun. Amma isti yerlər, onun isti yerlərə məxsus bitki olduğunu dediyimiz üçün, bir neçə cür olur:

Biri budur ki, isti yerlərdə onun torpağı mütləq istini özünə çəkməlidir, xüsusilə də, şumlama dövründə bu baş verməlidir və torpaq daha da qüvvətlənməlidir;

Digəri odur ki, çəltik kimi həmişə üstündən axan və şəkər qamışının üzə çıxdığı su isti olmalıdır. Su soyuq olarsa bitməz. [Münbit] torpaq və isti hava ona faydalıdır.

Müşahidə edildiyi kimi, onun qamışının 4-5 ay müddətində uzanıb qüvvətli və şirin olması başa gəlir. Onun torpağı münbit olmalı və çox qida verməlidir. [Əks təqdirdə] necə inkişaf edər? Şüb-həsiz, yeri isti, torpağı yaxşı və qüvvətli olmalı, onu bellə qazımalı və günəş altında qalmalıdır. Bununla bərabər, sahəyə çoxlu peyin səpirlər və bostan kimi hazırlayırlar. Onu ləklərdə basdırırlar və elə edirlər ki, oradan həmişə su axsın. Belə yerlərdə əkdikdə şəkər qamışı yetişdirə bilirlər.

Şəkər qamışının əkilmə vaxtı çəltik əkini mövsümüdür; pambıq əkininə yaxın əkirlər. Onun toxumunu çuxur ərazilər hazırlanana kimi saxlayırlar. Çox nəmli olmayan və su düşməmiş ərazidə onun kökünü cücərti istiqamətində maili uzadıb ilanvarı (ziqzaq) şəkildə əkirlər və üzərini torpaqla örtürlər. Onu yanı üstə basdırsalar ziyanlı olar və əkilməyə layiq olmaz. Onun qamışı da xam, şəkərliyi az və nazik olar və əkilməsinə dəyməz, ondan çox qənd hasil olmaz. Kəndlilər ondan bir az hissəsini əkmək üçün ayırırlar və istədikləri vaxt onu bənd-bənd doğrayırlar, bu şərtlə ki, hər bir bənd kəsilmiş hissələrin ortasında qalsın. Onları mərzlərin qırağında **(-181-)**

dəstəyi bir qarış olan kəfkirlə torpağa basdırırlar və sonra torpağı belləyib öz yerinə tökürlər. Bu üsulla əkilməsi tez və daha asan başa gəlir.

Onun suyunu hərçənd ki, gündüz verirlər, cücərir və bir qarış hündürə qalxır. Sonra suyun qabağını bağlayırlar ki, həmişə onun üzərindən axsın. Əgər onu bir-iki dəfə peyinləsələr tez böyüyər və qüvvəsi çox olar və hər bir bəndindən 10-15 cücərti əmələ gələr.

Şəkər qamışı şaxta görməmiş şirinləşməz, onu hava tam soyuyana və özü şirinləşənə kimi torpaqda saxlamaq lazımdır. Sonra suyu onun üzərindən axıdirlar, kəsirlər və torpağa qoyurlar. Kəsildəndən sonra ona soyuq çox təsir göstərsə tamı azalar. Həmçinin, bahar gəldikdə və hava balaca istiləşdikdə tamamilə xarab olur, torpaqda olduqda ziyana düşmür.

Təcrübədən keçirilib ki, ən yaxşı şəkər qamışı Nil çayının suyunu içən qamışdır. Buna görə də, Misir qəndi və Misir nabatı ad-sanlı və yaxşı olur. Hind tərəfindən gətirilən xam qənd növlərindən “Məqdşuyi qəndi” daha yaxşıdır. Bu ona görədir ki, Məqdşuyi vilayətində Nil suyundan istifadə edirlər.

Bu vilayətdə “Şüştər qəndi” çox qırmızı və bədnam olur. Öyrənmişik və təcrübədən keçirmişik və bu ona görə belə olur ki, qənd bişirənlər ondan nabat hazırlayırlar. Onlar bilməyirlər və xeyir güdürlər; bu iş həqiqətən nöqsanlıdır. Onu Bağdadda olan qaydada və üsulda qaynadırlar. Həm də bu vaxt o səviyyəyə çatır ki, onun nabatı Bağdad nabatından çox yaxşı olur. Məlum oldu ki, bundan əvvəl onun xüsusi şəkildə hazırlanmasına səy göstərməmişlər, buna xərc ayırmamışlar və elə üsulda bişirmişlər ki, onun ağ hissəsi ayrı, qırmızı hissəsi ayrı alınmış və qiymətində çox ziyana düşmüşlər. İndi faydalıdır.

Şüştər qamışı Bağdad və Vasit növündən daha qüvvətli və bərk olur (-182-), Vasit növü isə Bağdad növündən bərk və qüvvətlidir. Mazandaranda şəkər qamışı olur. Lakin ondan tam şəkildə bərkiməmiş və möhkəmlənməmiş qırmızı şəkərdən başqa qənd bişirmək olmur. Bundan başqa, o bala oxşar yumşaq, qırmızı, dadı faniz²⁹ və şəkər dadına bənzər olur. Bu ona görədir ki, şəkər

²⁹ Saflaşdırılmış qənddən hazırlanan şirniyyat növü – P.V.

qamışına nəm hava çox ziyan verir və Mazandaranın həm havası və həm də torpağı həddən ziyadə rütubətli və nəmdir.

İsti ölkələrdə nabat üçün olan qəndi isti otaqlarda bişirirlər və onu samanın içinə qoyurlar ki, tez soyumasın. Onun istiliyi getsə də, hərarəti özündə qalır və tədricən isti şəraitdə qatılaşır. Əks təqdirdə yaxşı nabat alınmır. Baxmayaraq ki, bir-birinə qarışanların hamısı şəkər qamışı suyudur, lakin onun incə hissəsi ağ, qəliz hissəsi qırmızı olur. İncə hissəsi tez qatılaşır, qəliz hissəsi qatılaşmır. Bu səbəbdəndir ki, əsas və incə olanı bağlanır (bərkiiyir), qəliz hissəsi bağlanmır. Ona görə də bir daha qaynadırlar və şəkər düzəldirlər. O nə qədər qırmızı olarsa, şəkəri daha incə (yumşaq) olar. Bum, Reyqan və Mükranat vilayətlərinin şəkər qamışının xasiyyəti başqadır və nə qədər ki, bərkimir, onu fanizdən başqa heç bir şəkildə bişirmək olmur.

BADIMCANIN vəziyyəti ilə tanışlıq, onun əkilməsi və becərilməsi barədə

Bildirək ki, yemişə aid fəsildə xatırlandığı kimi, bütün bitkilər ərazinin suyundan, havasından, torpağından asılı olaraq müxtəlif olurlar və onların təsiri, keyfiyyəti və vəziyyəti şərh olunmuşdur. Bu ağlabatandır və onların əksəriyyəti idrak sahibi olan adamlar tərəfindən təcrübədən keçirilmiş, müşahidə olunmuş və burada (-183-) təkrara ehtiyac yoxdur. Bu səbəbdən hər bir vilayətin badımcanı digər vilayətin, hər torpağın badımcanı digər torpaqdadından fərqlənir. Onun bəzisi yumru (girdə), bəzisi uzun olur, bəzisinin rəngi ağ, bəzisinin qırmızı və bənövşəyi, bəzisi yaşıl olur; bəzisinin dadı şirin, bəzisinininki təlx və kəskindir. Bəzisi sulu və daha nazik olur. Şirin, sulu və nazik olanı yaxşıdır. Bu [növ] isti vilayətlərdə soyuq ərazilərə nisbətən daha yaxşı bitir, əslində də badımcan isti yerlərə məxsus bitkidir. Soyuq ərazilərdə böyük səy nəticəsində yetişdirmək olur. Çünki badımcan isti yerlərdə bitən başqa bitkilər kimi, soyuqdan əziyyət çəkir, daha gec böyüyür və məhsul verir. O məhsuldar bitkilərə nisbətən, qoz ağacına [aid

fəsildə] dediyimiz xüsusiyyətə malikdir; belə ki, bara düşüb daha gec məhsul verən başqa ağaclarla müqayisədə daha gec səmərə verir.

Dediyimiz kimi, badımcın soyuqdan tez əziyyət çəkir və payızda azacıq soyuq olduqda tələf olur və ona çəkilən zəhmət hədəf gedir, onun səmərəsindən faydalanmaqdan məhrum qalırlar. Belə olduğundan, onun tez əkilməsi zəruridir, ona yaxşı qulluq etmək və qüvvə vermək lazımdır ki, həmin qüvvə sayəsində daha tez və qabaqcadan böyüsün və onun məhsul vermə vaxtı payızdan gec olmasın. Onu baharın əvvəlində əkmək lazım gəldikdə hava soyuq olur və bildirdik ki, soyuq havadan əziyyət çəkir; ona görə də, onu əkinə bu sayaq hazırlayırlar: əvvəlcə onun toxumunu kiçik sahədə (istixanada) sıx halda əkirlər, cücərib bir aylıq olduqda çıxarıb böyük ərazilərdə bostan kimi əkirlər. Əvvəl kiçik ərazidə (istixanada) əkilməsinin hikməti (sirri) bir neçə şeydədir:

Əvvələn kiçik ərazini yaxşıca becərmək böyük əraziyə nisbətən daha asandır, hər kəsin böyük ərazini yaxşı becərməyə qüvvəsi və bacarığı çatmaz.

Digəri odur ki, kiçik ərazinin gübrələnməsi və qüvvətləndirilməsi asan başa gəlir **(-184-)**. Soyuqda gübrə verilməsi və [bitkinin] qüvvətlənməsi ona bənzəyir ki, bir adam kürk və çoxlu paltar geymiş olur ki, soyuq ona təsir etməsin. Az gübrə verilməsi ona bənzəyir ki, adam soyuq havada təkcə bir paltar geymiş olsun. Gübrə verməsələr və qüvvətləndirməsələr ona bənzəyir ki, adam lüt olsun və şəxsiz soyuq ona daha tez təsir edəcək. Qoyun peyini, gəyərçin peyini kimi təbiətə isti olan peyinlər daha yaxşıdır. Hamamın hisi soyuq yerlərdə bütün peyinlərdən ən yaxşıdır; çünki hamam hisi çox qüvvətlidir və onu soyuqdan müdafiə edir;

Başqa cəhəti odur ki, [istixanada] sahə kiçik olduğundan onu soyuqdan qorumaq lazım gələrsə üzərini ot və ya başqa şeylərlə örtmək olar.

Həmçinin məlum olmuşdur ki, [istixanada] əkilib sonradan başqa yerə keçirilən əksər bitkilər daha yaxşı və qüvvətli olur, daha tez böyüyür. Onun səbəbi budur ki, əvvəlki yerində çoxlu miqdarda bitdiyindən, köklərinin və cücərtilərinin bir-birinə yaxınlığı (sıxlığı) səbəbindən, bir-birinə əziyyət verir və qüvvə toplaya bilmirlər. Elə

ki, bitki özünü tənha görür onda tam inkişaf əmələ gəlir və tez böyüyür, qüvvətli olur.

Başqa cəhət budur ki, əvvəlki yerindən faydalanmış və sevinmiş bitki ikinci yerində də yenidən təzə eşqə düşür, fayda sahibi olur, ona görə də, çox inkişaf edir. Bu ona bənzəyir ki, insanın dövrünü yaxşı keçsə də, təzə bir yaxşı işə rast gəldikdə daha çox sevinir. Təcrübədən keçirilmişdir ki, heç bir şey yeni gözəl qızın bəxş etdiyi həyəcanı törədə bilməz. Həmçinin, abadlaşdırılmış və qüvvətli olan həmin torpaq da belədir, xüsusilə, əvvəlki torpağa yaxın olsa daha yaxşı olar, qüvvə verər və bitki tez böyüyər. Sonra sahəyə iki-üç dəfə hamam hisi, göyərçin peyini, qoyun ifrazatı kimi peyinlərdən vermək lazımdır. Gül açıqdən sonra tez məhsul verir, onun gövdəsi və saxları daha qüvvətli olur və soyuğa daha yaxşı tab gətirir.

Tez bar verən badımcın gec bar verənindən daha şirin olur, hava soyuduqda **(-185-)** badımcının dadı bir az (acı – R.) təlxləşir. Əgər kahi, turp, kasni, şəlgəm, yerkökü, kələm, yemiş, qarpız, şəkər qamışı, qarğıdalı və ona bənzər tərəvəz bitkilərinin və meyvələrin əksəriyyəti havanın soyuması və şaxtanın düşməsi ilə daha şirin olurlarsa, badımcın (acıtəhər – R) təlxməzə olur. Badımcını isti yerlərdə becərmək istəsələr ehtiyat etməyə lüzum yoxdur. Lakin onun torpağına çoxlu qoyun peyini verirlər və onu əkdikləri yerlərdə saxlayırlar, qışa kimi məhsul verir. Soyuq ərazilərdə isə küləyin və soyuğun hansı səmtdən gələcəyini də izləyirlər. Həmin tərəfdə bir gəz, gəz yarım hündürlüyündə küncüd çubuğundan və ona bənzər otlardan çəpər düzəldirlər ki, soyuq külək onu qamçılamasın; tez böyüyür.

Payızda badımcını soyuqdan mühafizə etsələr, kökünə at peyini töksələr, üstünü şaxla (xəzanla) örtələr, üzərinə yüngül otlardan çoxlu qoysalar qışda onun kökü qurumur və yazın əvvəlində cücərərək baş qaldırır, kökü möhkəm olduğundan tez böyüyür, gül açır və badımcın verir. İsti günlərdə onu şaxta vurmur və belə yerlərdə həmin üsulla becərmək daha yaxşıdır. Bəsrə, Hörmüz, Şüştər kimi çox isti olan yerlərdə badımcın ağacı qurumur, bir neçə il məhsul verir. Mənim gördüyüm kimi, Hörmüzdə onun ağacı qaysı ağacı boyda idi və ondan da böyüyünü görmüşəm. Deyirlər ki,

Hindistanda iri ağaclar boyda olur və ağac kimi bir neçə il bar verir. Bağdad vilayətində badımcın ağacı çox böyük olur və [məhsulu] girdə, şirin və sulu olur. Mosul və Ərbildə bənövşəyi rəngdə və nazik olur, onu əllə sıxdıqda suyu çıxır **(-186-)**. Şirazda da yaxşı olur, lakin uzun olur. Hər bir ərazidə bəzi yerlərdə uzun, bəzi yerlərdə girdə olur.

İsfahanda girdə olur. Onun toxumunu Şiraza gətirib əkirlər. Əvvəl girdə badımcın verir. Onun toxumunu əkirlər, ikinci il uzun badımcın verir və əksinə, uzun badımcın toxumunu Şirazdan İsfahana gətirib əkirlər, birinci il uzun badımcın verir, ikinci il isə girdə verir; öz vəziyyətində bir ildən artıq qala bilmir. Şam və Misirdə daha yaxşısı və şirini olur. Onu qışa saxlamaq istəsələr bəzisini qurudurlar, bəzisini müxtəlif şirələrdə (duza, sirkəyə qoyma) saxlayırlar. Ən yaxşısı budur ki, xalis mumda saxlasınlar. Badımcını buzlu suya qoyurlar ki, soyusun və üzərinə əridilmiş mum çəkirlər ki, onun içində soyumuş halda qalsın. Mumun çox isti olması lazım gəlmir. Çox isti olsa onun tərkibinə təsir edər, badımcını isidər və tez büzüşər. Onu bu şəkildə iki dəfə muma qoyurlar və sonra qurutmaq üçün ipdən asırlar. Badımcın bütün qış boyu təzə qalır və bişirmək istədikdə onun mumunu açırlar. Mumdan heç nə qalmır, amma məqsəd əldə olunur. Bu məqsədlə onu yarım isti piyə qoysalar da yarayır. Payızda təzə badımcını kuzədə suya qoysalar və soyuq yerdə saxlasalar əslən xarab olmaz, bürüşməz və bir müddət qalar.

R E Y H A N **(barədə)**

Ona “Şaspərəm” deyirlər. Bəzisinin yarpağı enli, bəzisinin nazik və daha kiçik olur. Yarpağı daha kiçik olanı daha xoş ətirli və lətif olur. Ona “Bağdad reyhanı” deyirlər və Bağdadda hamısı bu növdəndir. Bəlkə də, bu növün şöhrəti elə bundadır **(187)**. Onun əkilmə vaxtı bostan və pambıq əkini vaxtına düşür. Onun sahəsini əvvəlcədən sulayırlar, şumlayırlar və onu nəm torpaqda əkirlər, daha yaxşı olur. Torpağının üstünün bərkiməməsi üçün ona peyin və kül

vermək lazımdır. Onun toxum əldə edilməsi üçün əkiləsi hissəsinə geniş sahə lazımdır, qoxulamaq (iyləmək) və gəzinti məqsədilə onu az miqdarda kiçik ərazidə əkirlər.

Onun budaqları bir-birindən daha çox aralandığı üçün onların ucu vurulur ki, budaqlarının sayı çoxalsın və ətrafa yayılsın və bir kökün ətrafını bürüsün. Elə olur ki, bütün mərkəz hissəsini bürüyür, bir müddət qalır, toxum vermir və quruyur. Onu badımcanlıqın kənarında əksələr çox qüvvətlənir, xüsusilə, badımcanlıqda əkilən hər bir bitki həddən ziyadə qüvvətlənir və bu cür olur. Ona görə də, badımcan ərazisinə zərurət üzündən çoxlu peyin verirlər və abadlaşdırırlar.

B A L Q A B A Q **[barədə]**

Ərəb dilində ona “Deba” deyirlər. Hər vilayətin suyuna, havasına münasib müxtəlif olur. Diyarbəkr və Bağdad vilayətlərində elə balqabaq var ki, uzun və nazikdir, toxum üçün saxlanılmış uzun xiyara bənzəyir və ondan da böyükkləri olur; yemək üçün daha yaxşıdır. İraqda Ənbar, Hədiqə, Anə kimi yerlərdə görmüşəm ki, həmin balqabaqları kəsib qıra salırlar və Fərat çayının kənarında bağlarda və başqa yerlərdə qoyub saxlayırlar. Oranın camaatına məlum olduğu kimi, onu Fəratın kənarında saxlamağın səbəbi odur ki, Fərat çayının arasında olan evlərdən bağlara və bağlardan evlərinə gedib-gəlmək üçün hər adam ondan iki ədəd **(-188-)** qoltuqlarının altına alır və üzərək Fərat çayını asanlıqla keçirlər. Onların hamısı – böyüyü, kiçiyi, qadını, kişisi buna çox öyrəşiblər və cəlddirlər. [Üzməyə] bəzən bir balqabaq da kifayət edir. Bəzi balqabaqların başını kəsib onun çölünü və içini qırılayırlar və oraya şərab və başqa şirələr tökürlər və qabların əksəriyyətini ondan düzəldirlər.

Onun əkin vaxtı bostan və pambıq əkini vaxtıdır. Balqabaq ağacını (tağını) hovuzların başında qırmaqdan asırlar ki, kölgə salsın və balqabaq ondan asılmış halda qalsın; gəzinti üçün çox yaxşı olur. Diyarbəkr və Bağdadda bu üsuldən çox istifadə edirlər, belə ki, ona

çox qüvvə daxil olduğundan balqabaq daha çox olur. Balqabağın daha iri olmasını istəsələr tağın bəzi hissələrini kəsib atırlar. İsfahan və Yəzddə elə balqabaq növü var ki, həddən ziyadə girdə və hamar olur, onun boynu nazik və uzun, baş hissəsi kiçik, yumru və incə olur.³⁰ Onu Xitay əşyaları kimi bəzəyirlər, sürahi hazırlayırlar və içinə şərab tökürlər. Çox hallarda, xarratlar çubuqdan həlqələr hazırlayıb rəngləyərək balqabaq kiçik olan vaxtlarda onun boyun hissəsinə keçirirlər və iplə şaxa bağlayırlar. Balqabaq böyüdükdə həmin halqalar onun boynunda qalır və adamlar təəccüblənirlər ki, halqanı oraya necə keçirə biliblər. Xorasanda da girdə balqabaq həddən çox böyük olur.

S Ə D Ə F O T U (سذاب) **[barədə]**

Onu digər bitkilər kimi əkirlər, çox hallarda qışda qurumur və sonrakı ildə yarpaqlanır. Amma soyuq yerlərdə üstünə ot tökülməsinə ehtiyac var. O isti sevən bitki olduğundan azacıq soyuqdan əziyyət çəkir (**-189-**). Onun yabanı növü xardaldan daha qara olur və onun kitrəsinin təsiri daha qüvvətli olur. Hər bir vilayətdə var. Onda bir (az acılıq – R.) az təlxlik və kəskinlik mövcuddur. Yaşıl olanları daha yaxşıdır, onun iyi kəskin olur, xüsusilə, əncir ağacı yaxınlığında əkilmiş bostanlıq növündə.

KASNI VƏ K Ə R Ə V İ Z **[barədə]**

Onun əkini başqa bitkilərdə olduğu kimi pambıq əkini və bostan vaxtı olur və payıza kimi qalır. Soyuq yerlərdə qışda onun üstünə ot töküldükdə yaşıl yarpaqları əmələ gəlir. İsti yerlərdə həmişə olur. Hər il əkmək lüzumu olmur, öz kökündən cücərti verir. Təbrizdə bunların hər ikisini payızda əkirlər, üzərini nəm torpaq

³⁰ Yəzddə belə balqabağa “gərok” (گرک) deyirlər və “qəlyan balqabağı”na oxşayır.

tökürlər, qışda yaşıl olur, yeyirlər və bu yayda olduğundan daha yaxşıdır.

K A H I **[barədə]**

Hər bir vilayətin, ərazinin suyundan və havasından asılı olaraq müxtəlif olur. Ən yaxşısı şirin və tərkibində təxliyi (acılığı – red.R.) olmayan növüdür. Baxmayaraq ki, becərilməsi və bəslənməsi nəticəsində o da yaxşılaşır, lakin təcrübədən keçirilmişdir ki, “ağ toxum” adlandırılan, tamı şirin olan və əvvəlcədən toxumluq üçün ayrılmış kahıdan götürülmüş toxumların əkilməsi daha yaxşıdır ki, zəhmət hədəyə getməsin.

Kahını növbəti il üçün payızın axırında əkirlər. Amma xırdalarını yığıb başqa göyərtilərlə süfrəyə qoyurlar və bahara kimi hər gün yeyirlər. Bağdad kimi isti ərazilərdə qışın axırına kimi böyüyür və həmişə istifadədə olur; soyuq yerlərdə baharın ortasında gül açan vaxtı böyüyür və gül ilə kahı bir-birilə eyni vaxtda mövcud olur (-190-).

Ən yaxşı kahı tək-tək əkilən kahıdır, onlar bir-birindən aralı olmalıdırlar. Hər dəfə su verildikdən sonra onun dibini dəhrə ucu ilə yumşaltmaq lazımdır və onun alağ və başqa otların arasında qalmasına imkan verməməlidirlər. Arasındakı alaqları tədricən çıxarıb atırlar və elə edirlər ki, tək və bir-birindən aralı qalsın. Hər dəfə su verildikdə və yeri yumşaldıqda ona peyin verirlər və peyini torpaqla qarışdırıb onun cərgələri arasına səpirlər ki, bir-birinə qarışsın, həmçinin, imkan vermirlər ki, kahı baş açsın.

Kahının bahardan payızın sonuna kimi olmasını istəsələr, onu müxtəlif vaxtlarda əkirlər və həmişə istifadə edirlər. Lakin bunu etmirlər və ondan çəkinirlər, çünki müxtəlif vaxtlarda əkildikdə və arasına peyin verildikdə tez toxuma düşür. Kahının Təbriz, Marağa, Bağdad və Sivasda həmin üsulla yetişdirilməsi məşhurdur. Başqa yerlərdə də əkirlər, amma həmin üsulla [yetişdirilmədikdə] digər göyərtilər ilə süfrəyə qoyulan xırda hissələrindən başqa, iri, şirin, rəğbətənən və ləzzətli olmur. Kahı çox ləzzətli olur. Göstərilən

vilayətlərin kahısı arzu olunandır, onun təmənnasında olurlar. [Lakin] bilmirlər ki, söylə becərmək, bəsləmək, gübrələmək və xidmət göstərməklə beləsini əldə etmək olar. Burada da belə becərsələr böyük və ləzzətli məhsul əldə olunar. Biz Sultaniyyədə əkmişik, Bağdad və Təbrizdəkindən yaxşı bitib, belə ki, müxtəlif vaxtlarda – ilin axırına kimi mövcud olub. Həmədanda da bundan əvvəl bilmirdilər, indi öyrənilər və həddən ziyadə yaxşı olur. Məs-ləhətdir ki, bütün vilayətlərdə bu üsulda becərsinlər ki, bu ruzi onlara da nəsib olsun.

N Ə B A T İ (نباتی) V Ə M İ S İ R KƏVƏRİ [barədə]

Onun ərəbcə adı “korras”dır, farsca ona “gəndna” deyirlər. İki növü var (-191-). Ərəb vilayətində birinə “nəbəti”, digərinə “şami” deyirlər. Əcəm ölkəsində, xüsusilə, Təbriz və Azərbaycanda nəbəti növünə “gəndna” (kəvər), digərinə “şami korrası” (كُرَات شامی) deyirlər. Biz hər ikisinin şərhini veririk:

Kəndna baxmayaraq ki, bütün vilayətlərdə bir-birinə oxşayır, amma hər bir torpağın, ərazinin, havasından, suyundan asılı olaraq bir qədər fərqlənirlər. Onun əkilmə vaxtı payızdır, hava soyuyana kimi əkilməlidir. Torpağı çox abad olmalı, ona küllə peyin qatışıqı verilməlidir. Hər dəfə biçildikdə onun torpağı dəhrə ilə yumşaldılmalıdır və yenidən peyinli kül verilməlidir. Hər ildə onu bir neçə dəfə biçirlər. Nə qədər çox kül və su verilə o qədər çox biçmək olur.

K Ə L Ə M (كَلْب) V Ə Q Ə N B İ T (قنبط - ?) [barədə]

Ərəb kitablarında “qənbit” adlandırılsa da, farsca “koronb”dur. Amma bunlardan hər birinin adı onların növlərinə uyğun verilmişdir. Kələm vilayətlərin suyuna, havasına, torpağına görə fərqli olur və ən

yaxşısı odur ki, onun arasında damarları olmasın, o bişirildikdə nazikləşir. Onun əkilməsi və becərilməsi çuğundur kimidir. Lakin çuğundurun kiçik ikən kökünü deyil, yarpaqlarını kəsirlər, kələmin isə daima gövdədən [aşağıdakı] yarpaqlarını kəsirlər. Onu daha çox becərmək lazımdır. Əkildikdən sonra onu çıxarıb cərgələrdə yenidən əksələr kökü qüvvətli olur.

Onun başqa iki növü var ki, eyni olmasa da, aralarındakı şəklinə və təbiətinə görə ona “Rum kələmi” deyirlər. Marağada yaxşı bitir və çox olur, çünki Marağa torpağı həddən ziyadə qüvvətlidir. Torpağı qüvvətli olmayan yerlərdə əkmirlər, yaxşı becərsələr də əmələ gəlmir, əmələ gələn hər bir yerdə isə yaxşı olur (-192-). Əsas şərt odur ki, torpağı qüvvətli olsun, yaxşı becərsin və çoxlu peyin verilsin.

Yazda onun yarpağı kələm yarpağına bənzəyir və bir-birinə sarmaşır. Payızda elə ki, hava soyuyur yarpaqlar günbəgün bir-birinə sıxılır və payızın axırına kimi bir-birinə yapışmış halda, yumru şey kimi girdələnir. Çəkisi bir mən qədər, bir az və ya çox olur. Kələm kimi onun arasında bərk hissə nisbətən az olur. Onun kökü kələm kimi torpağa yeriyyir, tamı kələmdən daha yaxşıdır, daha ləzzətli olur. Onu da kələm kimi yayda gilin (torpağın) altında saxlamaq olar. O bütün vilayətlərdə olmur və baxmayaraq ki, “Rum kələmi” adlanır, Rumda yoxdur, lakin Rum-Əndərunda var.

Başqa növü odur ki, Diyarbəkr və Şam vilayətlərində çox olur və ona “beyz ül-əyar” (بيض العيار) deyirlər. Bağdadda da olur. O uzunsovdur və payızda [havalər] soyumayınca böyümür və onu yemək olmur. Başqa vilayətlərdə yoxdur. Onu əksər hallarda yağda qızardıb yeyirlər. Onun hər üç növünün əkilmə dövrü pambıq və bostan əkini dövrüdür.

S O Ğ A N

[barədə]

Üç növü var. Şübhəsiz hər bir vilayətin və torpağın suyundan və havasından asılı olaraq müxtəlif olur. Bəzisi qırmızı, bəzisi ağ olur.

Onu kiçik kök bağladığı vaxt tez satmaq istəsələr payızda əkirlər, çünki baharda yağışın çoxluğu üzündən daha gec əmələ gəlir. Onun torpağına peyin səpmək, kül qarışdırmaq lazımdır. Payızda yığılmasını və kökünün qısa saxlanılmasını istəsələr onu pambıq əkini vaxtı əkirlər, torpağını alaqdan təmizləyirlər, baharın əvvəlində çox su verirlər və hər dəfə peyin səpirlər. Yayda 40 gün ona su vermək lazım deyil, əks təqdirdə toxum verir və kök bağlamır. Buna görə də, onu tez-tez suvarılması vacib olan qələmlikdə əkmək mümkün deyil.

Tarımin və ona yaxın olan Kağızkonan və Dizabadın soğanı öz yaxşılığı ilə məşhurdur. Mazandaran soğanı həddən ziyadə xoş tamlı olur və onun iyi də mülayimdir, onu çörəklə yemək olur.

Səpilmək üçün soğan toxumunu ikinci dəfə əkilmiş soğandan götürmək lazımdır. Qısa saxlanılan soğanı qurutmaq lazımdır, nə qədər çox qurusa daha yaxşıdır, əks təqdirdə cücərir və xarab olur.

S A R I M S A Q (سیر) [barədə]

Hər bir vilayətin, ərazinin suyuna, havasına və torpağına uyğun, həm də dəninin (dışinin) iriliyi, xırdalığı və tamına görə müxtəlif olur. Onu yaxşı becərmək lazımdır, su və peyin çox verilməlidir. Onu payızda əkirlər. Torpağı yaxşıca belləməli, çoxlu peyin verməli və sonra sarımsaq dişlərini torpağa basdırmalıdırlar. Cücərdikdə yenidən ona peyin verirlər, hava soyuduqda da peyinləyirlər, xüsusilə, qoyun peyini küllə qarışdırıb üzərinə səpirlər. Yaz gəldikdə hər dəfə onu suvardıqda peyin verirlər və hər həftə və ya daha tez ona su vermək lazımdır. Payızda onun yığılması vaxtına yaxın bir neçə gün ona su vermirlər ki, daha da qüvvətlənsin (-194-). Onun yığılması vaxtından keçsə kiçilir və yüngülləşir. Sarımsağı toxumla da əkirlər, lakin birinci ildə onun kökü böyümür, sonrakı ildə çıxarmaq olar. Hər hansı yerdə sarımsağı satış üçün əkirlərsə və torpaq və su bol olarsa onun toxumunu əkmək lazımdır, çünki ondan daha çox əkmək olur.

Azərbaycanın Dizmar vilayətində sarımsaq yaxşı əmələ gəlir və iri olur. Onlar daha yaxşı becərir və toxum da çox götürürlər. Yəzd vilayətinin Uqda və Həftador kəndlərində çoxlu sarımsaq əkirlər, yaxşı bitir və onu əmtəə kimi İsfahan, Şiraz və başqa vilayətlərə aparırlar. Digər ərazilərin sarımsağından daha yaxşı olduğundan onunla alış-veriş edirlər və yaxşı başa gəlir.

Hər hansı torpağı abadlaşdırmaq istəsələr oraya sarımsaq əkirlər, ona fayda verir və sarımsağın özünə də xeyirlidir. Bağlarda yeni ağaclar əkildikdə onların becərilməsi üçün oraya sarımsaq əkməlidirlər, çünki, torpaq qüvvətləndikdən və oradakı əlaq otları yox olduqdan sonra həmin qüvvə illərlə torpaqda qalır.

Y E R K Ö K Ü (kök – كَرَز)

[barədə]

Hər bir vilayətdə suyun, havanın və torpağın hesabına müxtəlif olur. Onun növləri rənginə görə də müxtəlifdir: qırmızı, sarı, bənövşəyi, yaşıl olur. Şübhəsiz, daha qüvvətli olan torpağın yerköküsü daha iri olur. Onun əkiləsi torpağı yaxşıca belləmək lazımdır (-195-). Sahəyə köhnə torpaq töksələr həddən ziyadə yaxşı olar və bağbanların ona peyin verməsinə ehtiyac qalmaz. Peyin verildikdə onun meyvəsi ikiqat iri və şirin olur.

Yerkökü torpağa çox həris olur, yəni torpağın gücünü çəkir; onun kökü uzun olduğundan bir gəzə qədər və daha çox [dərində] torpağın qüvvəsini özünə cəlb edir. Yerkökü əkilmiş ərazi uzun müddət qüvvəsiz olur, lakin onun çıxarılması vaxtı gəlib çatanda torpağın qazılması nəticəsində yaxşı şum əmələ gəlir və günəş ona təsir etdiyindən bir ilin ərzində yaxşılaşır. Onu körpə ağacların dibində əkmək olmaz, deyildiyi kimi, ağaca qüvvə getməsinə imkan vermir, yerin altını öz ixtiyarına keçirdiyindən ağacın kökü zəifləyir və onun hərəkət etməsinə (inkişafına) imkan vermir. Yerkökü az zəhmət tələb etdiyindən bağbanlar onun əkilməsinə səy göstərirlər, lakin göstərilən zərərlərdən xəbərsiz olurlar. Əlbəttə, təzə ağacın dibində əkirlər, ona çoxlu ziyan dəyir; buna yol vermək olmaz.

İlk vaxtlarda ona iki gündən bir su vermək lazımdır ki, yaxşılaşsın və bu onun xeyrinədir; axıra yaxın az su verirlər ki, kökü böyüsün. Əkilmək üçün yerkökü toxumunu əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş yerköküdən götürmək lazımdır. Toxumdan bitmiş və yetişdirilmiş yerköküdən alınmış toxum çox zəif olur. Toxumları bir-birindən aralı əkilmiş yerkökü özünə yaxşı yer tutur, qüvvə toplayır və yetişir. Şəksiz, onun toxumu da daha qüvvətli və yaxşı olur; bu ona bənzəyir ki, uşaq cavan, sağlam kişidən törənsin və ya xəstə və zəif qocadan. Onların barəsində bu ölçüdə, bu mənada deyilənləri bütün toxumlara aid etmək olar. Ağacları və yerkökünü toxum üçün əkdikdə aşağıdan bir hissəsini kəsib atmaq və basdırmaq lazımdır. Belə halda sərfəli olur, şalgam, çuğundur, turp və bu cür bitkilər kimi yeyilir (-196-).

Ç U Ğ U N D U R və onun vəziyyəti [barədə]

Onun təbiəti hər vilayətin suyuna, havasına, torpağına görə fərqlənir və rənginə görə qırmızı, ağ və sarı olur. Bəzisini kökünə, bəzisini yarpağına görə becəirlər. Kökünə görə əkilən növünə “sələq” deyirlər və sələq ərəbcə çuğundurun adıdır; lakin bəzi vilayətlərdə onun xüsusi növünə belə deyilir, bəzilərinə hər iki növünə. Onun torpağı əvvəllər əkilən ərazi olsa, ona köhnə torpaq və çoxlu peyin verilsə kökü daha böyük və qüvvətli olur. Onun çəmənləklərdə və badımcanlıqda ləklərdə əkilməsi bir neçə cəhətdən faydalıdır:

Biri odur ki, ləklər torpağın, [qida] cəminin və nəmliyin toplandığı yerdir. Buradan qüvvə daha yaxşı hasil olunur;

Digəri odur ki, suyu eyni qaydada içir, torpağı su verildikdə bərkimir və torpağın üzü həmişə günəşin istisində qızır;

Digəri odur ki, bir-birindən aralı olurlar və geniş ərazidə iri gövdə və yarpaq verə bilər.

Çuğundur əvvəlcə yarpaqlandığından onun yarpaqlarını kəsirlər, sonra gövdəsi yoğunlaşdıqda ətrafını kəsirlər. Kökü kiçik olan vaxtda onun gövdəsindən aşda istifadə edirlər. Bu səbəbdən

bəzi vilayətlərdə kiçik sahələrdə onun çoxlu toxumunu əkilər və onu çox becərmək mümkün olur. Onun budaqları və yarpaqlarını təzə və iri olduqda toplayıb satırlar. Sonra da onun köklərini qazıyıb çıxarırlar və çəmənlikdə və badımcanlıqda ləklərdə əkilər ki, kökləri iriləşsin. Bu qaydada həmişə mənfəətli olur (197). Kimsə çuğundur kökünün həddən ziyadə iri olmasını istəyirsə iri quyu qazıyır, onu qum və mal peyininin qarışığı ilə doldurur və üzərinə çuğundur toxumu əkir. Cücərdikdə onun yarpaqlarının hamısı bir boyda olur və kökləri bir-birinə qarışib vahid halda olur və böyüyür və həmin çuxuru doldurur. Yerkökü, turp və şalğamı da bu cür etmək olar.

Gövdə və yarpaq almaq üçün əkilən və sələq adlandırılan çuğundur onun elə bir növüdür ki, onun kökü az və həddən ziyadə nazik olur, böyümür, payıza kimi ətrafında budaq və yarpaq əmələ gəlir. Ola bilər ki, bir-iki il belə davam etsin və yenidən əkilməsinə ehtiyac qalmasın.

T U R P **[barədə]**

Hər bir vilayətdə, hər bir ərazidə oranın havası, suyu və torpağından asılı olaraq, həm formasına, həm rənginə və həm də təminə görə fərqlənir. Bəzi ərazilərdə turp qara, uzun, yoğun olur, bəzi ərazilərdə, Bağdad və Diyarbəkr turpu kimi, ağ, uzun, nazik və kəskinliyi az olur. Bəzi ərazilərdə – İsfahan, Yəzd və İraqi-əcəmin əksər yerlərinin turpu kimi, ağ, girdə və şirin olur.

Fars və Diyarbəkrdə də bu toxumdan var, Xorasanda da olur. Bəzisi sarı olur, özü kələm kimi torpağın üstündə, nazik kökləri isə torpaqda olur. Bu növ Mərv vilayətində mövcuddur.

Turpun kökünün iri olmasını istəsələr yayın axırlarında əkmək lazımdır. Belə ki, hava soyumayınca turpun kökü torpaqda qüvvətlənmir, isti havada o toxum verir və kök bağlamır. Yerkökü barədə şərh olunduğu kimi, toxumluq üçün ayrılmış turpun toxumunu əkmək lazımdır ki, yaxşı bitsin (-198-).

Baharın əvvəlində əkilmiş turpdan yarpaq almaq məqsədi güdülür və azacıq kök bağladıda onu çıxarib satırlar. Torpaq nə qədər qüvvətli, abad olsa, ona çox peyin verilsə turpu iri və daha yaxşı olur. Turpu çıxarib qısa saxlamaq istəsələr onu gilin (torpağın) altına qoyurlar, belə ki, torpaqda daha çox soyuq çəkir və çıxarılan vaxt daha bərk və tamı daha şirin olur və yaxşı baxsalar daha çox saxlamaq olar.

Ş A L Ğ A M [barədə]

Deyildiyi kimi, şalğam da vilayətlərin suyuna, havasına, torpağına görə müxtəlif olur. Şübhəsiz, onun torpağını nə qədər çox becərsələr yaxşı əmələ gəlir. Lakin kəndlilər onun becərilməsinə daha az fikir verirlər, çünki, o başqa bitkilərə nisbətən becərilmədən də yaxşı bitir. Onu yayın axırlarında əkirlər. Ondan əvvəl əksələr toxum verir və kök bağlamır, hava soyuduqda onun kökü yoğunlaşır və şirinləşir. Onun toxumunu toxumluq üçün yenidən əkilmiş şalğamdan almaq lazımdır. Onu tam becərsələr həddən ziyadə iri və şirin olur. Onu çıxarırlar və torpağın altında saxlayırlar ki, mühafizə olunsun.

N Ə R G İ Z [barədə]

Torpağına görə müxtəlif olur. Nərgizin ən yaxşısı [torpağının] “müzaəf” (iki qat artıq) olanı sayılır və nə qədər onun yarpaqları çox olarsa o qədər yaxşıdır. Bənövşəyi nərgiz (-199-) Mazandaranda və başqa ərazilərdə mövcuddur və həddən çox xoş ətirli olur. Onu bağlarda yenidən əkmək istəsələr gül açdığı və yağışdan dolğunlaşdığı vaxt kökünü çıxarib tüstü olan yerdə asırlar ki, qurusun. Onun tərkibində heç bir inkişaf getməyəcək və eyni vəziyyətdə bərk və dolğun halda qalacaq.

Nərgizi isti yerlərdə payızda əkirlər və tez yetişir. Qışda da onu [güldanda] əkmək olar, bu şərtlə ki, soyuq vaxtlarda istixanaya, günəşli günlərdə günün qarşısına qoysunlar. Qışda da yarpaqlanır, qönçə verir; əgər tüstüyə tutmasalar onun içi cücərir. Səbəb budur ki, soğan kimi, onun qol-budağı uzanır, içi ovuqlaşır və qüvvətsiz olur. Onu əksələr həmin ildə yarpaqlansa da gül açmır, sonrakı ildə gül verir. Onun xasiyyəti belədir ki, cücərti verir. Nə qədər cücərti versə götürüb əkirlər. Bir neçə ildə çoxalır. Xüsusilə, onu yaxşı becərsələr, peyin versələr, həm onun gülü daha iri, xoş ətirli olur, həm də çox cücərti verir.

Soyuq yerlərdə onun az müddətdə tab gətirə bilməsi o demək deyil ki, belə yerlərdə bitmir. Əksinə, isti yerlərdə öz təbiətinə uyğun səhralarda bitirsə, soyuq yerlərdə onun əkilməsinə və becərilməsinə ehtiyac olur, xüsusilə, o yerlərdə ki, əhali ona həvəs göstərmir və əkmirlər. Bu səbəbdən də soyuq yerlərdə mövcud olmur. Cəhd göstərsələr və bu şəkildə əksələr yaxşı bitər. Əfsus ki, belə xoş ətirli, mənfəətli güldən əhalinin çoxu məhrum qalır; hər bir adam cəhd edib onu olmayan vilayətlərdə əksə, əvəzinə çoxlu savaba sahib ola bilər. Ona hamı möhtacdır və faydalıdır. Bu adamlar o kəslərdəndir ki, peyğəmbərin “من سن سنة حسنة فله أجرها وأجر من عمل بها إلى يوم القيامة” hədisi onların barəsində və şənlərinə deyilmişdir (-200-).

B Ə N Ö V Ş Ə

[barədə]

Onun əkilmə və becərilmə qaydası hər bir vilayətin və torpağın suyuna və havasına görə fərqlənir. Bu baxımdan ən yaxşısı Əskəri bənövşəsidir. Əskər Şüştərin vilayətlərindən biridir. Bağdad bənövşəsi, xüsusilə, Anə və Hədiqə bənövşəsi yaxşı olur, onu çox əkirlər. Təcrübədən keçirilmişdir ki, soyuq yerlərdə bitən və əkilən bənövşənin iyi daha xoş olur. Onun təbiəti belədir ki, Mazandaran və Gilanda olduğu kimi, meşə kənarlarında və nəmli torpaqlarda çox olur. Lakin ağacların arasında və kölgəli yerlərdə olanlarının qoxusu yaxşı olmur, rəngi isə ağımtılı çalır. Mədəni növü yabanısından daha yaxşıdır. Baxmayaraq ki, onun toxumunu səpirlər və bitir, amma məlum

olanı budur ki, kökünü çıxarıb yenidən əkilər. Onun kökü nazik və kiçik olur.

Onun torpağını becərməli, peyin tökməli, bostan kimi cərgə-cərgə düzəltməli və kənarlarında əkməli, elə etməli ki, su onun dibinə çatsın. Kiçik bir vaxt ərzində cücərti verir; qol-budaq atmışlarını torpağa basdırırlar, kökü torpağa gedir, digərlərinin cücərməsinə səbəb olur. Ətrafında olan bütün torpağı бүрүyənə kimi artır, bir-birinə qarışır və hər iki ildən bir seyrəltmək lazım gəlir. Onları başqa ərazilərdə əkilər. Ona yaxşı qulluq göstərildikdə tezliklə artır və bir-birinə qarışır. Həddən ziyadə sıx olduqda gül verə bilmir. Onun arasında heç bir əlaqə otunun olmasına imkan verilməməlidir **(-201-)**. Soyuq yerlərdə payızda az-çox gül verir, çox ətirli olur.

N İ L U F Ə R (Suzanbağı) **[barədə]**

[Bu bitki] həmişə su yığılıb qalan çuxur yerlərdə suyun içində bitir; yabani növü çox olur. Onu əkmək istəsələr kökünü gilə (torpağa) büküb suyun altına qoyurlar ki, suda bitsin; onu əllə torpağa basdırırlar. Su nə qədər dərin olsa da onun üzərinə çıxır, yarpağı suyun üstündə olur. Gülü gündüz açılıb sudan üzə çıxır, gecə başını suya salır.

Nilufərin müxtəlif növləri var, bənövşəyi və qırmızı rəngli olur, sarı rənglisi daha iri və xoş ətirli olur, mənfəəti çoxdur, [lakin] onda bir az təlxlik (acılıq – red. R.) var. Sarı rənglisinin əksəriyyəti yabani və xoş iyli olur. İri bulaqlarda, dərin sulara və geniş ərazilərdə çox əmələ gəlir. Gürcüstan vilayətində və Mingöl yaylağında həddən artıq olur. Kürdüstanda, Mindan və Kulekuh-Çəmxalda bir neçə yerlərdə olur. Başqa ərazilərdə də olur, amma ondan xəbərsizdirlər.

Onun başqa bir növü var ki, suzanbağına bənzəyir, amma o deyil. Bu mülkdə Güştasbi vilayətində olur. Xitay vilayətində də çox olur və onun adı “Leynək xu”dur. Onun qara toxumları olur, hər biri sepistan boydadır. Xitay əhalisi ona dəşik açıb muncuq və papaqbəndi (gözmuncuğu) hazırlayırlar. Həmçinin onu sındırıb içini

yeyirlər. Damağa xeyri var və tam soyuq olmur, mülayim olur. Onun gülü suzanbağı gülündən də iri olur, daha xoş ətirli **(-202-)** və yaxşıdır. Bənövşəyi, qırmızı və qızılı olur. Yarpağı suyun üzərində yatmış olur, bəzi yerlərdə sudan bir az yuxarıda qalır və oradan cücərir. Onun kökü ağ və qüvvətli, əl bəndi boyda və suzanbağı kökü kimi nazik olur. Xitay əhalisi onu qəlyə edib yeyirlər. Onu əkmək istəsələr toxumlarını torpaqla kündələyib suyun dibinə qoyurlar. Onun kökünü (cücərtisini) də əkmək olar.

Z Ə F Ə R A N **[barədə]**

Hər bir vilayətin suyuna, havasına və torpağına görə fərqlənir. Ən yaxşı zəfəran Qəhstan vilayətinin Bircənd ərazisinin zəfəranıdır, daha sonra Qum vilayətinin, sonra Həmədanın, Rudavərin və Nəhavəndin zəfəranıdır. Əhalinin zənnimcə zəfəran hər yerdə əmələ gəlmir, buna görə də əkmirlər. Belə deyil. Zəfəran bütün isti və soyuq iqlimli torpaqlarda əmələ gəlir, lakin soyuq yerlərdə daha yaxşı bitir, belə ki, o əslində soyuq iqlimə aid bitkidir. Zəfərana bənzər bir bitki də bütün soyuq ərazilərdə, payız fəslində səhralarda açır. Onun qoxusu, rəngi və kökü – hamısı zəfərana oxşayır, lakin onun gülü zəfəran gülü kimi çox sarı olmur, az-çox sarıya çalır. Aralarında heç bir fərq yoxdur, təkcə odur ki, onun qırmızı gülü sarısının ortasında olmur. Nadir hallarda, torpağı yaxşı olan yerlərdə onun sarısının içində bir və ya iki qırmızı çiçəyi olur. Onu səhradan çıxarıb [yaxşı torpaqda] əksələr və becərsələr içində qırmızı gülü əmələ gələr.

Zəfəranın kökünü əkirlər. Onun kökü fındıq boyda iri olur, geniş və ağdır. Əkilmə vaxtı yay fəslidir. Onun torpağını belləyirlər, şumlayıb torpağı hissə-hissə bellə çıxarırlar və toxumunu oraya qoyurlar və üzərinə torpaq tökürlər. Belə ki, bir gəz torpaqda **(-203-)** 50 ədəd əkirlər və 40 gün ərzində qətiyyəən su vermirlər. Payızda onun bitdiyi vaxtda 2 dəfə, hər 10 gündə bir dəfə su vermək lazımdır, ondan artıq su vermək olmaz.

Hava soyuduqda əvvəl gül verir və sonra yarpaqlanır. Onun gülünü hər gün dərmək və qırmızı hissəsini şaxta-qırov düşənə kimi arasından çıxarmaq lazımdır. Bir ay, 40 gün ərzində gül verir. Gül verdiyi vaxtda torpağını bel ucu və ya kərki ilə yumşaltmaq lazımdır ki, yaxşı gül versin və ona peyin vermək lazımdır. Baharın əvvəlində yaşıl olur və yayın sonunda onun otu tökülür və bir daha əmələ gəlmir. Payızın ortalarına, gül açana yaxın dövrə qədər ona qətiyyəən su vermək lazım deyil.

Zəfəran 3-5 il eyni torpaqda qalır. Kökü çox cücərti verdiyindən sahəyə sığmır və bir-birini qüvvədən salır, onların seyrəldilməsi zərurəti yaranır. Onu çıxardıqları ərazidən 5-6 dəfə artıq ərazidə əkirlər. Torpaq kifayət etməsə başqasına satırlar ki, əksinlər. Əkildiyi ildə az gül verir. Müəyyənləşdiriblər ki, əkilməsinə çəkilən xərclər qədər bar verir, sonrakı illərdə ikiqat artıq bar verir.

Ona ən çox ziyan siçandan dəyir. İri siçanlar onu çox xoşlayırlar. Həmin torpağa düşdükdə torpağın altını deşir, orada balalayır və bitkinin kökünü yeyir. Kəndli həmişə ayıq olmalı və sahəyə siçan düşərsə təcili tədbir görməlidir, onu məhv etməlidir, belə etməsələr, balalayıb çoxalaraq tez bir zamanda hamısını tələf edəcək. [Sahəyə siçan düşməsinə] onunla müəyyənləşdirirlər ki, zəfəranın bəzisinin yarpağı qüvvədən düşür və saralır **(204)**. Nişan qoyub ovuq yeri tapırlar. Sonra siçan deşiyini açırlar və oraya saman tüstüsünü buraxırlar, üfürürlər ki, tüstü deşiyin içinə dolsun və izləyirlər ki, tüstü haradan çölə çıxır. Çünki, siçan nəfəs almaq üçün kiçik deşiklər düzəldir ki, onu baxmaqla tapmaq olmaz. Tüstü çıxan yerdən bilirlər ki, siçan deşiyinin uzunluğu haraya kimidir və haraya kimi balalayıb. Oranı qazıyıb siçanı çıxarırlar və öldürürlər. Əkinçilər siçanı tapıb sahibkarın yanına apardıqda onları əzizləyir və hədiyyə verir.

Bu zəif bəndə (müəllif) çoxlu zəfəran kökünü Təbriz və Sultaniyyəyə gətirib əkməmişdir, Həmədandakından daha yaxşısı əmələ gəlmişdir. Təcrübədən keçirib müəyyən etmişdir ki, əkildiyi bütün ərazilərdə yaxşı bitir, az zəhmətli və çox faydalıdır. Buna görə də, ən yaxşı əmtəə sayılır. Hər bir vilayətdə olmur və yüksək qiymətə malikdir.

**ŞƏBBUGÜLÜ (گل منشور), PƏRPƏRƏNG,
BOSTANÇIRAĞI (بتان افروز)
və onun kimi [güllərin] şərhi barədə**

Onların əksəriyyəti isti yerlərdə bitir. Bağdadda əkirlər. O ağ, bənövşəyi və ərğavan rəngli olur. Payızda və yayda gül verir. Onun iyi çox olmur. Gül seyrəngahı yaratmaq məqsədilə əkirlər. Lakin, şəbbugülünün çox gözəl, xoş iyi var, gülü daha nazik, budağı başqa cürdür. Güldanda əkildikdə kökləri böyük olur, bir müddət qalır və çoxlu gül verir, həddən ziyadə ətirli olur. Soyuq yerlərdə də onu əkmək olar. Lakin baharda, yazın bir neçə ayında gül verir, qışda [gül almaq] müyəssər olmur (-205-).

**GÜL XƏTMİ (خطمی)
[barədə]**

Müxtəlif növlüdür və onun gülü də müxtəlif növdə olur. Ən yaxşısı odur ki, gülü ikiqat artıq olsun. Gülü ağ, qızılı, qırmızı, bənövşəyi rəngdə olur, çoxlu rəngləri var. Baxmayaraq ki, çox ətirli deyil, amma iyi mülayimdir və beyni sakitləşdirir, onun seyri, xüsusilə, baharda və ya payızda gül verdiyi vaxt xoş olur. Onu əkdikdə kökü inkişaf edir və bütün budaqları ondan cücərir. Toxumunu səpdikdə isə çox əmələ gəlir, çoxlu ərəzini tutur və becərilməyə çox ehtiyacı olmur. Onun ikiqat nazik [çiçəyi] çox olur.

ZANBAĞ gülü

Bu ölkədə indiyə kimi mövcud olmadığından və Misir və Əfrəc vilayətlərində bitdiyindən Mardin hakimi onu Mardinə gətirmiş, bu zəif bəndə (müəllif) isə oradan Sultaniyyə və Təbrizə gətirmişdir. Kitablarda göstəriləyi kimi, onun yağı həddən ziyadə faydalıdır. Bundan əvvəl onun əvəzinə ağ yasəmən gülünün yağını işlədirdilər və elə güman edirdilər ki, zanbaq [yağıdır].

Zanbaq gülü həddən ziyadə ağ və xoşətirlidir, belə ki, ondan daha yaxşı xoşagələn gül yoxdur. Onun iri uzunsov gülü və kiçik formada gövdəsi bitir və yaşıl rəngdə olur. Gülü açılıb bir neçə günlük olduqdan sonra tez büzüşür və tökülür, xüsusilə, əgər gövdəsini suya qoysalar belə olur.

Onun kökü sarımsaq kökünə bənzəyir, tək-tək bölünür və sarımsaq kimi diş-diş əkilməlidir **(-206-)**. Əkildiyi ildə gül verir, sarımsaq kimi, 2-3 il cücərti verir və bir neçə tikə olur. Çoxaltmaq məqsədilə yenidən əkmək istəsələr çıxarırlar, hər birini sarımsaq kimi, tək-tək (diş-diş) ayırırlar. Sarımsağa çox oxşayır. Lakin onda sarımsaq qoxusu olmur. Güldanda da əkmək olar, ona peyin vermək lazımdır.

Soyuq və isti yerlərdə əmələ gəlir. Onun gülabını çəkirlər, həddən ziyadə xoş ətirli olur. Gülünü yağa tökürlər və günəşin altında saxlayırlar. Tibb kitablarında xəbər verildiyi kimi, çox mənfəətlidir. Onun əkilmə vaxtı həm payız, həm də baharın əvvəlidir.

Q u y u d a n q a l x a n Q I R M I Z K Ö K Ü **[barədə]**

Elə bir ot var ki, şor torpaqlarda kiçik ney kimi bitir, uzunluğu bir qarışdan artıq olmur, yarpağı ney yarpağından daha nazik və tırşdır. Su olmayan yerlərdə bitir, kökü bir yumruq boyda və saçaq-saçaq olur. Həmin otun kökündə, mərcidə olduğu kimi, muma bənzər şey yığılır və 10 günün ərzində noxud boyda böyüyür. Bu boyda olana kimi və 10 gün keçməmiş çıxarılsa xam olur, rəngi işə yaramır. 10 gün tam başa gəldikdə adamlar yığışıb birlikdə onu çıxarırlar və çıxarırlarkən onu ələ vurmaqla mum ilə torpağı ayırırlar və saf qırmızı hissəsi qalır.

Hər bir toxumun dibində 10 ədəd, bir qədər az-çox [dəni] olur, hər dənəsinin qlafı olur, onun qılaflı haqqında danışdığımız mumdur. Noxud boyda olmadığı vaxtda 20 gün müddətində yetkinləşir, 20 gün ərzində noxuddan daha böyük olur. Bu 20 gündə

hərəkətdə olmur, 20 gündən sonra 5 gün ərzində paxla boyda olur (**-207-**), həmin 5 gündə və sonrakı 5 gündə hərəkətə gəlir, qurda çevrilir (? – P.V.) və kənara çıxır, hərəkət edərək gedir və quşlar onu tutub yeyirlər.

Onu qurutmaq istəsələr hər 5 mənindən 1 mən qalır, belə ki, [bu da] işə yarayır. 20 günün sonunda çıxarsalar və günəşin altında qurutsalar [qurdları] cana gəlir və hərəkətə başlayır. Onu elə pak etmək (təmizləmək) lazımdır ki, mum qatından çıxsınlar. Qurudulduqdan sonra bacardıqları qədər kölgədə saxlayırlar. Yaxşı təmizləsələr və quru yerdə saxlasalar 10 günə qədər qalır. [Yağış az olan] illərdə onun qüvvəsi daha çox olur və daha çox hasil olunur. Günəş əkizlər bürcündə olanda [yağış yağarsa məhsulu az] olur. Yığılan vaxtı yağış yağarsa çox ziyan verər və məhsul əldə olunmaz.

Qırmızın əsas yetişdiyi ərazi Sürməlidən Naxçıvana kimi olan torpaqlardır. Rənglənmə vaxtı hər bir mən bişirilmiş ipəyə, ipək naxışlı qumaş olarsa 10 mən qırmız, əgər qətifi xarası³¹ olarsa 12 mən qırmız əlavə olunur.

Qırmızı bir gecə-gündüz suda saxlayırlar ki, şişsin, sonra təmiz yuyurlar və iri təknəyə yığırlar və taxta ilə ikiəlli sıyırlar ki, sınsın. Tam şəkildə sındıqda isti suda sıxıb şirəsini çıxarırlar. Təmizləndikdən sonra qazana süzülər. Hər bir mən bişirilmiş ipəyə 25 dirəm duz və 25 dirəm mazını əzib ona qatırırlar və rənglənir. Sonra hər bir mən bişmiş ipək üçün 200 dirəm ağ kuporosu isti suda həll edib ipəyi bir gecə onda saxlayırlar. Sonrakı gün suyunu sıyırlar və kuporosdan təmizləyirlər və sonra qazanda onun arasına qırmız şərbətini tökürlər və çoxluca (**-208-**) qarışdırırlar ki, qırmızın yağını tamamilə öz canına çəksin və suyu təmizlənsin. Sonra ipəyi çıxarırlar və soyuq suda yaxalayırırlar və yuyulduqdan sonra daşın üzərində çırpırlar ki, suyu yaxşıca süzülsün (**-209-**).

³¹ Yun və ipəkdən toxunmuş tiftikli qumaş (P.V.).

G Ö S T Ə R İ C İ L Ə R

KƏND TƏSƏRRÜFƏTİ BİTKİLƏRİNİN G Ö S T Ə R İ C İ S İ

Azərbaycan dilində adı	Fars dilində adı	Oxunuşu	Əsas məlumat verilən səhifələr
Ağcaqayın		Sefiddar	60-62
Ağ səndəl		Səndəl-e sefid	89-90
Albalı		Əlibəli	19-20
Alma		Sib	11-13
Armud		Əmrud	17
Arpa		Cou	121-142
Badam		Badam	21-23
Badımcan		Badəncan	183-187
Balqabaq		Kədu	188-189
Bəqəm (?)		Bəqəm	94-95
Bənövşə		Bənövşə	201-202
Bətu (?)		Bətu	48-49
Bostançırağı		Bostanəfruz	205
Botm (?)		Botm	48
Buğda		Gəndom	121-142
Cəki-bəki (?)		Cəki-Bəki	85-86
Çay		Ça	86-88
Çəltik		Berenc	146-149
Çənbər xiyarı		Xiyar-e çənbər	74-75
Çinar		Çenar	55-57
Çuğundur		Çuğundur	197-198
Daniku (?)		Daniku	97-98
Darçın		Derəxt-e darçini	77-79
Darı		Gavərs	143-145
Ənbə (?)		Ənbə	88-89
Əncir		Əncir	8-9
Ərgəvan		Ərgəvan	68
Fufəl (?)		Fofəl	83-84
Fındıq		Fındıq	29-30

Azərbaycan dilində adı	Fars dilində adı	Oxunuşu	Əsas məlumat verilən səhifələr
Fıstıq		Fıstıq	28-29
Gavalı		Alu	18-19
Gül ağacı		Derəxt-e gol	63-65
Gülxətmi		Xətmi	206
Heyva		Beh	14-15
Həlilə (?)		Həlilə	82-83
Hind ağacı		Derəxt-e hindi	41
Hind xurnası		Xurmayi-hindi	75-77
Hind qozu		Covz-e hindi	70-74
Xiyar		Xeyar	178-180
İnnab		Onnab	39-40
İstiot		Folfol	80-81
İtburnu		Nəsrin	66-67
Yankəmi (?)		Yankəmi	100
Yasəmən		Yasəmən	67-68
Yemiş		Xərboze	169-178
Yemişan		Zərur	47
Yerkökü		Gəzər	195-196
Kahı		Kahı	190-191
Kasnı		Kasni	190
Kələm		Kornot	192-193
Kərəvəz		Kərəfs	190
Kətan		Kətan	157-159
Kəvər		Korrat	191-192
Kişniş		Geşniz	162
Kituxah (?)		Kituxah	99
Kundus (?)		Kondus	47-48
Küncüt		Konced	160
Qara istiot		Tənbül	84-85
Qarğıdalı		Zorrət	150-154
Qənbit (?)		Qənbit	192-193
Qərənfil		Qərənfil	82
Qırmız		Əsəl-e qırmız	207-209
Qırmızı səndəl		Səndəl-e sorx	90-91
Qoz		Covz	23-27

Azərbaycan dilində adı	Fars dilində adı	Oxunuşu	Əsas məlumat verilən səhifələr
Lənikxa (?)		Lenikxa	98-99
Licyu (?)		Licyu	95-96
Likyan (?)		Likyan	96-97
Limon		Limu	53-55
Maş		Maş	160-161
Mərcimək		Ədəs	160-161
Müşk söyüdü		Bid-e moşk	59-60
Nar		Ənar	9-11
Narınc		Narenc	51-53
Nəbati		Nəbati	191-192
Nərgiz		Nərçes	199-200
Nil		Nil	162
Noxud		Noxud	157
Paxla		Baxla	142-143
Palıd		Blut	43
Pambıq		Pənbə	163-164
Papadze (?)		Papadze	101
Pərpərəng		Mərzəncuş	205
Reyhan		Reyhan	184-188
Ruynas (?)		Ruynas	164-165
Sarımsaq		Sir	194-195
Sepestan (?)		Sepestan	40-41
Senced (?)		Senced	43-44
Sədəfotu		Sodab	189-190
Sənubər		Sənubər	91-92
Soğan		Pəyaz	193-194
Söyüd		Bid	57-59
Suzanbağı		Nilufər	202-203
Şabalıd		Şahbulut	42
Şaftalı		Şaftalu	15-16
Şalğam		Şəlgəm	199
Şam vəzəri		Korras-e şam	191-192
Şəbbu gülü		Gol-e mənsur	205
Şəkər qamışı		Neyşəkər	180-183
Tabəlqa (?)		Tabəlqa	62

Azərbaycan dilində adı	Fars dilində adı	Oxunuşu	Əsas məlumat verilən səhifələr
Turp		Torb	199
Turunc		Toronc	49-51
Tut		Tut	30-39
Ud		Ud	93-94
Zanbağ gülü		Gol-e zanbağ	206
Zeh tyurank (?)		Zeh-tyurank	102-103
Zeytun		Zeytun	68-70
Zəgəran		Zəfəran	203-205
Zirə		Zirə	161
Zirişk		Zereşk	45-46
Zoğal		Zoğal	46

Q e y d: Qarşısında (?) işarəsi qoyulmuş bitkilərin Azərbaycan dilində adlarını müəyyənləşdirmək mümkün olmadı.

AZƏRBAYCANA VƏ YAXIN ƏRAZİLƏRƏ AİD COĞRAFİ ADLARIN

G Ö S T Ə R İ C İ S İ

Azərbaycan – 5, 134, 136, 193, 195
Arran – 63
Ərmən – 139, 140, 159
Pişkin, Bişkin – 25
Təbriz – 8, 29, 41, 47, 49, 52, 55, 60, 67, 69, 136, 140, 145, 150,
158, 162, 165, 190, 191, 192, 205, 206
Ciran (Giran) – 42, 45
Xərtbert – 20
Xoy – 145
Dərbənd – 164, 165
Dəşt-i qıpçaq – 144
Diyarbəkr – 30, 66, 142, 154, 180, 188, 189, 193, 198
Kür çayı – 148
Rns – 158
Rum – 14, 20, 30, 92, 158, 193
Rum-i Əndərun – 193
Sultaniyyə – 140, 150, 159, 191, 205, 206
Sumari – 208
Şabran – 165
Şam – 63, 66, 67, 158, 180, 187, 193
Şirvan – 137
Qafan (Qəbban) – 46, 48
Qəzvin – 19, 157
Qıpçaq – 144
Kağızkonan – 196
Gəncə – 20, 30, 42, 46, 49, 139, 140, 202
Gilan – 19, 47, 61, 147-149, 179, 201
Giran – 42, 45
Gürcüstan – 20, 30, 42, 46, 49, 139, 140, 202

Güştaspi – 98, 147, 148, 202

Marağa – 191, 192

Muğan – 34, 43, 147, 160

Mingöl – 202

Naxçıvan – 46, 68, 208

(səhifələr “Asar və Əhya”nındır)

TERMİNLƏR

Bəxşi – “katib” deməkdir. XIII-XIV əsrlərdə mühüm dövlət sənədləri hər bir xalqa öz dilində – Ərəb İraqına ərəb, Əcəm İraqına və Fars vilayətlərinə fars, monqollara və türklərə isə öz dillərində çatdırılırdı. Bu üsul dövlət sənədlərinin məğzinin yerlərdə daha yaxşı anlaşılmasına kömək edirdi. Monqol və türk qəbilələri üçün dövlət sənədlərini uyğur əlifbasında tərtib edən katiblərə bəxşi deyilirdi. Onlar bəzən “monqolca yazan”, “bitikçi” də adlanırdılar, lakin bunların arasında fərqlər vardı [Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvani. Dəstur əl-katib fi-təyîn əl-məratib. II cild. – Moskva: 1976, s.40-45, farsca]. Bəxşinin aşıq və başqa mənaları da var.

Bərat – Dövlət vəsaitinin, xüsusilə, vergilərin toplanılması və vəsaitin xərclənməsini rəsmiləşdirən sənəd.

Çao – Monqollar dövründə Çində tədaviyə buraxılmış **kağız pul**. Azərbaycanda monqol hökmdarı Keyxatu xanın (1291-1295) dövründə işlənilməyə başlanmış, lakin tezliklə tədaviyeden çıxmışdır. Çao yarım dirhəmdən 10 dirhəmə kimi dəyərində kəsilirdi. Uzunsov, dördkünc formada olan çaozun hər iki tərəfində onun dəyəri göstərilirdi. “Çao” termini sonralar Orta Asiyada “korlanmış sikkə” mənasında işlənilmişdir.

Çərik – Monqol hərbi hissələrinin bir qismi çərik adlanırdı. Monqol dilində “qoşun” mənası verən “çərik” termini ilə köçəri və oturaq əhalinin orduya verdiyi döyüşçülər nəzərdə tutulurdu. Əhali təkcə piyada deyil, süvari də verməli idi. Çərik toplanması hesabına çoxlu qoşun hissələri əmələ gəlirdi. Dövrün mənbələrində bu terminə çox təsadüf olunur. Məhəmməd Naxçıvaninin yuxarıda adıçəkilən əsərində “çərikdar” termini də işlənmişdir. Çəriklər daha çox müharibələr dövründə təşkil olunurdu və əhalinin ölkə müdafiəsində iştirakını təmin edirdi.

Dirhəm – Dirhəm, eləcə də, misqal bütün müsəlman çəki vahidlərinin əsasında dururdu. Şəriətə görə, misqal ilə dirhəm 10:7

nisbətində, real həyatda isə 3:2 nisbətində idi. Lakin bu nisbət sabit qalmamış və müxtəlif ölkələrdə dəyişilmişdir. Monqol dövrü üçün xarakterik ölçüyə görə 1 dirhəm 0,5 misqala, yəni 2,145 qrama bərabərdir. Dirhəm ərəb pul vahidi kimi 695-ci ildən kəsilməyə başlamış və 2,97 qram xalis gümüşə bərabər tutulmuşdur; İranda 50 filsə, yaxud dinarın 1/20-inə bərabər xırda puldur; Mərkəzdə 100 dirhəm 16,43 manata bərabərdir; Misir və Sudanda isə qiymətli metalların çəki ölçüsü olaraq 3,12 qrama bərabərdir [Хинц, В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. – М.: Наука, 1970, с.11].

F ə r s ə n g – fərsəx, pərsəng – qədim uzunluq ölçü vahididir. Təxminən 12.000 addım (təqribən, 6-8 km) olmuşdur. Bəzi yerlərdə hər fərsəngdən bir daş və ya ağacdən işarə qoyulduğu üçün ona daş, ağac da deyilirdi. Bəzi yerlərdə 9,5 km, digər yerlərdə cəmi 5-6 km-ə bərabər olmuşdur [ASE, IX, s. 538].

G ə z – (zər, zira) “dirsək”, “arşın” qədər məsafəni bildirən uzunluq ölçü vahidi olmuşdur. Onun müxtəlif ölçülərdə olduğu göstərilir: son orta əsrlərin başlanğıcında 1 gəz (arşın) 62 sm ölçüdə idi. Gəzin müxtəlif növləri olmuşdur: gəz-i malik (zira əl-malik) – 66,5 sm, gəz-i mükəssər (qısaldılmış gəz) – 68 sm, gəz-i şahı – 95 sm idi. Hal-hazırda İranda gəzin yalnız bir növü – 104 sm olan növü mövcuddur [Хинц, s. 62-63, 68]. Fəzlullah Rəşidəddinin əsərində “gəz” termini bir çox yerlərdə işlənir və hiss olunur ki, onun gəzi daha kiçik ölçüyə malik olmuşdur. Belə ki, müəllif əkin sahəsinin kotanla 1 gəz və daha artıq dərinliyində şumlandığını xəbər verir [Asar və əhya, s. 139]. Əgər gəzi 1 metr götürsək torpağın bu dərinlikdə şumlanması mümkün deyil. Odur ki, gəzin son orta əsrlərdə mövcud olmuş 62 sm-lik ölçüsünü qəbul etmək daha doğru olardı. Bu termin mətnə bütün hallarda “gəz” kimi verilir.

X ə r v a r – Hərfi mənası “uzunqulaq yükü” olan xərvar “at, öküz, qatır və ya uzunqulaq yükünü” bildirir. Onun ölçüsü məkan və zaman çərçivəsində müxtəlif olmuş və 100-400 kq arasında dəyişmişdir. Müxtəlif ölkələrdə və dövrlərdə xərvarın 154 kq,

162,144 kq, 166,4 kq, 251,55 kq, 288 kq, 300 kq, 301,23 kq və hətta 25 pud, yəni 400 kq olduğu göstərilir. XIV əsrdə Xarəzmdə 1 xərvar 103,125 kq-a bərabər olmuşdur. XIX əsrdə Naxçıvan və Ordubad qəzalarında 1 xərvar 20 puda (320 kq), Bakı qəzasında 23,5 puda (376 ka), Lənkəran qəzasında 26 puda (416 kq), Şamaxı qəzasında 15 puda (240 kq) bərabər idi. Bundan əlavə, xərvar Orta Asiyada torpaq ölçü vahidi kimi işlənmiş və 1 xərvar buğdanın səpinini əhatə edən ərazi xərvar adlanmışdır [Хунц, s. 42,105,131; ASE, V, s.23].

K ə b s – ərəb sözü olub torpağın **arata** qoyulması mənasını verir. Müəllifin özünün yazdığı kimi [s.131] düzən yerlərin ətrafını şax-budaq və torpaqla hündürə qaldırırlar, içini də bir az qazıyıb oraya tökürlər və su buraxırlar. Sahə bu vəziyyətdə qalır, həm orada balıq yetişdirirlər, həm də su çəkildikcə qurumaqda olan yerlərə küncüt, yemiş, darı və s. əkirlər. Payızda ərazinin suyu çəkildikdə isə əkilmiş və əkilməmiş sahələri şumlayıb buğda əkirlər; məhsuldarlığı çox olur.

M ə n – batmandır və 3-12 kq arasında ağırlıq ölçü vahidini bildirir. İranda müxtəlif növləri mövcuddur: Təbriz məni 3 kq-a yaxın (2,944 kq), Şah məni 6 kq-a yaxın (5,888 kq), Rey məni 12 kq-a yaxındır. Ümumiyyətlə, mən məkan və zaman çərçivəsində kəskin dəyişilən ağırlıq ölçü vahididir. Onun “mən-i şəri”, “mən-i taki”, “mən-i Əkbəri” və s. növləri də məlumdur.

M ü q a t i ə – Bu termin ilə (ərəbcə – “kəsmək”, “kəsib atmaq”) dövlətə müəyyən miqdarda pul ödəmək müqabilində ayrı-ayrı şəxslərə verilən vergi toplama hüququ, iltizam nəzərdə tutulur. Həmin termin əksər hallarda “zəman” termini ilə birlikdə – “zəman və müqatiə” şəklində işlənir. Məhəmməd Naxçıvani onların məğzini açıqlayır [Dəsturül-katib, II, s. 136-137]. Şərq ölkələrində bir sıra sahələrin idarəsi (neft quyuları, zərboxanalar, nadir və gəlirli təsərrüfat sahələri və s.) müqatiyəyə verilirdi. Rəşidəddinin məlumatından görüldüyü kimi, müşklü ahuların yemi olan ələfin (otun) bitdiyi ərazi də müqatiyəyə verilmişdi; həm ələfin özü, həm də

ahunun müşkü müqatiə sayılırdı [s.102-103]. Müqatiəçi əldə olunmuş gəlirlərin müəyyən qismini dövlətə verməli idi. Müqatiənin sələmçiliklə əlaqəsi vardı. Müqatiə üsulu Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısına kimi mövcud olmuşdur.

T a m ğ a – t a m ğ a ç ı – “Tamğa” ikili mənə kəsb edir:

1. Şəxsi mülkiyyət nişanı olub və hökmdarın möhürü ilə rəsmiləşdirilmiş sənədi bildirib;

2. Ömtəə mallarının daşınması əvəzi alınan **gömrük vergisi** olub. İlk növbədə şəhər əhalisindən – tacirlərdən və sənətkarlardan toplanılırdı. Tamğa şəhər darvazalarında və ticarət yollarında qoyulmuş gömrükxanalarda “tamğaçı”lar tərəfindən toplanılırdı. Onun toplanması çox vaxtlarda icarəyə verilir və müqatiə üsulu ilə həyata keçirilirdi. Tamğadan əldə olunan gəlirlərin böyük bir qismi Mərkəzi divana çatdırılırdı. Qazan xan (1295-1304) tamğa toplanılmasındakı özbaşınalığı aradan qaldırmaq məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Ticarət və sənətkarlığın inkişafına mane olan tamğa İranda və Azərbaycanda 1565-ci ildə Səfəvi hökmdarı I Təhməsis (1524-1276) tərəfindən ləğv edilmişdir.

1. رشيدالدين فضل الله همدانی. آثار و احيا. باهنمام منوچهر عمتوده، ايرج افشار، تهران - (1989)، 236 ص.

2. Фазлуллах Рашид-ад доктор исторических наук. Джами Азербайджан тарихе-теварих. III том. – Баку: 1957, 361 с.

3. اثر رشيد الدين فضل الله همدانی، بکوشش مجبتي سينوی، ايرج افشار، تهران 2536، 352 ص.

4. رشيدالدين فضل الله همدانی - وزير، طبيب، مورخ ايران. تهران-تبريز 16 آبان - 1347 شمسی.

5. Piriye V.Z. Fəzlullah Rəşidəddinin “Asar və əhya” əsəri və Azərbaycan. – Azərbaycan EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1998, №1, s. 65-72.

MÜNDƏRİCAT

“Təsir və dirçəliş” əsəri və Azərbaycan.....	3
Təsir və dirçəliş (Asar və əhya)	
Ağacların vəziyyəti	21
Peyvəndin vəziyyəti ilə tanışlıq. Barlı və barsız ağacların növləri	102
Gübrələmənin vəziyyəti və növlərinin tanınması	118
Arpa, buğda, paxla, darı, düyü və qarğıdalı barədə	121
Digər bitki növlərinin vəziyyəti ilə tanışlıq barədə	140
Əkin-səpin, tərəvəz və bitkilərin vəziyyəti barədə.	147
Göstəricilər:	
Kənd təsərrüfatı bitkiləri.....	179
Azərbaycana və yaxın ərazilərə aid coğrafi adlar	183
Terminlər.	185

Fəzlullah Rəşidəddin

Təsir və dirçəliş

(Asar və əhya)

Formatı: 60*84 ¹/₁₆. Tirajı: 100

Buraxılışa məsul: Rəmilə Şıxəliyeva

Kompüter dizaynı: Esmira Kərimova

Bəddi tərtibat: Rəvanə Mirzəliyeva

“İdeal-Print” MMC-də çap olunmuşdur.
AZ1130, Azərbaycan, Bakı, Binəqədi rayonu,
Sumqayıt şossesi, 2-ci km.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal blue or grey ruling lines, typical of notebook paper. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

[illegible]